

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	25
'Aho	Pulelulu, 28 Sune 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 25/2023

FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Pulelulu 28 Sune,

2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	4.1	Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2023 - Lao Fika 8/2023 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2024• Fakamatala Patiseti 2023/2024• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2023/2024 - 2025/2026
	4.2	Lipooti Fika 1/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga Fekau'aki mo e Lao ki he Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2023 (Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/24) [KUO TALI KE ALEA'I 'A E NGAHI FAKATONUTONU FAKATAHA MO E PATISETI]
	4.3	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 2/2023: Hiki 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he Ngaahi Ako Siasi mei he \$700 ki he \$1000

	4.4	NGAUE KUO TALI – FAKATATALI KE LIPOOTI KI FALE ALEA Lipooti Fika 2/2023: Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga Fekau’aki mo e Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 05	:	Fokotu’u ki he Lakanga ‘Omipatimeni
Fika 06	:	Kelesi

Kanotohi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu.....	8
Ui ‘o e Fale.....	8
Me’a e ‘Eiki Sea.....	9
Me’a e Sea e Komiti Kakato.....	9
Fakama’ala’ala ‘a e Palēmia ka ko e ‘Eiki Minisitā Ako ki he Vouti ‘a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue.....	9
Hiki Patiseti Potungāue Ako mei he 89.4 miliona ki he 135 miliona.....	9
Fakama’ala’ala ki he COLA, SET mo e 1.2 miliona ki he ma’u me’atokoni ‘a e fānau ako.....	10
Tokolahi kau ngāue ‘a e Potungāue Ako fe’unga mo e toko 1,430.....	10
Fakamamafa’i ‘e Tongatapu 8 ‘a e mahu’inga ‘o e ako.....	11
Kole fakama’ala’ala mei Tongatapu 8 ki he ni’ihi ‘oku nau ma’u faka’ilonga Ako ka ‘oku ‘ikai ke nau vahe he tu’unga fakaako ko ia.....	11
Tali ‘a e Palēmia ki he kole fakama’ala’ala mei Tongatapu 8.....	11
Ofi he toko 2,000 tokolahi fakalukufua ‘a e fānau ako tokamu’a.....	12
Fakama’ala’ala Tongatapu 8 ki he ‘uhinga hono fakahoko e mata’itohi Ako Tokamu’a ‘i Tonga ni.....	12
Fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he mahu’inga ‘o e Ako Tokamu’a.....	13
Tokanga Fakafofonga Tongatapu 2 pe ‘oku kei totonu ke kei ui ‘a e Potungāue ni ko e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue.....	14
Tokanga ‘a Tongatapu 2 ki he ngaahi palani ngāue ‘a e Potungāue Ako.....	14
Kole fakama’ala’ala ‘a Tongatapu 2 ki he ngaahi fika ‘oku ‘asi he Palani Ngāue Potungāue Ako.....	15
Tali ‘a e Palēmia ka ko e ‘Eiki Minisitā Ako ki he tokanga mei Tongatapu 2.....	16
Tokanga ki he ni’ihi ‘oku nau ‘osi penisoni ka ‘oku toe fakangāue’i pe.....	18
Tali Palēmia ki he tokanga mei Tongatapu 2 fekau’aki mo e ni’ihi ‘oku nau ‘osi penisoni.....	19
Fakama’ala’ala Tongatapu 2 ki he kehekehe ‘a e founa faiako he lautohi mo e form 1 mo e 2.....	23
Tokanga Tongatapu 2 ki he ‘ikai vahe’i ha pa’anga ki ha ngaahi Lab Saienisi.....	23
Tali ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he ngaahi tokanga mei Tongatapu 2.....	24
Tokanga Tongatapu 2 ke fakanaunau he Pule’anga ‘a e ngaahi ‘apiako mo ‘enau ngaahi fiema’u ki he ako lelei ‘a e fānau.....	24
Kole Tongatapu 2 ke fai ha ngāue fakavavevave ki he tu’unga haisini e ngaahi ako kau ai ‘a Tonga Side School.....	29
Poupou ‘a e ‘Eiki Palemia ki he tokanga ke fakalelei’i ‘a e ngaahi ‘apiako.....	30
Tokanga Fakafofonga Niua 17 ki he kehekehe ‘a e tu’unga ‘oku ai ‘a e vahe ‘a e kau faiako.....	30
Fehu’i Ha’apai 12 ki he ‘uhinga ‘oku ‘ikai kau ai ‘a e kau faiako mei he ngaahi vahefonua kehe ‘oku ngāue ‘i Pangai he location allowance.....	33

Tali ‘a e Palemia ki he tokanga mei Niua 17 mo Ha’apai 12	34
Tui ‘a Tongatapu 1 ‘oku kei si’isi’i pe vāhenga kau faiako neongo ko e ngata’anga pe ‘eni ‘a e ivi faka’ekonomika ‘a e fonua.....	35
Fokotu’u Ha’apai 12 ki ha tokotaha lau’aho ki he ngaahi ‘apiako lautohi ‘i Ha’apai	37
Tui ke hiki vāhenga e kau faiakó	39
Fokotu’u ke fakakalakalasi ‘a e fānau akó fakatatau ki honau ta’u motu’á.....	39
Fokotu’u ‘ave ki he vāhenga fili ‘e 17 e \$1.2 miliona ‘i he polokalama kai pongipongi fānau akó.	40
Tui ko e ‘uhinga fokotu’u ngāue fakapule’angá ke ne fakahoko fatongia e Pule’angá ki he lelei taha	43
Tokanga ki he pa’anga tokoni ‘oku ‘ave ki he ngaahi ako’anga siasí.....	43
Tali Palēmiá fekau’aki mo e pa’anga tokoni Pule’anga ki he ngaahi ako’anga siasí	43
Fokotu’u ke fakatatau vāhenga kau faiako ngaahi ako’anga siasí ki he lēvolo e Pule’angá.....	45
Fakama’ala’ala ‘Palēmiá ki he pa’anga tokoni Pule’angá ki he ngaahi ako’anga siasí	46
Fokotu’u ke tukuange ako kolisi ke fakalele poate ako	47
Tokanga ke a’usia kau faiakó ha tu’unga ma’olunga e faka’ilonga fakaakó	48
Fehu’ia e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Tonga <i>Side School</i>	48
Tokanga ‘Eua 11 ki he kaveinga fekau’aki mo e ako kau kātoa.....	48
Tokanga ki ha fanga ki’i polokalama ako nounou ke fakaivia fānau ‘ikai kakato ‘enau polokalama akó.....	49
Tali ki he ngaahi kaveinga he ako ne tokanga ki ai ‘Eua 11	50
Tokanga Tongatapu 4 ki he kaveinga fekau’aki mo e ngaahi tokoni ki he ngaahi ako’anga siasí ...	51
Tali ‘Eiki Palēmiá ki he ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai Tongatapu 4	53
Kole Palēmia ke tuku ki he ngaahi siasi ke nau fakakaukau fakalelei vāhenga nau kau faiako pē kuo taimi ke nau vahe kotoa mei he Pule’anga.....	55
Tokanga ke fakalelei’i pa’anga faka’ai’ai kau ngāue nau ō ngāue ki Tokelau ke nau lata he feitu’u vahe ke nau ngāue ki ai	56
Kole ha faiako ma’a Tongamama’o ke ‘ave ke ngāue ai	57
Fokotu’u ke to’o mei he 1.2 miliona silini mei ai ke ‘aonga ki ha me’a tu’uloa	61
Tokanga ke faitokonia kau faiako he founa fakafaiako	63
Tokanga Tongatapu 7 mahu’inga ‘omai Fakamatala Fakata’u e Potungāue Ako ke lava muimui’i ‘aki feme’a’aki.....	69
Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	72
Hū ‘a e Fale Alea he 5:00pm	74
Tokanga ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ngāue ki he ngaahi hala hola	74
Hoha’a ki he ngaahi fōsoa na’e maumau’i he <i>tsunami</i>	75
Tokanga ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ma’u’anga ivi ‘uhilá	75
Fehu’ia tu’unga ‘oku ‘i ai pa’anga na’e to’o he potungāue ke ‘inivesi.....	75

Tali Palēmia ki he ngaahi kaveinga tokanga ki ai ‘Eiki Nōpele ‘Euá fekau’aki mo e ma’u’anga ivi	76
Kole ha ngaahi i ma’a ‘Eua.....	79
Hoha’a ki he tu’unga ‘oku ‘i ai uafu mo e hala fakakavakava ‘o ‘Euá.....	80
Tali ‘Eiki Palēmia ki he fakapa’anga ngāue ki he hala fakakavakavá ‘Ohonua	80
Fakama’ala’ala ‘Eiki Palēmia ki he ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.....	82
Fehu’ia ‘a e Pule’angá ki ha taimi pau ‘e huufi ai poloseki sola ki he ongo Niuá.....	83
Faka’amu ke fakamalumu poloseki sola ongo Niuá he Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá ‘o ka lava tu’u e solá.....	84
Tali Palēmia ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai Fakafofonga Kakai, Niuá 17	84
Fe’unga mo e \$8 miliona e poloseki sola ki he Ongo Niuá	84
Fokotu’u & poupu Vouti Potungāue <i>MEIDECC</i>	84
Tokanga ki he Pule’angá pe ‘e tali mo e ngaahi fokotu’u fakatonutonu mei he Komiti Pa’angá.....	85
Tali ‘e he Pule’angá ngaahi fokotu’u fakatonutonu mei he Komiti Pa’angá.....	85
Pāloti ‘o tali Palani mo e fokotu’u ‘a e ‘Atita Seniale he Komiti Kakato.....	86
Pāloti tali Komiti Kakatō Lao ‘Esitimetí mo e ngaahi fakatonutonu.....	87
Lipooti e ngāue he Komiti Kakatō.....	87
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Fika 8/2023 (Patiseti e Pule’anga).....	89
Pāloti ‘o tali Lao ‘Esitimetí mo e ngaahi fakatonutonu	90
Me’a fakamālō ‘Eiki Minisitā Pa’angá	90
Pāloti tali Lipooti Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale & fokotu’u e ‘Atita Seniale ..	91
Fokotu’u ki he Lakanga ‘Omipatimeni.....	91
‘I ai e tokanga pe na’e fai ha vakai ki he tu’unga mo’ui lelei ‘a e ‘Omipatimeni.....	96
Tui pelepelengesi ke alea’i ha sivi mo’ui lelei ha taha ‘i Fale Alea.....	96
Pāloti tali Fokotu’u ‘Alisi Taumoepeau ki he lakanga ‘Omipatimeni	98
Toloi fanongonongo ‘a e Fale Aleá.....	98
Kelesi	98

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 28 Sune 2023

Taimi: 1010-1020

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau hiva e Lotu ‘a e ‘Eikí.

Lotu

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eikí.)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Pulelulu 28 ‘o Sune 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Nuku, Mateni Tapueluelu, Veivosa Taka...

<002>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ... Sea ko e ngata’anga e ‘a e tali ui ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘e toki ma’u mai ‘a e tohi ko eni he ‘aho ní, ‘a ia ‘oku kamata ‘a e poaki ko eni mei he ‘aho ‘aneafi.

‘Oku kei hoko atu ‘a e poaki folau ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, pea poaki tōmui mai ‘a ‘Aisake Valu Eke, pea mo Dulcie Elaine Tei. Ko e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tomui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai, tapu pea mo 'Ene 'Afio, Tama Tu'i, Tupou VI, kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni, Tupouto'a 'Ulukālala mo e Fale 'o Tupou.

Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Kakai, mālō mu'a ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki, ko e toloi mai 'a e Fale mei 'anepō, ke hoko atu 'etau 'asenita 'oku kei 'i he Komiti Kakato 'i he pongipongi ni. Mou fakatokanga'i pē Hou'eiki 'i he Komiti Kakato 'oku kei hoko atu pē 'a e, hono alea'i 'a e 'Esitimeti, pea 'oku tānaki atu, fakamanatu atu pē 'i he 4.3, Ngaahi Fokotu'u Faka-Fale Alea, pea mo e 'asenita fo'ou 'oku tānaki atu ki he fika 5, ke toki alea'i 'i Fale Alea hili e ngāue ko eni 'i he Komiti Kakato.

Hou'eiki te u kole atu pē ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke hoko atu pē 'etau ngāue hangē ko e founa anga maheni, tau alea pē mei he 10 ka koe'uhi ko e polokalama makehe 'i he taimi ho'atā te u kole atu ke tau liliu 'o Fale Alea 'i he toe kuata ki he 12. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa, tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa)

Me'a e Sea e Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ki he 'Otua Māfima'i 'i hotau lotolotonga, tapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele, tapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, tapu atu ki he kau ngāue kae 'uma'ā 'a e kakai 'o e fonua, 'oku nau me'a mai 'i he Ngaluope.

Hou'eiki mālō mu'a ho'omou laumālie 'oku tau fakafeta'i kotoa pē neongo e ki'i taimi faingata'a 'o e momoko ka 'oku ou tui pē 'oku sai pē ki he taha kotoa pē hotau fonua ni.

Hou'eiki he 'ikai ke u toe fakalōloa koe'uhi pē ko 'etau taimi 'o e 'aho ni, 'i ai hono tūkunga 'o e taimi 'a ho'atā hangē ko ia 'oku me'a mai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, pea kuopau pē ke talangofua ki ai 'a e motu'a ni. Fakamalumu ma'u pē e ngāue 'a e motu'a ni he 'Eiki Sea, ka 'oku ou pehē ke tau hoko atu mu'a Hou'eiki fakamolemole e. Kalake tuku hake, na'a tau ngata 'anepō 'i he 16 'a ia ko e 17, ko e Ako Ngāue.

Fakama'ala'ala 'a e Palēmia ka ko e 'Eiki Minisitā Ako ki he Vouti 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, 'a e ma'u faingamālie, tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Kae fai atu pē mu'a ha ki'i fakamatala fekau'aki pea mo e Potungāue Ako pea mo e Ako Ngāue.

Hiki Patiseti Potungāue Ako mei he 89.4 miliona ki he 135 miliona

'I he ta'u ko eni 'oku tau hanga atu ki ai, ka 'i he lolotonga ni na'e, ko e patiseti 'a e potungāue ni na'e 89.4 miliona, pea 'oku hiki eni ki he 135 miliona ki he ta'u fakapa'anga 'a ia 'oku hoko mai heni. Kau he ngaahi hiki lalahi ko eni Sea 'a e pa'anga 'e 31 miliona ko e *project* ia ko eni

‘a e mala’e sipoti ko eni ‘a Tonga High, kau ki ai mo e 2 miliona mei ‘Asitelelia, ki he fale ‘e 11 kau ai ‘a e ‘apiako ‘e 4 ‘i Tongatapu mo e 7 ‘i he *outer islands*, kau ai ‘a e ‘Otu Mu’omu’a ‘a ia ko Nomuka, Tungua, Fonoī, pea mo e *early childhood*, pē ko e *kindergarten* ‘i Fonoī pea mo e Kolisi Tupouto’a, Sea, pea ‘oku toe ‘i ai pea mo e 3 miliona mei he Pangikē ‘a Māmani, ki he tokanga’i ai pe ‘eni...

<005>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Palēmia: ... ke lava he ‘ū ‘api lautohi ‘o matu’uaki ‘a e ngaahi ha’aha’a ko eni he feliliuaki e ‘ea. ‘Oku ‘asi pē eni Sea ‘i he ma’u’anga pa’anga ko eni ‘a ia ‘oku ‘asi ko ē ‘i he Patiseti. Ko e liliu ‘e taha Sea ko e to’o kotoa ko ē ‘a e seniti ko ē ‘i he *post-secondary* pē ko e ‘ū ako ma’olunga ange kau ai e *TIHE* ko e Fokololo ko e Kolisi Fakafaiako ‘o ‘ai kapau te mou me’a hifo pē Sea ‘oku noa leva ‘enau ‘ū polokalama ‘anautolu hangē ko ia ko e ako fakatekinikale ko eni Fokololo kuo ‘alu ‘o noa kae ‘uma’ā pē ‘a e Kolisi Fakafaiako peesi 274, 275 kae ‘uma’ā ‘a e 273 pea mo e 276. ‘A ia ko e ‘uhinga foki ia kuo nau hiki nautolu mo e Potungāue Ako ki he ‘Univēsiti Fakafonua, pea ‘oku fakatahataha’i mai leva eni Sea ‘o ‘alu leva ia ko e fo’i *grant* ko e 5 miliona ke kamata pē ko ē ta’u pea ‘ave leva ia ko e seniti ia ko ē ke fakalele’aki ‘a e ‘Univēsiti Fakafonua he ko e ‘uhinga ‘oku ‘osi to’o leva ia mei he *budget* pea kuo pau leva foki ke ‘asi ke mahino ‘a e ngaahi fakamole kimu’a ‘i he *TIHE* mo e ‘ū va’a ko ē ‘a e Potungāue Ako ka ki he ta’u hoko mai ‘oku noa leva he ko e ‘uhinga ‘alu leva e pa’anga ia ko ia ki he ‘Univēsiti Fakafonua ko eni ‘a Tonga.

Fakama’ala’ala ki he COLA, SET mo e 1.2 miliona ki he ma’u me’atokoni ‘a e fānau ako

Ko e ngaahi liliu lahi pē ia pea kau pē ki heni Sea mo e tānaki atu pē COLA ko eni he na’a tau pehē peseti ‘e tolu mahino ’e toe hiki’aki ko eni ‘a e vahe peseti ‘e tolu ko eni he ta’u lolotonga, kau heni mo e 14 mliona mei he *project* ko eni ‘a e SET, ko e *project* eni ‘oku fengāue’aki ai mo e MIA ki hono tokanga’i ko eni mo tokoni’i ‘a e ngaahi tekinikale, ako tekinikale kae ‘uma’ā hono totongi ‘a e ako ‘a e fānau ‘ova he toko tolu afe Sea ‘a e fānau ko eni ‘ikai ke ngata pē ‘i Tongatapu ni kae ‘uma’ā foki ‘a motu na ‘oku ‘omai ai ‘ange mo ‘enau ki’i *allowance* nau ki’i seniti nofo mo e ‘ū alā me’a pehē. Ko e me’a mahu’inga heni Sea ke lava ‘o tokonia kinautolu ‘oku ‘ikai ke lava ‘oku tau pehē ‘oku masivesiva ange ke ‘oua ‘e hoko ‘a e ta’ema’u ha’anau tu’unga fakapa’anga lelei pea ‘uhinga ai ke motuhia ai ‘enau ako pe ko e kumi ha’anau mo’ui’anga Sea. Hangē pē na’e ‘osi fa’a fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘oku kau hena pea mo e 1. 2 miliona ki he ma’u me’atokoni ‘a e fānauako pea ‘oku toe kau mo e vaeua miliona pē ko e *half a milion* ko e konga ia pē ko e *contribution* ia e Pule’anga ki he *project* ko eni ‘oku fakapa’anga ‘e Siaina ko eni ‘i Tonga High ‘a ia ‘oku kau ai hangē ko e *preparation* ko ē ‘o e *ground* mo e ‘ū alā me’a pehē ‘a ia ko e vaeua miliona ia ‘a e *contribution* ‘oku ‘asi ki he ta’u fo’ou ki he *project* lahi ko eni hono fakalelei’i ‘a e mala’e sipoti ko eni ‘ikai ke ngata pē hono ngāue’aki ‘i Tonga High ka ko e fakakaukau ia ke lava ‘o *develop*, kau hono fakalalakaka ‘a e sipoti ‘i Tonga ni.

Tokolahi kau ngāue ‘a e Potungāue Ako fe’unga mo e toko 1,430

Ko e kau ngāue foki ‘a e potungāue ni Sea ‘oku ‘i he toko taha afe fā ngeau tolunoa ‘a e tokolahi ko eni ‘a e potungāue ni, ko ‘enu *wage bill* pē ko e peseti ko ē ‘a e Patiseti ‘oku ‘alu ki he kau

ngāue peseti ‘e 55 ‘a ia ko e peseti ‘e 55 Sea ‘a e Patiseti ‘a e potungāue ko eni ‘oku ‘alu ki he kau ngāue, ‘a ia ko e ki’i fakamatala nounou pē ia Sea, fiefia pē motu’a ni ke tali ha ngaahi fehu’i pea kapau ‘oku ‘ikai pea toki fokotu’u atu ai pē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia, ‘io Tongatapu 8 me’a mai.

Fakamamafa’i ‘e Tongatapu 8 ‘a e mahu’inga ‘o e ako

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato pea mālō ‘etau ma’u he pongipongi ni Hou’eiki. Ko e Patiseti ko eni Sea ‘oku ou fiefia lahi he Patiseti ko eni. ‘Oku ou fakamālō ki he Minisitā hono fakahoko mai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘aki pē ia Sea ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko eni ‘oku fai ko eni he taimi ni ki he ‘univēsiti ko eni ‘oku teu ke fokotu’u ‘oku mahu’inga foki e ako Sea hangē ko ē ‘oku fa’a lave ki ai, ‘oku mahu’inga e ako ke ‘alu hake ‘a e fānau ke nau ‘ilo ‘a e maama ka nau lava ‘o mo’ui ai ‘ia kinautolu pē ha feitu’u pē ‘i māmani ‘oku nau ‘i ai pea ko u tui lahi ko e hisitōlia ia ‘i Tonga ni ‘a e fokotu’u ko ‘eni pea ...

<007>

Taimi: 1030-1035

Kole fakama’ala’ala mei Tongatapu 8 ki he ni’ihi ‘oku nau ma’u faka’ilonga Ako ka ‘oku ‘ikai ke nau vahe he tu’unga fakaako ko ia

Vaea Taione : fakatahataha’i mai ki ai e *vocational* mo e ako tekiniakale mo e ako faka’eketemika ke hoko atu ‘a hono pātoloaki hake e fonua ni ki ha tu’unga ke a’u ki ha taimi ke tau fiemālie ai he kaha’u. Ko e me’a ia ‘oku ou tu’u hake ai ‘Eiki Minisitā lave’i pē ‘e he motu’a ni kapau te ke toki fakatonutonu mai. Ko e *cohort* ko eni ko eni ‘a eni ko eni na’a nau ako ko eni mata’itohi ako tokamu’a ko eni *Bachelor of Education* ‘a ia na’e kamata mai ko eni na’a mau lele mai ai. ‘A ia ko e ‘uluaki kau *graduates* ko e ai he 2018 ‘o a’u mai ki he ‘aho ni, ‘oku nau vahe *normal* pē nautolu. ‘Oku ‘ikai ke nau vahe nautolu ‘i he mata’itohi tu’unga ko e mata’itohi. Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia pē ‘oku tonu ‘eku ma’u ko eni. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke nau vahe nautolu he tu’unga ko e mata’itohi ko eni, ko e ‘uhinga kau toki fakamalanga atu ai Sea.

Ko u tui lahi kapau te u hū pea mo e Fakafofonga Niua ‘o hū ki he *University of Christ* kau hū au ‘o *TNU* mata’itohi tatau pē pea ma ha’u pea vahe ia he mata’itohi kau *normal* pē au Sea. Ko u tui ‘oku ta’efakafiemālie he na’a ma fai pē ngāue tatau. Ka ko u kole pē au ki he Palēmia ke ne fakama’ala’ala mai kau toki hoko atu. Mālō.

Tali ‘a e Palēmia ki he kole fakama’ala’ala mei Tongatapu 8

‘Eiki Palēmia : Mālō Sea kae tuku pē ke fai ha tokoni atu ki he Fakafofonga. Ko e ‘uluaki mata’itohi foki eni ‘i he ngaahi polokalama ‘a e Pule’anga ‘o a’u ki he *degree level* ‘a e *Bachelor* ko eni ‘i he *Early Childhood* pē ko e tafa’aki ko eni ko eni ‘a e fānau ko ia kimu’a pea nau hū ‘o lautohi, pea hū ‘o *Primary School* ‘a e mata’itohi ko e *Bachelor* he *ECE*. Pea ‘oku ‘osi *recognise* pe *accredit* eni he *TNQAB*. ‘A ia ‘oku ou tui ‘oku *entitle* ke nau vahe hangē ko e ‘ū polokalama kehe ‘oku tali ‘e he *TNQAB* ke nau ‘alu hake ki ha lēvolo ko ē ‘o *recognise* ko e *Bachelor degree* nautolu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, Fika 8.

Vaea Taione : Mālō ‘aupito 'Eiki Minisitā. ‘A ia ko ‘eku fehu’i ‘aku ia pē ko ‘enau ‘alu hake ko ia ki he lēvolo ko ia e *degree* ‘e *backpay* nautolu ki he 2018 pē ‘e toki ‘oange pē ia ‘i he patiseti ko eni Minisitā mālō.

'Eiki Palēmia : Ko e fa’a *normal* foki tonu ke pay pē he taimi ‘oku nau hū ai ‘okapau ‘oku ai ha *post* ‘oku *available*. Ko e taimi lahi foki ia ‘oku ‘osi fa’a ‘ohake pē ‘e he kau Fakafofonga taimi ni’ihi. ‘Oku ‘uluaki hū atu foki ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *post* pea lele lau’aho ia hē pea toki *create* leva e fo’i *post* pea nau toki ‘alu leva ki he fo’i *permanent post*. ‘A ia ‘e kehekehe pē mahalo ‘a e *situation*. Kapau ‘oku hū atu e tokotaha ia ko eni na’e ‘i ai ha fo’i *post* ia ‘oku *available* ‘alu hangatonu pē. Kapau leva ‘oku ‘alu atu ia ‘oku tali ia ki he ta’u fakapa’anga hoko pē ko e tōnounou ‘a e palani pē ko e ha ke *create* ai ‘a e fo’i *post* ko ia ‘a ia ‘e fa’a ‘oange pē ha taimi ko e *contract* pē ko e lau’aho kae ‘oleva ke ‘i ai ha *post* kae toki kumi ki ai. Ka ‘e lava pē ‘o fai ha sio ke fakalelei’i pē ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ka ‘e toki fa’a *normally* ‘e toki fa’a *pay* ‘i he lēvolo ko ē he taimi ‘oku ‘i ai ai ha fo’i *post* pea *establish* pea hū ko ē ki ai. Mālō Sea.

Vaea Taione : Mālō 'Eiki Minisitā. Ko ‘eku sio hifo ko ē ki he *ratio* ko eni ko ē ‘a e kau faiako ko eni he *ECE* ki he tokolahi e fānau. Ko e fakama’ala’ala mai pe 'Eiki Minisitā ki he ako tokamu’a ‘oku ‘asi ai ‘a e fo’i fika ko e tokolahi e fānau ako, peesi 18 ‘i he palani. ‘Oku ‘asi ai ‘a e tokolahi e kau faiako kae ‘i he 22 ‘oku ‘asi ai ko e 24 ka ‘oku ‘ikai ke u lave’i ko e hā ‘a e *ratio*. Ke ke ki’i me’a mai pē 'Eiki Minisitā ko e tokofiha ‘a e faiako ta’u 4 pē foki eni ‘oku tau talanoa ki ai. Faiako ‘e taha ki he tokofiha e fānau ako. He ko u lave’i ko e ‘apiako eni ‘e 47 Tokamu’a eni ‘osi tu’u ‘i Tonga ni pea ko u ‘osi lava lelei pē ‘e he kau ako ko eni ‘oku nau ‘osi paasi mai ‘o faiako kotoa he fanga ki’i *ECE* ko eni. Ko e ‘uhinga na’a nau ako tonu pē ‘i he ako tokamu’a ko eni ‘o ‘ikai ke pehē ia ko ha ako Pule’anga pē ko ha *secondary school* ke ha’u ha kau faiako kehe ka ko u tui lahi pē kapau ‘e talamai e *ratio* ko u tui ‘e ma’u pē fakafuofua ai ‘a e faiako ‘e taha ki he tokofiha, mālō.

<008>

Taimi: 1035-1040

Ofi he toko 2,000 tokolahi fakalukufua ‘a e fānau ako tokamu’a

'Eiki Palēmia: Mālō Fakafofonga ko e ko e tu’u he taimi ni ko e fakafuofua ki he kau Ako Tokamu’a pē ko e *ECE* ‘oku toko 2,000 ‘a e fakakātoa, ‘a e 47 ko ē ‘a e Pule’anga pea mo e ‘ū ako ‘a e siasí fakataha’i leva ia. Mo’oni ‘aupito pē e lau ia ko ē ‘e lava ‘ia nautolu ‘oku *graduate* mai ko ē mo ‘enau *bachelor* ‘o nau tau pehē ‘o nau lava’i ‘a hono tokanga’i ha kalasi ‘oku lahilahi ka ‘oku ‘i ai pē mo e mo e kau faiako *ECE* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mata’itohi pē ko ha’anau faka’ilonga ‘e ‘a ia leva ‘e, ‘oku ‘i ai pē mo e ‘ū lautohi mo e ‘ū *ECE*. Tau pehē pē ‘oku ‘oku nau toko si’i ange he ‘ū *ECE* ‘e ni’ihi ka ko e ka ko e tu’u ia he taimi ni ‘oku toko 2,000 ‘a e ‘oku ofi he 2,000 ‘a e tokolahi fakalukufua ko ē ‘a e kau Ako Tokamu’a, mālō.

Fakama’ala’ala Tongatapu 8 ki he ‘uhinga hono fakahoko e mata’itohi Ako Tokamu’a ‘i Tonga ni

Vaea Taione: Mālō ‘aupito 'Eiki Palēmia. Ko e kapau ko e toko 2,000 Sea kau e mata'itohi ko 'eni he mata'itohi 'oku ne mai e pa'anga lahi 'aupito ki Tonga ni, nau ako kātoa pē 'i he 'Univēsiti ko eni 'a e Pule'anga. Pea ko u tui lahi pē au ia ko e ki'i me'a si'i pē ia. Kau ki'i talanoa pē vave pē he ki'i puipuitu'a 'a e 'uhinga e mata'itohi Sea na'e 'ikai ko ha loto ia e motu'a ni. Ko e *State Visit* ko ē 'Ene 'Afio ko ē he 2013, 'Ena 'Afifio he 2013 kātoa Nu'usila 'i he feitu'u kotoa na'a na Hā'ele ai Sea, na Hā'ele mai pē mo e fo'i me'a 'e taha ko e Ako Tokamu'a ia. Pea ne fiema'u leva ki he Minisitā 'o e 'aho ko ia ko e hā e me'a 'oku fai ai e mata'itohi ko eni 'i Nu'usila 'i he silapa Faka-Tonga tali he *teachers council*, tali he 'Univēsiti kae 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē 'a Tonga ni.

Pea ko u tui lahi au *deserve* he fānau ia ko eni 'e 'Eiki Minisitā hangē pē ko ho'o me'a mai 'anena'i na'e tonu pē ke nau hū ā ngāue fai mo 'oange 'enau me'a na'a nau tonu ke 'ai he fo'i ko e ko e *condition* na'e 'oange ki he mata'itohi ko eni 'Eiki Minisitā ke Faka-Tonga, fai Faka-Tonga pea *context* Faka-Tonga fo'i pepa 'e 21 fo'i pepa ia 'a Nu'usila ia ko e fo'i pepa 'e 19, 'i he silapa Faka-Tonga pē. 'A ia 'oku fu'u ma'olunga 'aupito 'a e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai 'etau lea, tau me'a fakafonua 'o fa'u 'aki e fo'i *original* fo'i *originality* ko ē 'o tali ai 'e Nu'usila 'o lele ai ko ē 'a e Ako Tokamu'a ko ē Minisitā na'e ui ia ko e Pasifika, *Early Childhood Education Pasifika* 'a ia 'oku kei lele hokohoko atu ia 'i he taimi ni. Pea 'oku ou tui 'oku fiema'u pē ke tau hanga fakamahu'inga'i 'a 'etau me'a Faka-Tonga Sea he ko hai na'a ne hanga lave 'iloa 'e kau e fo'i lea ko e "Talatalanoa" ha methodology ngāue fakamāmani lahi 'aki ia 'i he *research* ki he *masters* pea mo e *PHD* fo'i lea ko e Talatalanoa ko e *methodology* ia, ko e *research method*, sio ki he mahu'inga ko ē 'etau lea Faka-Tonga, 'oku 'ikai ke u pehē au ia 'oku hangē 'oku tau siosio lalo ki he 'etau lea Faka-Tonga hangē ko e mata'itohi ko eni ko u, 'oku ou fiema'u pē ke kole pē 'a'aku ia ki he Minisitā ka 'i ai ha taimi 'e hū ai e kau ako ko eni tokamu'a ko eni 'i he lea Faka-Tonga fuofua mata'itohi ia 'a Tonga ni 'i he fiema'u 'Ene 'Afio, *they deserve* ke *backpay* nautolu 'i he 'aho te nau kamata ai, mālō 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Palēmia ki he mahu'inga 'o e Ako Tokamu'a

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ko u tui tatau au ki he mahu'inga ko eni e 'o e *early childhood* pē ko e ako'i ko ē fānau 'o teuteu'i nautolu pea nau toki hū ko ē ki he Lautohi Sea ka 'oku kau heni 'a hono hiki ko ē 'i he ngaahi ta'u mai ki mu'a na'e pa'anga pē 'e 50 ki he fo'i 'ulu 'a e tokoni ki he 'ū *ECE* pē ko e Ako Tokamu'a. Ka 'oku hiki he ta'u ni ko e fokotu'u mai ia ki he 'alu atu ko eni 'i he kamata e ta'u fo'ou ke hiki mei he 50 'o 200 ki he fo'i 'ulu Sea ko e 'uhinga pē ko e fakatokanga'i e mahu'inga ko eni 'o e Ako Tokamu'a pea 'i he 2019 na'e mahino 'aupito pē na'e na'e kamata ko e *policy* 'a e Pule'anga tuku ki ngaahi siasi mo e *private sector* ke nau fai 'a hono ako'i 'o e Ako Tokamu'a.

Pea na'e a'u mai ko ē ki he 2019 Sea na'e ki'i pēseti pē 'e 20 pē tele holo ai 'a e tokolahi 'o e fānau ko ē 'oku tonu ke nau 'i he lokiako Ako Tokamu'a na'e 'i he lokiako. 'A ia na'e fai ai e faitu'utu'uni ai e Pule'anga ke tau kau atu 'i hono tokonia 'a e 'Ako Tokamu'a 'i he ta'u pē ko eni 'e 4 kuo hili 'alu hake leva ia mei he 1 'o 47 'a ia ko e Ako Tokamu'a 'e 47 fo'ou na'e toe fokotu'u ko e 'uhinga pē ke faingofua ange ki he mātu'a ke 'ave 'enau fānau ki he 'ū Ako Tokamu'a ofi ange ki he ngaahi koló pea ko e 'uhinga ia ko ē hangē ko 'eku pou pou ki he fakamalanga 'a e Fakafofonga 'a e mahu'inga ke tau ako'i kei si'i ...

<009>

Taimi: 1040 – 1045

‘Eiki Palēmia: ... ‘a e fānaú ke ako’i lelei. Pea ko e *Bachelor* ko eni he *ECE*, mo’oni ia ko e ‘uluaki *degree* ia ‘oku fai pe he lea fakatongá. Pea ko e ‘uluaki *degree* pe foki ia ‘oku ‘osi a’u ‘o *accredit* ‘i he Potungāue Akó. Toki ‘alu hake foki eni e ngaahi *degree* kehekehe kau ai mo e *degree* ‘i Hango mo e ‘ū alā me’a pehē. Ka ko e kau eni he ‘uluaki *degree* ko e ‘uhingá pe ko e mahu’inga’ia he taimi ko iá. Pea ‘oku a’u mai ki he taimí ni ke ‘ai ha kau faiako mateuteu ke nau ako’i e fānaú mo teuteu’i nautolu kei iiki kimu’a ‘enau hū atu ko ē ki he Lautohí.

Ka ‘oku mahino pe ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai Fakafofongá pea fai e sio ki ai ko e ‘uhingá ke *treat* tatau pe ‘a e, he ko e ‘uhingá he kuo ‘osi tali ‘e he *TNQAB* ‘o *recognized* ‘a e *Bachelor* ko iá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia, ‘Io Tongatapu 2.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea ko u fakatapu heni ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Kae fai atu pe ha ki’i lavelave ki he vouti ko eni ‘a e Akó. Fakamālō foki heni ki he ‘Eiki Minisitā he ngāue lahi mo ‘ene Potungāue ‘o teuteu mai ‘a e ‘Esitimetí mo e Patiseti ki he ngāue ‘a e Potungāue Akó ‘i he ta’u hanga mai mei mu’á.

‘Eiki Sea ko e Kupu 3 ko ē Lao ki he Akó ‘oku hā mahino mai ai ‘oku ‘i ai totonu ‘a e tamasi’i mo e ta’ahine ako kotoa pē ke ne ma’u ha ako lelei. ‘Oku ‘ikai ke ne ako ha fa’ahinga ako ka ko e ma’u e ako ‘oku lelei. ‘A ia ko ‘etau ngāue kotoa pē fekau’aki pea mo e akó, ‘oku fakataumu’a kotoa pe ke ma’u ‘e he tamasi’i pea ta’ahine akó ‘a e ako lelei. Pea ‘i he ‘osi ange ‘etau ngāue kōtoa ko ení pea ko e fehu’i te tau faí. Na’e lelei ‘a e ako na’a tau’oange ma’á e fānau ko eni ‘o e fonuá.

Tokanga Fakafofonga Tongatapu 2 pe ‘oku kei totonu ke kei ui ‘a e Potungāue ni ko e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue

‘A ia ko e taumu’a ia ‘o e ako ‘oku tau ngāue kotoa ki aí ke ma’u ‘a e ako ‘oku lelei. Sea ko u tokanga atu ki he ‘esitimetí. Ko u kamata pe meí he hingoa ko eni ‘o e Potungāue, Potungāue Ako mo e Ako Ngāue. Pe ‘oku kei taau ko ā ke ui ko e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue he kuo to’o kotoa foki e ngaahi ‘elemeniti ia ‘o e Ako Ngāue ‘o ‘ave ia ki he ‘Univesití ‘a e ngaahi kongá ko ē na’e ui ko e *Training* pe ko e Ako Ngāue. ‘A ia ko e kamata pe meí he Kolisi Fakafaiakó, ko e *TIHE*, ‘Apiako Fokololo ‘o e Haú, ko e ‘Apiako ‘Alu tahi. Pea kapau ‘oku kei ‘i ai pe ha ngaahi ‘elemeniti ngāue ia ‘oku kei toe holo ai. Ka ko e ‘uhinga tefito ia na’e fakahingoa ai e Potungāue ko e Potungāue mo e Ako Ngāue. Ko e ‘i ai ‘a e ngaahi ako ngāue ko ē na’e fakahoko aí.

Tokanga ‘a Tongatapu 2 ki he ngaahi palani ngāue ‘a e Potungāue Ako

Te u ki’i lave atu pe ki he palani ngāue ko eni na’e ‘omai ‘e he Potungāue Akó ki he ta’u fakapa’anga 2023/24 – 25/26. He ‘oku ou tui foki ko e Polokalama Palani Ngāue eni te ne tataki hono ngāue’aki ‘a e patisetí ‘i he ngaahi ta’u ka hoko maí. Pea kapau ‘e ma’ala’ala ‘a e palani ko iá ‘o mahino lelei kia kitautolu pea ‘e faingofua leva ‘a ‘etau sio ki he Patisetí. ‘I he peesi 13 ‘o e Palani Ngāue ‘oku hā mai ai ‘i he kongá ki lalo ‘o e peesí. Ko e Ngaahi Lao mo e Ngaahi Tu’utu’uni Ngāue mo e Ngaahi Aleapau Mahu’inga ke tokanga ki ai Potungāue Akó pea mo e Ako Ngāue. Pea ‘oku lisi mai leva ‘o hangē ko ia ‘oku ‘asi atú. Lao ‘o e Ako 2013 ‘o ‘alu hifo ai. ‘Alu hifo ai ki he Lao ‘o e Ma’u Mafai ki he fakalele Akó mo e Tohi Fakamo’oni Akó 2004 pe ko e Lao *TNQAB* 2004 ‘o ‘alu hifo ai ki he alanga fale ki he Akó ‘o e 2004 – 2019

‘o fai hifo ai. ‘Oku ou tokanga atu au heni Sea ko e Lao ko eni na’e ‘osi ‘i ai e fakatonutonu. ‘Oku ‘i ai e ngaahi Lao Fakatonutonu pe ‘oku totonu ke ngāue’aki e Ngaahi Lao Fakatonutonu ki hē pe ‘oku ngāue’aki pe Ngaahi Lao ko ē ‘oku te’eki ai ke fakatonutonu. ‘Oku ‘i ai e Lao Fakatonutonu ‘o e Akó 2020. ‘Oku ‘i ai e Lao Fakatonutonu ‘o e *TNQAB* 2020 fetongi’aki ia ‘a e Lao ko ena he 2004.

Ko e me’a ‘e taha ‘oku ou tokanga ki ai ‘oku ‘asi mai ia ai ko e alanga fale ki he Akó 2004 – 2019. ‘E Sea ko e alanga fale ko eni na’e ‘osi fai e ngāue ki ai ...

<010>

Taimi: 1045-1050

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... ‘i he 2020/2021 ‘o ‘i ai ‘a e alanga fale fo’ou ‘o e akó ke kamata hono ngaue’aki mei he 2022 – 2032. ‘Oku ‘ikai ke lave’i he motu’á ni pe ko e hā ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki ai ‘a e alanga fale fo’ou na’e ‘osi hono fa’ú kae kei ngāue’aki pē alanga fale motu’a ko eni na’e ‘osi fai hono sivilivi’i hono *review* pea fa’u leva ‘a e alanga fale fo’ou ke ngāue’aki ia mei he 2022 – 2032. Ka ‘oku hā foki ia ‘i he peesi 38 pē ‘o e palani ngāue ko eni, peesi 38 ‘oku hā ia ‘i he tēpile fika 11, ko e fokotu’utu’u ngāue ki hono tokanga’i mo fakalele ‘o e potungāue fika ‘uluaki. ‘A ia ko e ngaahi ngāue eni ko ē ‘a e *CEO* pe ko e Pule Ngāue. Fika ‘uluaki, ‘oku ‘asi ai faka’atā pea fakahoko ‘a e alanga fale ki he akó fo’ou. Pea ‘oku ‘asi leva ai ko ‘ene a’u ki he 23/24 kuo lava e peseti ‘e 20 ‘o hono fakahoko e fatongia ko eni ki he alanga fale ‘o e ako fo’ou ka ‘oku kei ‘asi pe ia, ka ‘oku ‘asi leva ia ‘i mu’a hē ‘oku ngāue’aki ‘a e alanga fale motu’a ko ē ‘o e 2004 – 2019.

Ko e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u he motu’a ni ke fakamahino mai mu’a pe ko fē ko ā e feitu’u ‘oku ‘alu ki ai ‘a e ako ‘a e ngāue ko eni, alanga fale fo’ou pe ko e alanga fale motu’á. ‘Oku ‘i ai pē mo e ngaahi me’a ‘oku, ko u tokanga ki ai ‘i he peesi 18 hangē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 8 ‘oku ‘asi ai e ngaahi, ‘a e ngaahi fika ngata he 2022 pea te’eki ai ke ma’u e ngaahi fika ki he 2023 pea mo e 2024.

Kole fakama’ala’ala ‘a Tongatapu 2 ki he ngaahi fika ‘oku ‘asi he Palani Ngāue Potungāue Ako

‘I he kongā ki lalo ‘o e tēpile ko eni ‘o e peesi 18 ‘oku ‘asi ai e fua pe ola ‘o e akó. Ako tokamu’á ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai pe ko e hā e ‘iuniti ko eni ‘oku ngāue’aki ka ko e 78.6, ko u tui pē mahalo ‘oku ‘uhinga eni ki he kau lava pe ko e hā hono faka’uhinga’i, ko e fika ia ‘o e 2019. Lautohi ta’u 6 ‘oku ‘i ai e fika ai ‘o e 2021 ko e 47 pea ‘oku toe ‘i ai mo e fika ‘o e 2021 ko e 75.

Ko e kolisi, foomu 6 ‘oku ‘asi ai ko e lea faka-Pilitāniá ‘i he 2021 ko e peseti ko e 87.4 ko u tui pē ko e peseti mahalo eni ‘o e kau lava he ‘oku ‘ikai ke fakamahino mai he tēpile pe ‘oku ‘uhinga ki he hā. Pea ‘i ‘olunga ‘i he peesi 19 ‘oku ‘asi mai, toe ‘asi mai pē ai ‘a e hoko atu ‘a e ola ko eni ki he kolisi foomu 6, 2021 ko e 16.9 ko u tui mahalo ko e peseti ‘e 16.9. ‘A ia ‘oku, kapau ko e ‘uhinga eni ia ko e kau lava, ‘a ia ko e kau lava ia ‘i he fiká ‘i he 2021 ‘i he foomu 6 ko e peseti pē ‘e 16.9.

Pea ‘oku hoko atu leva ai ko e kau, ko e kau lava pea ko ē ‘oku toki ‘asi mai leva ia ‘i he, ‘i he fo’i laine hono hokó ko e lava he foomu 7, tamaiki tangatá ko e 27.8, tamaiki fefiné ko e 72.2 ‘a ia ko e ngaahi fika ia ‘o e 2021. Pea ‘oku toe ‘i ai leva mo e fika ‘oku ‘asi hake he ako kolisi,

peseti ‘o e tohi kakai ‘oku laka he ta’u 15 pe motu’a ange ai ‘a ia ko e fika ia ‘o e 2011 ko e peseti ‘e 53.2. Ko e ‘ai pē ke ki’i fakamahino mai e ngaahi fika ko eni pe ko e ‘uhingá ko e peseti ‘o e kau lava.

‘A ia ko e fo’i fika leva ‘e ua ko ē ‘i he peesi 18 fekau’aki mo e lautohi ta’u 6 ‘oku ‘asi mai e fo’i fika ‘e ua kehekehe ki he ta’u 2021. Ko e anga ‘eku faka’uhinga’i ki hení he sio ko ē ki he fika ki he kolisí mahalo ko e peseti ‘e 47, ko e 47 ‘oku ‘uhinga ia ki he lea faka-Pilitāniá pea ko e 75 ‘oku ‘uhinga ia ki he Fiká he ko e ngaahi lēsoni pe ia ‘oku ‘asi maí. ‘A ia ko e ngaahi fika ia ‘oku ou tokanga ki ai koe’uhí foki ko ‘etau taumu’a ko ē ke ma’u ‘a e ako leleí. ‘Oku ‘i ai leva mo e fika ‘e taha ‘i he peesi 19, kongá, ‘i he tēpile pē ko ena kongá ki ‘olungá laine fakamuimuí ko e fakapa’anga ‘o e akó. Lahi ‘o e fakamole ‘osi to’o ‘a e ngaahi mo’uá, ‘oku ‘asi mai ai ko e 2022 ko e 13, ...

<002>

Taimi: 1050-1055

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... 2023 ko e 14, 2024 ko e 15, 2025 ko e 16. Ko e fehu’i pē pē ko e ha ‘a e ‘uhinga ‘a e ngaahi fika ko eni, pē ko e peseti pē ko e pa’anga ‘e miliona, pē ko e ha, koe’uhi kae lava ke mahu’inga mālie ‘e te lau ‘a e ngaahi tēpile ko eni. Ko e, toki ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ‘i mui he te u toki tokanga ki ai ‘anai ange ka te u hoko atu leva ki he ‘Esitimeti. Ko e, na’a ku sio ‘i he fo’i ...

Tali ‘a e Palēmia ka ko e ‘Eiki Minisitā Ako ki he tokanga mei Tongatapu 2

‘Eiki Palēmia: Sea sai pē ke ala tali atu ‘a e ‘u fehu’i ko ē na’a ngalo ha me’a ia ‘e ni’ihi, he ‘oku lahilahi ‘a e ngaahi, ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Sai, ‘e tali ‘e he Feitu’u na, pē’i tali mai leva, mālō ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō Sea. Tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ako Ngāue mo’oni pē me’a ‘a e Fakafofonga ‘oku lahi ‘a e tekinkale *especially* he *post secondary* e, ‘a ia ko e *tertiary level* mo e me’a, ‘oku hiki ki he Univesiti Fakafonua. Ka ko e kātōa ‘o e ‘ū *High School* Sea ‘oku kei lele pē ai TIVETI ai Sea ‘i he taimi ni, ko Tonga *High* pē ‘e taha ‘oku te’eki ai ke fakahū ki ai ‘a e TIVETI, ‘osi toe kau mai ‘a e ‘u ako ‘a e Pule’anga hono fakakau ko ena ki he lele ‘i he TIVETI, ‘a ia ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e Ako Ngāue ‘i he fatongia ko ia ‘o e Potungāue Ako.

‘I he alangafale fo’ou, na’e hū mai ‘a e motu’a ni na’e fai ‘a e sio ‘oku ‘osi ’a e ta’u ‘e 15 ko ē ‘o e halafononga ko ē ako, ka na’e talu hono, he kamata mai ‘i he ta’u ‘e 15 kuo ‘osi. Pea na’e fai leva ‘a e feinga ki Nu’usila ke fai hono *review*, ke tau sio ko e ha ‘a e me’a na’e lava, ko e ha ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke lava, pea toe fai leva ai ha tokanga ko e ha leva ha’atau fokotu’utu’u ki he kaha’u. Pea na’e fai leva ‘a e ngāue ko eni Sea, kau ai ‘a e sio ko eni hangē na’e kau pē ia he palani ko eni ke liliu ko ē ‘o ‘alu ‘o foomu 2, he, pea fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko ia.

Na’e kau pē he ngaahi ngāue ko eni ‘a e sio ko ē ki he ‘ai ‘o e *ECE* ke toe, ke vakai’i ‘e he Pule’anga pē ‘oku tonu pē ke nau *stay out* pe nau nofo ‘i tu’a, pē ‘oku tonu ke nau tokoni ki hono ‘ai ha ‘u *ECE* ko e ‘uhinga pē ke faingofua ange ki he kakai ke nau lava ‘ave ‘enau fanau. Pea na’e lava leva ‘a e ngāue ko eni hangē pē ko e me’a ‘a e Fakafofonga, pea ‘oku kei tu’u ‘oku kei fai ai ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga he ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ko e *normal* pē foki ia, fa’u

ha kakai ha lipooti pau ke 'omai ke fai ha sio ki ai 'a e Pule'anga, he ko e halafononga ia ko ē 'oku mau fakakaukau 'oku tonu ke fai ki ai 'a 'etau, tau pehē fakataumu'a ki ai a e ako 'i he ta'u 'e 10 pē 15 hoko mai. Pea 'oku, ko e ngāue ko ia 'oku *ongoing* pē, ka ko e tu'u 'i he taimi ni tau kei lele mai he, ka 'oku fai ha ngāue ke tau sio pē ko e me'a totonu eni pē ko e halafononga eni 'oku faka'amu ko ē ke tau 'unu atu ai Sea.

Ko e me'a ko eni ki he lava Sea, tuku pē ke ki'i 'oatu 'a e fika ko eni Sea, 'i he sivi ko eni 'a e foomu 6, tau to'o pē 'a e ta'u 'e tau pehē 'a e ta'u 'e 4 fakamuimui, 2019 peseti 'o e lava, 38, 2020 'alu hake 'o 54, 2021 'alu hifo 'o 49, 2022 peseti 'e 33, hē, 'a ia 'oku teletele holo pē ai. Na'e *expect* pē 'e he potungāue ia 'a e 22 'e ki'i 'alu ki lalo, ki he ai e 'uhinga mahino pē ia na'e 'i ai 'a e lahi 'o e taimi na'e palopalema ko e 'uhinga ko e KOVITI-19.

Kae tuku pē ke u toe 'oatu pē pea mo e sivi 'a e foomu 7, 'ikai ke 'i ai ha me'a 'i heni 'e fūfū'i Sea, ko e 'oatu hangatonu pē eni mei he lekooti na'e 'osi *public* pē, peseti 'e 78 'i he 2018, holo leva 'o 68 'i he 19, 73 he 20, 21 leva 69, pea 22, 63. 'A ia 'oku mahino 'oku tele holo pē 'i he onongfulu tupu fitungofulu tupu, *again*, 63 'i he ta'u, ta'u kuo 'osi, 'oku *expect* pē 'e he Pule'anga ia mo e Potungāue Ako, 'e pehepehē he ngaahi ta'u ko e 'uhinga he na'e uesia kotoa 'a e *High School* ia mo e 'u lautohi 'i he fo'i nofo ko eni ko eni 'i he taimi e KOVITI, 'oku 'ikai ko ha me'a pē eni ia ki Tonga ni pē. Ko e me'a pē 'oku kau ai mo muli mo me'a, 'etau feinga ke tulituli hake he taimi lahi na'e mole ko ia 'i he uesia ko ē he KOVITI-19, pea neongo na'e lele 'a e 'u polokalama letiōō TV, tau 'osi 'ilo lelei pē 'etautolu 'etau fanau, ko e mālō ka nau nofo 'o fanongo letiōō ha houa 'e taha pē houa 'e ua Sea.

'A ia ko e ngaahi fika ko ē 'omai 'e he Fakafofonga, ko ia eni pea 'oku ou tui mahalo 'oku fai tatau pē mo e ngaahi fika ko eni, pea 'oku 'ikai ke pehē ai 'oku fai ai ha fakafiēmālie Sea ...

<005>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: ... 'oku fai pē 'a e ngāue 'a e potungāue ko e 'uhinga pē neongo ko e hā e ngaahi faingata'a ke feinga'i pē ke teke 'ave 'a e ngaahi *resources* pe ko e hā e me'a 'oku tonu ke 'ave ke tokanga'i e fānau.

Ko e ngaahi fika ko e 13, 14 'e Fakafofonga 'ikai ke u ma' u ki ai pē ko e peseti pē ko e me'a ka 'e lava pē 'o toki 'eke kae toki fakahoko atu ki he Feitu'u na mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Minisitā 'a e 'omai 'a e ngaahi tali ko ia, kapau ko e faka'uhinga pē ia 'a e 'Eiki Minisitā ki he potungāue kei lau pē 'a e ngaahi ako fakatekinikale mo e ngaahi kolisi, ko e *training* ia pea 'oku faka'ofa'ofa pē pea hangē pē ko 'eku me'a na'a ku lave ki ai 'anenai ko e fo'i 'uhinga tefito 'a e *training* ki he 'apiako 'o fakatefito 'ata'atā pē ia 'i he *training* ki he ako ngāue 'ata'atā. Ko e loto 'apiako ia ko e ngaahi silapa fakakolisi pē ia 'oku lele ai, kapau ko e me'a pē ia 'oku faka'amu ki ai 'a e Potungāue Ako mo e 'Eiki Minisitā ka 'oku faka'ofa'ofa pē ia ki he motu'a ni, mahino 'aupito pē kongā ko eni ki he sivi fekau'aki pea mo e ngaahi nunu'a pea mo e ngaahi faingata'a na'e fepaki mo e fonua mo māmani kātoa 'i he Koviti-19, pea 'oku 'ikai ke tau 'amanaki tautolu ia 'e ma'u ha ola 'oku lelei ange tau 'amanaki pē 'e ma'u e ola 'oku fakafe'unga pē ki he tūkunga 'o e 'aho, ka 'oku hangē ko ia ko e...ko u tui pē 'e toki ma'u mai e ola 'o e sivi ko eni 'o e 2022 pea ko u tui

mahalo 'e 'i ai 'a e ngaahi me'a mālie te tau mamata ki ai 'i he ola ko eni he ko e sivi foki ko ia 'oku makatu'unga pē foki e lava ia mo e tō 'i he fa'ahinga sivi mo hono faka'uhinga 'o e lava mo e tō 'i he 'osi 'a e sivi. Ko e sivi ko eni 'o e ta'u kuo 'osi na'e hangē pē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā na'e lahi 'a e uesia 'a e taimi ako pea mo e founa 'o e ako 'i he Koviti-19, pea na'e 'i ai leva e fo'i taimi na'e foki kātoa ai e tamaiki 'o ako, mahalo pē na'e fo'i teemi 'e taha mo e kongā pē ko e fo'i teemi 'e taha ka na'e 'ikai ke fe'unga 'a e taimi ako ko ia ke ako'i kakato ai 'a e silapa ko ē 'a e ta'u ko ia, ka ko e sivi ia na'e seti ia 'i he kakato 'o e silapa. 'A ia he 'ikai ke tau 'amanaki ai ki ha ola 'oku fu'u lelei, he koe'uhí kapau na'e 'sivi'i pē 'a e fānau 'i he fo'i kongā ko ē 'o e ako na'a nau ako te ne 'omai pē 'a e ola 'oku fakatatau ki he me'a na'e ako 'e he fānau. Kaikehe ko e ngaahi me'a ia 'e toki fai ki ai 'a e feme'a'aki ia 'amui ange, ka u hoko atu au ki he ...

'Eiki Palēmia: Kātaki pe Fakafofonga ke ki'i tokoni atu pē mahalo na'e 'ikai ke u fu'u lau lelei atu. Ko e sivi ko ē 'a e foomu 7 'i he 2021 na'e peseti 'e 69 'a e lava pea holo 'o 63 'a e ta'u kuo 'osi, 'a ia ko e *affect* ia na'a tau pehē....he na'e lele ako 'o a'u mei a'u pē ki he kilisimasi Sea ko e 'uhinga ke feinga'i hangē ko e me'a mo'oni 'a e me'a ia 'a e Fakafofonga ko e lahi ko ē taimi na'e mole pea ko e feinga ko ē ke *catch up* pea 'oku toe mo'oni pē ia ke fai ha sio ko ē hono *assessment* ka ko e fakafiefia pe na'e holo ka na'e 'ikai ke fu'u holo 'alu mei he 69 ki he peseti pē 'e 63 Sea, pea mo e sivi ko ē he foomu 6 mahalo na'e 'ikai ke u fa'a fakamahino atu pē na'e 'alu mei he peseti 'e 49 ki he peseti 'e 33, 'a ia ko e 'asi pē ai 'a e mahino 'a e uesia ka na'a mau *expect* mautolu 'e toe palopalema ange pea mālō pē mo e ngāue 'a e kau faiako, 'ikai ke ngata pē he ngāue 'a e kau faiako 'a e Pule'anga mo e kau faiako 'a e siasi 'o lava pē ai 'o tauhi pē 'a e ngaahi fika 'oku 'i ai pē 'a e 'amanaki lelei ki ai Sea mālō.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Minisitā mai 'a e ngaahi fakamatata ko ia. Ko e ki'i me'a si'isi'i pē ko u fie lave ki ai fekau'aki mo ia ko e lesoni fika foki 'oku kau ia he lesoni 'oku ne hanga 'o tala mo'oni mai kau ia he lesoni 'oku talamo'oni mai 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e ako he ko e meimei 'oku fika 'a e tokotaha kotoa pē, pea na'e kau ia he lesoni na'e lahi ma'u pē 'a e lava ia ai 'i he ngaahi sivi kimu'a.

Ko e ta'u kuo 'osi 'o e 2022 ko e ngaahi fika na'e 'osi tuku mai mei he ngaahi ola ko eni 'a e ako pea mo e va'a sivi 'a e Pule'anga. Ko e peseti pē 'e 6 na'a nau ma'u 'a e lava he fika 'i he sivi ko ē 'a e foomu 6. Ko e peseti laka...

<007>

Taimi : 1100-1105

'Uhila Moe Langi Fasi : ... he 90 tupu na'e 'i he, 'ikai ke nau a'u ki he fo'ou foki he taimi ni hono fakakalakalasi ki he lēvolo ko ia 'oku ui ko e *achieve*. 'A ia 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia na e kovi ange 'a e fānau ako. Ko hono 'uhinga na'e 'ikai ke lahi e me'a na'a nau ako 'i he me'a na'e 'omai 'i he sivi. Ko e me'a ia ko ē na'a ku 'uhinga ki ai. 'Oku 'ikai ke fakahalaia'i ia heni ke pehē na'e toe koviangē ngāue 'a e kau faiako pē 'oku kovi 'a e ako. Ko hono 'uhinga pē 'ikai ke te lava 'e kita 'o tali ha fehu'i 'i ha me' na'e te'eki ai ke te ako. Pea ko e me'a pē 'oku hoko ko e ma'u e ngaahi ola 'oku 'ikai ke fu'u lelei.

Tokanga ki he ni'ihī 'oku nau 'osi penisoni ka 'oku toe fakangāue'i pe

Ko e 'esitimetri ko eni 'o ko u, te u kamata pē 'i he kongā na'a ku sio hifo ki he tokolahi 'aupito, ko e me'a ko eni na'e fai ki ai 'a e lave he ta'u kuo 'osi fekau'aki pea mo e kau *contract*

leipa. Fa'ahinga na'e, ko e tokolahi taha ko e fa'ahinga 'oku nau 'osi penisoni kae toe *contract* pē. 'Oku ou tātaki hifo 'a e kau *contract* leipa ko eni 'oku fe'unga 'a e pa'anga 'oku fakamoleki ai mo e pa'anga 'e 4 kilu 9 mano 8 afe. 'A ia ko e, 'oku 'i ai foki e ni'ihini heni na'e 'osi pē ko ē 'enau penisoni pea toe konituleki ai pē. Pea nau hū atu ko ia he konituleki ko e tu'unga vāhenga ia 'oku lahiange ia mei he'enau sikeili vāhenga ko ia na'a nau 'i ai. Pea na'e fai e tokanga ki ai he ta'u kuo 'osi ko e 'uhinga foki ko e feinga'i ko ia ke fakasi'isi'i 'a e patiseti e ako.

'A ia ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai, pē ko e me'a ni 'oku 'ikai ke lava 'o 'osi pē ko ē 'enau penisoni pea nau mālōlō atu nautolu ki 'api kae 'alu hake e toenga. Pea ke 'ikai ko u tui he'ikai ke faka'ilo nautolu kapau te nau hokohoko atu pē kae 'oleva kuo maau hanau fetongi. Koe'uhi foki ko e fu'u fakamole lahi ko eni 'oku 'asi ko eni 'i he patiseti.

Ko e me'a 'e taha na'a ku sio hifo ki ai ko e ngaahi me'a pē na'a tau fa'a fai ki ai e feme'a'aki he ngaahi vouti kehe. Ko e *cater* 'oku 4 mano 5 afe ia. Ko u tui kapau 'e toe lava pē ke fai ha sio ki ai ke fakalelei'i 'a e tafa'aki ko ia. 'I he peesi...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea kātaki, kau ki'i tokoni. Kole ange pē mu'a ki he Fakafofonga ke ne 'omai mu'a e peesi 'oku 'i ai ke lava ke tau muimui'i kātaki.

'Uhila Moe Langi Fasi : Ko e, 'oku 'ikai ke 'asi mai ia ha peesi 'a e fo'i fika ko eni 498 ka ko hono tātaki kātōa ia 'o e 'ū me'a 'oku 'asi 'i he ngaahi fo'i vouti, ngaahi fo'i *sub-programme* takitaha 'a e Potungāue Ako. Na'e to'o kātōa mai nautolu 'o tātaki 'o ma'u ai 'a e fo'i fika ko eni ko e 4 kilu 9 mano 8 afe. Pea tatau pē pea mo e *cater* ko hono tātaki kātōa ia 'a e ngaahi ...

'Eiki Palēmia : Sea ko e 'ai pē kole ki he Fakafofonga pē te u tali atu pē ko e 'uhinga pē ke tau 'unu'unu pē he 'oku hiki e *note* na'a ngalo ia. 'Oku mahu'inga e fehu'i ko ia na'a ne 'omai.

Sea Komiti Kakato : Mālō Palēmia.

Tali Palēmia ki he tokanga mei Tongatapu 2 fekau'aki mo e ni'ihini 'oku nau 'osi penisoni

'Eiki Palēmia : Sea na'e 'i ai e fakakaukau Sea ko 'etau kau faiako lelei taha 'i he tautautefito ki he lautohi 'a eni ko eni tau pehē kuo a'u 'o 60. Kau ia he 'osi *experience* nau ma'u e 'a e ngaahi 'ilo mo e ngaahi taukei lahi. Pea ko e fakakaukau leva ko ē na'e fai 'e he motu'a ni kae 'uma'ā 'a e Potungāue ke mau *pick* mai tau pehē ha fo'i toko 10 'osi ko ia ko ē 'enau *retire* he ta'u 60 'oange leva ha'anau *contract* ko 'enau me'a 'oku fai ko 'enau 0 mai 'o tokonia 'a e kau faiako kei si'i. Ke feinga ke *transfer* 'enau 'ilo mo 'enau taukei kia nautolu ke lava ai 'o tokonia nautolu ke vave ange ai 'enau 'ilo, vave ange ai 'enau fakahoko fatongia lelei. 'A ia na'a mau 'omai leva tau pehē ko e kau Pule he ngaahi ako lalahi te nau tokoni leva ki he kau hangē ko 'eku lau 'anenai kau faiako fo'ou pea lava lava ai he fo'i ta'u taha ko ia 'o 'aonga ai 'enau 'ilo 'i he fu'u ta'u lahi ta'u 30 tupu na'a nau ngāue ai he Potungāue Ako ki he kau faiako fo'ou ko eni 'o lava 'o *fast track* ai 'enau 'ilo mo 'enau taukei. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e lahi 'o e konga 'o e vahe lau'aho ko hono toe *contract* mai nautolu ke fai e fo'i ngāue ko ē *before* 'oku nau *retire* foki ki honau 'api kehe pē 'oku tuku mai ha konga lahi 'enau 'ilo pea mo 'enau taukei ki he kau faiako ko eni 'oku 'alu'alu hake ko eni 'i he Potungāue Ako. Ka ko e 'uhinga pē ia 'e Fakafofonga ko e 'uhinga pē. Ko e taimi foki ko ē 'oku ngāue ai ai 'oku nofo pē ia he'ene ngāue ko e faiako pule. Ko e taimi ko ē ko ē 'oku *contract* mai ai ke ha'u 'o tokonia 'e lava

leva 'e he kau Tokoni Talēkita mo e me'a 'o vahevahe holo ke sio pē e anga fēfē 'ene tokoni ki he kau Pule Ako fo'ou ko ē pē ko e kau ako ko ē...

<008>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Palēmia: ... 'e lava leva ia 'o *focus* leva 'enau ngāue ki ai. Ko e 'uhinga pē ia Sea 'a e ngaahi ngāue ko ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā pea 'oku ou tui 'aupito au ki ai 'Eiki Sea tui 'aupito au ki hono tukuhifo e 'iló 'o vahevahe mai ki he toenga 'o e kau ngāue he 'oku mo'oni pē me'a 'oku me'a ki ai e Minisitā ko e fa'ahinga ko eni 'oku nau taukei 'aupito pea 'oku fiema'u ke to'o mai 'enau taukei 'o vahevahe mai ki he toenga 'o e kau ngāue.

Ka ko e me'a foki 'e taha 'oku ou tokanga ki ai Sea. 'Oku nau *retire* foki he ta'u 60. 'A ia na'e 'i ai e taimi na'a nau ta'u 54, 55, 56, 57 'o 'alu hake ai 'o ta'u 60 na'e 'ikai ke toki fakafokifā pē ia pea nau ta'u 60.

Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ko e taimi ia 'oku tonu ke fai hono teuteu'i 'a e ni'ihiko ē ke nau hoko atu e ngāue. Toe ta'u 'e ua, ta'u 'e tolu, na'a mo e ta'u 'e taha kuo 'osi lava 'o fili e fa'ahinga ke nau hoko atu e ngāue pea nau 'oku ui fakapapālangi ko e *shadow* nau omi leva 'o ako ngāue 'i he fa'ahinga ko eni 'oku nau ma'u e taukei. Feitu'u kotoa pē mo e me'a kotoa pē 'oku nau fai te nau 'i ai ka nau hū ki tu'a hū ki tu'a. Hū ki he palakipoe hū ki he palakipoe 'e 'osi e fo'i ta'u 'e ua pē ta'u 'e tolu na'a mo e ta'u 'e taha kuo 'osi hiki kotoa mai e 'ilo 'a e faiako ko ia ki he faiako ko ē 'oku teuteu ke ...

Mo'ale Finau: Fakafofonga te u lava ki'i tokoni atu?

Sea Komiti Kakato: Tali pē tokoni e Feitu'u na.

Mo'ale Finau: Mālō Sea, ko 'eku tokoni ki he Fakafofonga ko e ko e poini foki ko e ta'u 'e 60 ia ko e *retire* ia mei he ngāue. 'A ia na'e ngāue ia he ta'u lahi pea 'oku fe'unga leva ia ke mavahe mei he faiakó he ko e ta'u ia 'oku mālōlō ai ko 'eku ko 'eku tokoni 'oku pehe ni. Hā me'a 'oku 'ikai ke fokotu'u ai pē e fo'i *training* 'oku meimei *inline* ia mo e pehē ko e 54, 57 hā me'a 'oku 'ikai ke 'ai ai pē he 'uhinga he ko e angamaheni foki e *training* pē ko e *seminar* pē ko e *conference* konifelenisi 'oku fai ma'u pē ia 'i he taimi ki he taimi hono *train* ko ē 'o e kau ngāue ke *upgrade* 'enau *performance* pē ko 'enau *skills* mo e hā fua e 'ū me'a ko ia. Ka 'oku hangē 'oku hā mai he taimi ni ia 'oku foki atu nautolu ia 'osi ko ē 'enau ngāue mālohi ko ē he ta'u lahi pea toe o nautolu 'o toe faiako ko e 'uhinga ke nau tā ha fo'i sīpinga ka 'oku sai pē ia lava pē ia 'o ngāue.

Ka ko 'eku ko 'eku poini pē 'oku fēfē pē 'oku pehē ho poini ke fai mo fai mo *allocate* e fo'i silini pau tau pehē ui mai e tokotaha mo 'ene *experience* ha'u 'o fai ha ngaahi fo'i *conference* pē ko ha fo'i *seminar* fakafo'i taimi pea 'e ki'i holo leva ai e seniti ia 'ikai ke totongi ia ki he'ene ngāue faka'aho ko 'eku 'oatu pē ki'i fakatātā Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō Fakafofonga e 'a e tokoni pea 'oku ou na'e 'ai pē ke u a'u atu ki he kongā ko ia he ko e ngaahi 'aho ki mu'a 'Eiki Sea na'e 'i ai e polokalama 'a e Potungāue Ako ki he kau faiako ko e polokalama *in-service* pē ko hono ako'i kinautolu 'i he lolotonga pē ko ē 'a e ngāue. Na'e fai ai e me'a ko ení na'e fili mai e fa'ahinga ko ē 'oku matamata te nau lava 'o hoko atu e ngāue Faka- Tokoni Pule pē ko e ngāue Faka- Pule Ako pē ko e ngāue faka'unu 'o ha *Head of Department* 'i he 'i he ki'i 'apiako ko ia 'o 'i ai leva e polokalama *in-service* ia na'e lele ia 'i he uike kotoa pē ko hono 'omai kinautolu ki he 'Api Lautohi 'e taha fa'a fai 'i he tuku 'a e ako 'i he 3:00 taimi 'e ni'ihi 'oku 'oku fai ai ha sipoti pē ko ha hā 'o 'alu e fānau ki ai kae 'atā mai e kau faiako ke fai 'a e ngaahi ako ko ia 'a e *in-service* ko ia.

Pea ko e lele ko ia 'o 'osi e ta'u 'uluaki, ta'u ua kuo 'osi mateuteu 'a e ni'ihi ko ia ki he ke nau hoko atu e fatongia kae mālōlō atu e ni'ihi ia ko ē 'a ia ko e fakakaukau ko ia 'oku 'uhinga ai ko ē hono fokotu'u atu kapau 'e lava 'o palani fakalelei 'a hono teuteu'i 'o e kau faiako pea 'e lava leva ke fakahaofi 'a e pa'anga ko eni 'oku toe 'oku toe fakamoleki 'i hono totongi hono toe fakafoki mai nautolu 'oku hangē ko e me'a na'e lave ki ai 'a e 'a e na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: Kole pe ke fai ha tokoni ki he Fakafofonga he ko u mālie 'a e ngaahi fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'o kapau pē 'e laumālie lelei pē 'a e Fakafofonga.

Ko e ko 'ete sio tonu ko ē ko ē 'i he 'aonga ko ē 'a e kau tau pehē kau faiako matu'otu'a ange 'i hono tokanga'i e fānau. Tau 'osi 'ilo kotoa pē faingata'a hono tokanga'i e fānau neongo e toko si'i 'etau fānau mo e me'a 'oku tau 'osi a'u pē ki he taimi 'e ni'ihi ki he 'ita mo e me'a. Ko e a'u ko ē ki he *maturity* pē ko e matu'otu'a ange pehē 'oku fiema'u ...

<009>

Taimi: 1110 – 1115

'Eiki Palēmia: ... ha'u leva nautolu ke 'omai ki ha ngaahi 'apiako ke nau hanga 'o leva'i lelei hono tokanga'i nautolú. 'Oku 'i ai leva kongā 'onautolu nau ha'u leva nautolu ki 'ofisi hoko ko e kau 'Ofisa Ako, *Education Officers* mo e me'a ke nau ō tokanga'i mo poupu'i 'a e ngaahi ngāue pehé ni.

Pea 'oku 'i ai leva kongā 'ia nautolu 'oku fiema'u ia ke nau nofo pe 'i he 'apiakó. He ko e feitu'u mahu'inga taha foki ia ko ē ki he fānau 'a 'apiako. Ke nofo taha tonu pe ai 'o fai e fatongia a'u ki he'ene *retire* pea toki sio leva ai e Potungāue ko e tokotaha ko ení na'e fai lelei 'ene ngāue. Tau 'omai leva ia, ha'u mu'a ia 'o vahevahe 'ene 'iló, vahevahe 'ene taukeí kia nautolu. 'Oua toe nofo ia 'o faiako mo me'a kae ha'u pe 'o sio ko e hā e ngaahi 'elia *mentoring, coaching* 'a e kau faiakó pea ko e me'a leva ia 'oku vahevahe ko ē ki ai. He kapau 'e nofo pe 'i loto he 'oku lava pe foki kita 'o kole ke 'ova he ta'u 60. Te ne hanga leva 'e ia *occupy* e foi *post* ko iá na'e mei 'alu hake ha kautama ia ki ai. 'Alu hake nautolu 'o fai e ngāue 'o e fo'i *post* ko iá. Kae tuku mai e ke ha'u ia 'o tokoni takai holo mo vahevahe. Mahino 'aupito pe 'a e *shadow* ia pea taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a 'uhinga pe ki he *succession plan*, ko hai 'e 'alu hake 'o hoko hake ai.

Ka ko eni ia 'oku *more broadly* sio ia ke ne tokoni'i *across the board* ke ne *share* tautautefito ki he kau ngāue ko eni 'oku tau pehē 'oku fo'ofou ange 'iate ia. Ka 'oku ou kei *take* pe 'ea au ia 'a e ngaahi fakakaukau 'a e Fakafofongá. Fai pe ha toe sio ki ai he 'oku lelei ma'u pe ke

‘omai ha ngaahi fakakaukau lelei ke tau sio pe ko e ha me’a lelei ma’a ‘etau fānaú. Ko e ‘uhinga tatau pe ia Sea na’a mau tuku ai ‘a e kau Faiako Pule ‘a Tonga *High*, ‘Atele mo Vava’u *High*. Ongo *High School* lalahi ia ko ē ‘a e Pule’angá. Ke nau nofo ‘i ‘Apiako ‘alu ki he lēvolo 2 pea ko e *Deputy CEO*. ‘Ikai ke toe fiema’u ia ke nau ōmai ki he ‘Ofisi Akó ke lava ai ‘o *promote* nautolu ki ai, nofo pe hē fai e ngāué. Sai fe’unga ‘alu hake ai pe koe ia ‘o *Deputy CEO* ‘i he fo’i ‘apiako ‘e 3 lalahi ko ení. Ko e ‘uhingá pe ia ko e mahu’inga e fānau pea mahu’inga ke ‘i ai ha kau pule kae ‘oua ‘e ‘omai e kau pule lelei ia ki ‘Ofisi Ako kae ‘ikai ke ‘i ai ha taha lelei ke tuku ‘i he ‘ū ‘apiakó. Ko e ‘uhinga tatau pe ke *keep* ‘a e kau faiako lelei ‘i he ‘apiakó ke tokonia e fānaú, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia, Tongatapu 2.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ou, ‘ikai ke u fakahala’i ‘e au e me’a ko ē ‘oku ou tui tatau pe mo ia. Ka ko e ngaahi ngāue ko iá ‘e lava lelei pe he me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga atu ki aí. Lele polokalama *in-service* he ‘e fai kotoa pe me’a ko iá ‘i he ‘apiakó ‘o ‘inasi kotoa ai e kau faiakó pea mo e ni’ihi ko ē ‘oku faka’amu ke nau hokohoko atu e ngāué.

Ko ‘eku vakai hifo au ia ki he fa’ahinga ko eni ‘a eni ‘oku toe *contract* maí, ko e tokolahi ia ko e *contract* ia ki he *HR* ki he *Human Resource* pea mo e silapa pea mo e siví. Ko e ngaahi kolísí ia ‘oku tokosi’i ‘aupito pe fa’ahinga ia ‘oku, na’e konituleki aí. ‘A ia kapau ko e ‘uhingá ki he ngaahi ‘apiakó. Ko e hā kuo fokotu’una ai kau konitulekitā ia ‘i he *HR* pea mo e ngaahi tafa’aki ‘oku ‘ikai ke kaunga tonu pea mo ‘apiako.

‘Eiki Palēmia: Sai ia ke u tokoni atu pe ki hano tali Sea. ‘A ia ko e konituleki ia ko ē na’e fai e feme’a’aki ki aí. ‘A ia ko e kau meimei ko e *Primary School* ‘oku nau ha’u ‘o tokoní. ‘A ia ko e kau konituleki ‘e tahá ko e kau *writers*. ‘A ia koe kautama ia tau pehē ‘oku nau ngāue nautolu ha ngaahi ngāue kehe. Ka ‘oku ‘omai leva honau taimi ke nau ōmai ‘o tokoni hono fa’u ko ē silapá mo hono *write up* ko ē ‘a e ‘ū *curriculum*. ‘A ia ko e kongá lahi, ko e kongá ia ‘oku konituleki pe ia ‘oku ‘ikai ke *permanent staff* ia ē.

Pea ko e, ‘oku a’u ia ‘o toko hongofulu tupu pe fiha *depend* ia he fiema’u ‘a e *CDU* pe ko e hā e *subject* ‘oku nau fiema’u ke toe *update* pea nau konituleki mai leva e kakai ke nau ōmai ‘o fai hono *write up* ‘o e ngaahi *subject* ko ia Sea, ‘a ia ‘a e me’a ko ē na’e me’a ki ai e Fakafofongá, mālō ‘aupito.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālo ‘aupito ‘e ‘Eiki Palēmia, ko e founhá ē na’e ‘osi fakahoko atu pea kapau ko e founhá pe ia ‘oku laumālie ki ai e ‘Eiki Palēmia mo ‘ene Potungāué ki he ‘aho ní pea ‘oku faka’ofa’ofa pe ia ke tau hoko atu pe ai mo kei totongi ai pe 4 kilu tupu ko ení ‘i he Patiseti kotoa pe ki he ngāue ko ení. Sea ko u fie hiki mu’a ki he peesi 271...

Sea Komiti Kakato: 271

‘Uhila Moe Langi: 271 ko eni ‘i he vouti pe ko ē ‘a e akó, ‘oku ou ...

<010>

Taimi: 1115-1120

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... tokanga’i hifo heni ‘i he ‘aitemi 14 ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘asi ai pea ‘oku ‘asi hake ai ‘a e tohi ‘a e me’a ‘e taha ko e tohi mo e ngaahi makasini ‘oku pa’anga ‘e 1,200 pea hokohoko atu ai ‘a e ngaahi me’a kehekehe.

Fakama’ala’ala Tongatapu 2 ki he kehekehe ‘a e founa faiako he lautohi mo e form 1 mo e 2

Sea ko e lautohi pule’angá foki hangē ko ia na’e me’a ki ai e Minisitā kuo tukuhifo e *form one* mo e *form two* ki he lautohi pule’angá. Pea ko e taha eni e ngaahi me’a ‘oku masivesiva ‘aupito ai mo e ngaahi me’a ‘oku fu’u fiema’u ‘i he ngaahi akó ko e ngaahi tohi, ngaahi tohi ako pea mo e ngaahi tohi laipeli mo e ngaahi tohi ke pou pou’i ‘aki tautautefito ki he fo’i lēvolo fo’ou ko eni ‘e ua ‘oku tukuhifo, *form one* pea mo e *form two*. Ka ko e *allocation* ki a’i ko e 1,200 pē ki he kātōa ‘o Tongá ní.

‘Oku kau eni ia ‘i he fo’i me’a, ‘oku fu’u si’isi’i, nau faka’amu au ia ke ‘asi hake ha silini ‘oku lahi hē ke fakanaunau kakato. He ko e a’u ko ē ‘a e fānaú ki he *form one*, *form two* ‘oku kehe leva ‘enau founa akó ‘anautolu ia mei he kalasi taha ki he kalasi ono. ‘Oku kamata pē ‘ene kehé mei he silapá he ko e taha ki he ono ‘oku mea’i kotoa pē he Hou’eikí ko e lautohi pule’anga totonú ia pe ko e *primary proper* ‘oku faiako’i pe ia ‘e he faiako ‘e taha kātōa ‘a e ngaahi lēsoni. Ko ‘ene a’u ko ē ki he *form one* mo e *form two* ‘oku fiema’u ia ke faiako ia ‘e taha ki he lēsoni ko hono malohinga. Na’e teuteu’i pe ia fakatefīto ke ne faiako’i ‘a e lēsoni ko iá. He ‘ikai ke toe fai ‘a e fa’ahinga faiako ia ko ē ‘oku fai ‘i he kalasi onó ‘o fai ia ki he kalasi tahá ‘a e faiako ‘e taha ki he lēsoni ‘e fā. Pea ‘oku fu’u fiema’u leva ke ‘ikai ngata pē hono tokonia e faiakó fakafaiako pea mahino ko e faiako ko iá na’e teuteu’i ke faiako ‘i he kolisi’i ‘i he *form one* mo e *form two* ‘o fai ki ‘olunga. Ka ke ‘i ai foki mo ha naunau fe’unga ke pou pou mo tokoni ki ai ke ma’u ‘a e ako lelei ko eni ‘oku talamai he laó ke tau ‘oange ma’a ‘etau fānaú. ‘Oku ou faka’amu au ke toe lahi ange ‘a e ngaahi ‘a e *allocation* ki he tafa’aki ko eni ke fakanaunau’i ke kakato. Koe’uhí ke lava he faiakó ‘o fakahoko lelei hono fatongia pea lava ‘a e fānaú ‘o ako, fai honau fatongia ko e ō ki ‘apiako pea fai hotau fatongia ko hono ‘oange ‘a e naunau fe’unga pea mo e ako fe’unga ke fakahoko ‘aki ‘enau akó.

Tokanga Tongatapu 2 ki he ‘ikai vahe’i ha pa’anga ki ha ngaahi Lab Saienisi

‘Oku ‘ikai ke u vakai hifo hē ‘oku ‘i ai ha pa’anga ‘oku vahe’i ki he ngaahi ako makehe hangē ko e ngaahi *lab* Saienisi. Ko e a’u ‘a e fānaú akó ki he *form one* mo e *form two* ‘oku totonu ke kamata leva ‘enau fakaangaanga ki he ngaahi lēsoni ko ē ‘oku *specialize* angé. Saienisi ke ‘i ai ‘a e *lab* ki ai ke nau ō ‘o ako ki he ngaahi me’angāue pehē ki he ngaahi founa hono fai ‘a e ngaahi *experiment* pea mo e ngaahi me’a ko iá.

Ko e ngaahi ako lahi ‘i he taimi ni, ngaahi ako ko eni ‘oku lautohi pule’anga ‘oku ‘i ai ‘a e *form one* mo e *form two* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *laboratory* ia ai ki he Saienisi. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha toe me’a kehe ia ai hangē ko ha fale ‘initasi ke nau ako e lēsoni ko iá, ‘o kapau ‘oku faiako’i. He ko e lele ko ē ‘a e akó he taimi ní ‘a e *form one* mo e *form two* ko e fo’i lēsoni pē ko ē ‘e fā ‘oku ako he kalasi 6 ko e fo’i fā pe ia ‘oku nau toe faí. ‘Ingilisi pē mo e Fika pea mo e Saienisi pea mo e Tonga. ‘Oku ‘ikai leva ke toe ‘omai e ngaahi lēsoni pou pou ia ko ē kia kinautolu ko e taimi ko ē ‘oku nau hoko hake ai ki he foomu tolú ‘oku nau ma’u e ‘ilo fe’unga ke nau lava ‘o fakahoko ‘a e ngaahi fiema’u fakaako ‘o e ngaahi lēsoni fo’ou ko ē ‘e tānaki mai ‘i he *form three*.

‘A ia ko e ngaahi me’a ia ‘oku ‘ikai ke hā mai ia hē pe ko e hā leva e me’a ‘oku fai ki he fānau ko ení? Te nau akoako faka-lautohi pule’anga ai pē nautolu ia ‘i he *form one* pea mo e *form two* ‘o toki ō pē ki he *form three* ‘o faingata’a’ia ai ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘oku faí. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku tonu ke ‘asi ia hē hono fakanaunau ‘a e ngaahi ‘apiakó ke lava ke tau ako’i lelei. He ko e taimi foki ko ē na’e faingamālie pē *form one* mo e *form two* he na’a nau ō atu pē ki he kolisí kuo ‘osi mau e ngaahi me’a ko íá.

Tali ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he ngaahi tokanga mei Tongatapu 2

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i tokoni atu pē Sea ‘uhingá pē ke tokoni ki he feme’a’akí. Ko e 1,200 ia ko ē ko e *periodicals* mo e *publication*, meimei ki he kau *staff* ia. ‘Oku kehe pē ‘a e fakanaunau ia ‘a e, pea ‘oku ou tui tatau mo koe, ko e lahi taha ‘a ‘etau tokoni ki he kau faiako ko e sai tahá ia. Ka ko e ‘uhinga pe ia ‘a e 1,200 ko ē, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ke fakanaunau ‘aki ‘a e ‘ū ‘api lautohi ko ē teautupu ‘a e Pule’anga.

Ki he tafa’aki ko eni ki he *lab*, mo’oni pe ia ‘oku ‘ikai ke, ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki’i *demonstration corner*...

<002>

Taimi: 1120-1125

‘Eiki Palēmia: Na’e fakahā pē ia ‘i he tohi fehu’i ko ē na’e ‘omai mei he Fakafofonga, ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi equipment fakasaienisi, kapau leva ‘oku pehē ‘e he faiako ‘oku fiema’u’e lava pē ia ‘o arrange ha’ane visit ki Tonga High pē ko ‘Atele pē ko Vava’u High pē ko Ha’apai High, ka ‘i he form 2, form 2 ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e demonstration pē pē ko e ha ‘a e ngaah i equipment ko ē ‘oku fai ki ai’a e talanoa ko ē ‘i he tafa’aki fakasaienisi, pea ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga ka, ko e na’e kamata pē mei mu’a ia na’e developed pē ‘a e curriculum ia mei he kalasi 8, ke fou pē mei he kalasi 1 ki he kalasi 8. Pea na’e fai leva ‘a e ngāue ki ai ‘e fakahoko eni ‘i he World Bank, ‘o nau sio ki hono toe fakakakato ‘a e fo’i ngāue ko ia, me’a ke fou through fakalelei hake mei he kalasi 1 ki he kalasi 8, pea toki, ke dual ‘a e foundation ko ia ke sai, pea hokohoko ai pē ‘o ‘alu ki’olunga hono vakai’i mo e fakalelei’i, ka ko e tu’u ia ko ē he taimi ni, pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e pou pou ia ki he me’a ‘a e Fakafofonga, ko e ha ‘a e lahi taha te tau ala pou poua ‘aki ‘a e kau faiako he ko e ngāue faingata’a, ko e sai taha ia, mālō Sea.

Tokanga Tongatapu 2 ke fakanaunau he Pule’anga ‘a e ngaahi ‘apiako mo ‘enau ngaahi fiema’u ki he ako lelei ‘a e fānau

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia. ‘Eiki Sea ko hoku vāhenga ‘oku ‘i ai ‘a e ‘apiako lautohi lalahi ai ‘e 3, ‘oku ako ai ‘a e fanau ‘a e vāhenga. Ko Havelu, ko Fanga pea mo Nuku’alofa. Ko e ngaahi fu’u ‘apiako lalahi ‘aupito eni. Ko e ngaahi fakamatala ‘oku ma’u mai mei he ngaahi ‘apiako kok eni fekau’aki pea mo e ako ko eni ‘i he form 1 mo e form 2 ‘i he saienisi pē. Ko e science corner ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā mo’oni pē ia ko ‘enau tu’utu’uni ia ke ‘i ai ha science corner, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha science corner ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’angāue ia te u ‘oatu fakatātā ko eni, ‘oku kau ‘i he ngaahi fiema’u faka silapa ‘a e sainisi ki he fānau *form 1* pea mo e *form 2*, ke nau ala ‘o ngāue’aki ‘a e fanga ki’i me’a ngāue ‘i he *lab* ko e *beaker* pea ke nau ngāue’aki ‘a e ki’i me’a ‘e taha ko e ko e *stirring rod* ki’i fo’i va’akau sio’ata ke heu ‘aki ‘a e ... pea mo nau ala ki he test tube mo e ngaahi me’a pehē. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ‘i he ngaahi ‘apiako ko eni, pea ko e ‘eke atu ki he faiako, ka ko

e ha leva ho'o me'a 'oku ngāue'aki ki he *stirring rod* pea talamai 'e he faiako 'oku fesi'i mai 'a e ki'i va'akau mei he tu'afale, 'o fai'aki ia 'a e me'a, ko e ngaahi fakatātā ia 'o e ngaahi tōnounou fakanaunau ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai. Pea kapau 'oku pehē 'a e ngaahi fu'u ako 'oku lalahi ko eni 'i kolo ni, huanoa ai 'a 'etau ki'i tahataha atu ki 'uta, pea mo tahi, pea mo motu.

'A ia ko e 'uhinga ko ē 'oku ou pehē ai 'ofa mai 'o fakanaunau'i kapau 'oku tau fiema'u ke ma'u 'e he fānau 'a e ako lelei, 'oange 'a e me'angāue lelei. Sai pē kapau ko ha *science corner* kae fakakakato 'a e naunau. 'Ave 'a e beaker, 'ave 'a e test tube, 'ave 'a e spirit burner, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia. Ko e me'a ia 'oku nau ngāue'aki ko e fo'i te'elango, mo e ngaahi, 'a ia ko e ngaahi naunau ia 'oku fu'u fiema'u ke fakakakato kae lava ...

Veivosa Taka: 'Eiki Sea te ke tali pē 'e he Fakafofonga ke fai atu ha ki'i fehu'i.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ki he Feitu'u na, fehu'i.

Veivosa Taka: Ko 'eku ki'i kole pē 'a'aku ia Sea 'i he peesi ko eni ko ē 'oku 'i ai ko ē to'o 'a e va'akau, pē 'oku 'asi ia 'i he peesi fiha ke u lave ki ai pē ko e fakakaukau pē ia 'a e Fakafofonga, ka ko 'eku fehu'i pē ia.

'Uhila Moe Langi Fasi: Fakafofonga: Fakafofonga kapau na'a ke me'a lelei mai ki he'eku fakahoha'a, ko e fakamatala mai 'a e kau faiako ka 'oku 'ikai ko ha me'a na'e tohi hake 'i he pepa.

Veivosa Taka: Sea 'oku ou kole atu pē au ke 'omai 'a e 'apiako ko ia ke mea'i 'e he potungāue. Na'a ko e fakakaukau pē ia ko e opinion pē ia 'a e Fakafofonga.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō Fakafofonga, te u toki talanoa atu kia koe 'anai 'i he 'osi eni, fekau'aki mo e ki'i va'akau.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u tokoni atu pē ko e 'uhinga kae 'unu'unu atu pē he 'oku laau'ilo kotoa pē 'a e taimi na'e tuku mai ai 'e he Sea 'o e Fale Alea ke tau ngāue ko ē ki ai. Ko e, 'e Fakafofonga 'oku te'eki ai ke u ma'u'e au ha tohi mei he Feitu'u na 'o talamai, kātaki 'o sio mai ki he 'apiako ko eni hoku vāhenga ke fai ha tokanga ki hē, he 'oku te'eki ai ke ma'u ia 'e he Talēkita 'o e *Primary School*, 'a e me'a pehē ke'uhi 'oku te'eki ai ke fakahoko mai ha me'a pehē.

Ka 'oku ou fiefia au hono 'ohake ko eni 'i Fale Alea 'i he taimi alea'i ko eni 'o e Patiseti, 'a e ngaahi me'a pehē, ka 'oku, ka ko 'eku kole atu kātōa 'oku 'ikai ko e Fakafofonga 'a Tongatapu 2 pē, 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'i he ngaahi ako tau pehē 'oku ke pehē 'oku tonu ke fai ha sio ki ai 'a e potungāue, kātaki 'o faitohi mai pē te ke lava ange.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu mu'a 'a e Palēmia.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene me'a mai ki he, ki Tongatapu 2, te'eki ai ke ne ma'u 'e ia ha tohi ...

Taimi: 1125-1130

Paula Piveni Piukala: ... mei ai pē ko ha lāunga mei ha ‘apiako. Sea ‘oku ne fakakaukau te ne tukuhifo e kolisi ke *primary school* ta’elanga e me’a ko ia ‘o pehē ‘oku ne pehē ‘e fai e me’a ko ia mei fē.

'Eiki Palēmia: Ke talaange ki ai pē ko e hā ‘ene me’a ‘oku fakatonutonu, he’eku kole ange ki he Fakafofonga ke fetu’utaki ange. ‘Oku hala ‘eku kole ke fakafetu’utaki mai ‘a e Fakafofonga ‘e Fakafofonga Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ia ‘oku tokanga ‘a Tongatapu 2 ki he naunau ia

'Eiki Palēmia: ‘Ai mai ‘a e fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Ki he naunau ia, ka u ‘oatu ‘e au ‘a e naunau ‘oku ‘uhinga ai ‘eku pehē. Pe na’e anga fēfē hono fakakaukau’i.

'Eiki Palēmia: ‘Ai mai ‘a e fakatonutonu. Ka me’á pea me’a ki lalo kapau ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Ko ia me’a koe ki lalo ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu. ‘A ia ko e kole pē ia ko e ‘uhinga ‘o kapau ...ko e kau Fakafofonga mou me’a mai kapau ‘oku ‘i ai ha me’a tau talanoa ki he ako lava ange ki ‘ofisi pē ko ha taha he kau Talēktia pē ko e *CEO* fai hano talanoa’i mahu’inga ia ke ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fie fakatonutonu ‘a e fa’ahinga fakamalanga ko ē, ko e ‘api lautohi ko eni ‘a Tofoa na’e fetu’utaki mai e ‘ofisakoló *PTA* ‘ikai ke ‘i ai ha sea ia mo ha tesi. Ko e poini ko ē ‘a’aku

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, Fakafofonga fakamolemole ko e me’a ia ko iá ko e malanga ia ‘a e Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ke u hanga ‘o tokonia ‘a e fakakaukau ko ē.

Sea Komiti Kakato: Kapau leva ko ho’o fakatonutonu ‘a e me’a ‘a e Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘ikai ke totonu ia ke tau ‘omai ‘etautolu ia ki heni na’e totonu ke nau fai pē ‘enautolu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘e ‘ikai ke ke malanga ‘a e Feitu’u na ‘i ho’o faka’uhinga pē á e Feitu’u na ka te u ‘oatu pē ‘e au ‘a e taimi ki he Feitu’u na. Ko e fakatonutonu ‘oku te fakatonutonu ko e hā e me’a hala ha me’a ‘a e Mēmipa he Fale ni, hangatonu ho’o fakatonutonu ki he Mēmipa.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonú, he ‘oku ne talamai ia ‘e ia ‘oku totonu ke mau ō mai ‘o lipooti ki ai ‘a e me’a pē na’a ne ‘osi ‘ilo na’e ‘ikai ke ne fai ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo ki lalo.

'Eiki Palēmia: ‘Ai pē au ke u tali ka ‘oku sai pē.

Sea Komiti Kakato: Ko e kole ‘a e Palēmia ‘io founa ngāue ia he Fale ni ‘oku ‘i ai ‘a e tohi fehu’i ko e tohi fehu’i ‘aho pē ‘e 14 pea tali mai leva ‘e he ‘Eiki Palēmia. Pea ko e ‘aho Tu’apulelulu tokanga mai Tongatapu 7 ē. Ko e ‘aho Tu’apulelulu leva ko e 2:00 ‘e lau e tohi fehu’i ko ia pea ko e Feitu’u na pea mo e Minisitā hangatonu ‘oku ke fai ki ai ‘a e tohi fehu’i ko ‘etau ngāue ia ‘e pehē. Pea ko e kole ia ‘a e ‘Eiki Palēmia ka ‘i ai ha me’a ‘oku mou tokanga ki ai mou faitohi ange he ‘ū fehu’i kae lava ‘o hokohoko atu e ngāue fai pē ‘i Fale ni.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga kehe ia mei ai ‘e Tongatapu 7 ‘o kapau leva ‘oku ‘ikai ke mau ‘ilo’i ha ngaahi tōnounou tokoni mai ‘o fakahoko mai te mou lau mai he ‘oku hangē ko e ‘Otua ‘ilo e me’a kotoa pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e tōnounou he taimi ‘e ni’ihi tokoni mai ke tau fakalelei’i e ngaahi tōnounou ko ia. Ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ‘ikai ko hano tukuhifo eni ia ha taha mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 2.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō Sea, mālō Palēmia. Ko e ngaahi me’a ko eni na’a ku lave ki ai pea na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ko e kau faiako mo e mātu’a ‘i hoku vāhenga na’a nau ō mai ‘o fakamatala mai ‘a e ngaahi me’a ko eni. Kuo ‘osi ‘ilo lelei pē ‘e he kau ngāue ‘a e Minisitā, kau ‘ofisa ko ē ‘oku nau takai holo he ngaahi ‘apiako ‘i he uike ki he uike ki he uike. ‘Oku nau ‘ilo lelei pē, pea ko nautolu ia ‘oku tonu ke fakahoko hake ki ‘olunga ‘i he’enua potungāue ‘a e ngaahi me’a ko eni. Ko e fakamatala ‘a e kau faiako ‘oku nau ‘osi fakamatala kotoa ki he kau ‘ofisa ko ē ‘oku takai ange ‘o ‘a’ahi ‘o takai atu ‘o fai ‘a e ngaahi me’a kehekehe. Nau ‘osi ‘ilo kotoa pē ‘a e ngaahi palopalema ‘oku hoko ka ‘oku ‘ikai ke fai ha me’a pea ‘oku nau omi leva ‘o fakahoko mai pea he ‘ikai ke u ‘alu atu foki au ‘o fai ‘enua ngāue ke u ‘alu ‘o fakahoko ki he Minisitā. Ko e ngāue pē ia ‘anautolu ‘i he’enua potungāue te u ‘omai ‘e au ki Fale Alea ni he ko e Fakafofonga Fale Alea au ia ke u ha’u ‘o ‘omai ‘a e me’a ko eni. Kapau ‘oku ‘i ai ha tōnounou ia fetu’utaki fakaloto’i potungāue me’a ia ke fakatonutonu ia he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene potungāue he ‘oku ‘ikai ke puli ko e ngaahi fu’u ‘apiako ‘oku nau tu’u pē hē ‘alu ki ai ‘enua kau ‘ofisa he ‘aho ki he ‘aho ki he ‘aho hā ‘oku ‘ikai ke nau ō ai ‘o fakahoko ‘a e ngaahi palopalema ke a’u ki he ‘Eiki Minisitā ke fai ki ai ha ngāue.

'Eiki Palēmia: ‘Eke pē au Sea ta ko ē ‘oku tau pehē ‘oku palopalema ai e ‘uhila ‘oku mou fetu’utaki ki he Potungāue ke ‘ai mai e ‘uhila pē ‘oku mou toki ō mai ‘o ‘ai ‘i Fale Alea ni? Hā e me’a ‘oku *treat* kehe’i ai e ako ‘oku mahu’inga ange e fānau ako. Ko e hā e me’a ‘oku mou ō ai moutolu ki he ngaahi ‘ofisi ke kole ke ‘ai ha fo’i ‘uhila pē tanu homou hala kae ‘ikai ke mou ō mai ke tau talanoa ki he me’a ‘oku lelei ma’a e fānau. Ko e anga pē ‘eku ‘eke kapau ‘oku pehē ia ‘oku ‘ikai ko hono fatongia ka ko e hā e me’a ‘oku me’a ia ‘o ‘ai kole mai ha fo’i ‘uhila ki he *MEIDECC* pea ‘alu ki he *MOI* ‘o kole ke tanu ‘a e hala...

<007>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Palēmia : ... 'o kole ke tanu e hala kae 'ikai ke lava ia ha'u ke mau talanoa pē 'i ai ha'ane fokotu'u ke mau fengāue'aki ke sai ma'a e fānau. Ko e fehu'i ia Sea mālō.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō, 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā 'a e kaunga 'a e fo'i 'uhila ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a. Ko e 'uhila ko e me'a ia 'a e kolo, ko hoku fatongia 'o'oku ki he kolo ko e 'ai e fo'i 'uhila. Ko e fatongia 'eni ia 'ene kau ngāue.

'Eiki Palēmia : Ko e fānau ia ko e fānau ia 'a Tonga ni 'oku mahu'inga ange ia he fo'i 'uhila. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fehu'i. Ko e hā e me'a 'oku ke fakamahu'inga'i ange ai 'e koe 'a e 'uhila mo e hala 'i he fānau, 'o ke 'alu ai koe ki he Potungāue 'i he ongo me'a ko ē 'oku 'ikai ke mahu'inga kae 'ikai ke ke me'a ange ke tau talanoa 'o fetokoni'aki fekau'aki mo e me'a mahu'inga taha 'etau fānau. Ko e 'uhinga ia Fakafofonga. Mālō.

'Uhila Moe Langi Fasi : Te u fakatonutonu atu koe 'Eiki Palēmia. 'Oku 'ikai ke u 'alu au ki he ngaahi Potungāue. Ko e ngaahi Potungāue 'oku nau tohi mai ke 'oange 'a e fiema'u 'a e vāhenga, 'oku 'ikai ke u 'alu takai holo au he 'u Potungāue 'o kole fo'i 'uhila. Ko e fakatonutonu ia.

'Eiki Palēmia : Ko e fo'i 'uhila *solar* ko ena 'e 20 na'e 'oatu, na'e 'oatu mei he *MEIDECC* ko e 'uhinga na'e fiema'u 'e he Feitu'una ki ho'o vāhenga.

'Uhila Moe Langi Fasi : 'E 'ikai ke u toe lave au ki he me'a ko ia he 'oku kehe 'aupito ia mei he me'a ko eni 'a e Potungāue Ako. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga 'a e ta'efai 'e he'ene kau 'Ofisa 'ana 'enau ngāue, pea tukuaki'i mai leva 'a e Fakafofonga ia. Ko e ngāue eni ia 'ene kau 'Ofisa. Ko 'enau takai he ngaahi 'apiako 'o fai 'enau 'a'ahi, pea nau foki 'o lipooti 'a e ngaahi me'a ko ia. Pea he 'ikai ke u lele atu au ia 'o 'alu 'o fai 'enau ngāue.

Mateni Tapueluelu : Sea kole pē ki he Fakafofonga ke u ki'i fehu'i pē mu'a ki he 'Eiki Palēmia e ki'i *issue* ko ia. 'A ia ko e *issue* ko ia na'e me'a mai ai ko e fo'i 'uhila 'e 20 na'e toki 'omai 'e he *MEIDECC* ki Tongatapu 2. Ko e toki 'omai eni ia kimui ni mai pē ia 'e 'Eiki Palēmia kātaki?

'Eiki Palēmia : 'Io he ta'u ni na'e 'osi 'oange e Tohi Fehu'i pea na'a mau lisi mai ai kātoa 'a e 'u maama *solar* na'e kole ange 'i he ngaahi.. 'ikai ko e kau Fakafofonga pē mo e kakai kehe ko e 'uhinga 'oku fakapo'uli honau hala. Mālō Sea,

Mateni Tapueluelu : Mālō 'aupito Sea kau toki 'ai ha ki'i tohi 'o 'ave tatau pē mo ē. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Ikai 'e, fakamālō atu 'Eiki Palēmia mahalo ko e me'a kotoa pē ia he Fale ni 'oku tau lotu pē 'o kole ke kau e 'Eiki ai. 'Ikai ke teitei mea'i 'e he Hou'eiki ni na'e 'i ai 'a e maama *solar* na'e tufa. Mou me'a ki he me'a ko ia na'e 'ai 'e Tongatapu 7, ka 'oku ai ha me'a 'oku faingamālie 'a e 'otumotu pea 'oange ki he 'otumotu. Ko hono toe 'oatu ko ena 'o e ngaahi fu'u maama *solar* ko ena 'o fepakipaki mo e ngaahi fu'u maama ko eni 'uhila ko eni.

'Eiki Palēmia : Sea ko u tui tatau au mo koe. Ko e *solar* hoko ia ko motu kotoa pē ia 'ikai ke ke toe , fe'unga 'a Tongatapu ni ia mo Vava'u lahi. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Hoko atu ‘e Tongatapu 2. Ko e houa pongipongi ko e Feitu’úna. Te tau tuku pē toe pē miniti ‘e 5, 10, 15, 20, 25 pea tau tuku.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'Eiki Sea mei ‘osi.

Sea Komiti Kakato : ‘Io me’a mai.

'Uhila Moe Langi Fasi Te u toe ki’i foki pē ki he maama *solar*. Na’e te’eki ai ke u kole tu’otaha ‘e au ha fo’i maama *solar* fakamolemole. Ko e fetu’utaki mai ‘a e *MEIDECCC* ke savea’i ange ‘a e vāhenga ‘a e ngaahi me’a ‘oku fiema’u, ko ia pē. Kau foki mai au ki he Vouti ‘a e Potungāue Ako. Ko e faka’osi pē Sea ‘i he tafa’aki ko eni.

Mateni Tapueluelu : Sea toe ki’i fakaloloma ange e fo’i ‘ai ia ko ē Sea, ta ko ē na’e ‘ikai ke kole ia. Ko e motu’a ni na’e ‘i ai ‘ene tohi kole ‘ana lolotonga tokoto atu he ‘Ofisi ‘o e *MEIDECCC* maama *solar* ka ‘oku sai pē. Kole au ‘ikai ke ma’u, ta’ekole ē ma’u ia. Mālie lahi Sea ‘etau me’a. Ka ke me’a koe Tongatapu 2 ‘oku tapuaki’i e Feitu’úna.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'Eiki Sea. Ka ko e, na’e me’a ‘a e 'Eiki Palēmia fekau’aki pea mo e pa’anga ‘e 1,200 ko eni ki he ngaahi tohi pea ne me’a pehē ko e ‘uhinga pē ki he kau faiako. Ka ko fē leva e me’a ia ‘oku ‘asi he ‘oku ‘uhinga ki he loki ako pea mo e fānau ako. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga au ki ai.

Kole Tongatapu 2 ke fai ha ngāue fakavavevave ki he tu’unga haisini e ngaahi ako kau ai ‘a Tonga Side School

Sea ko e faka’osi pē ‘i he tafa’aki ko eni, ‘oku ou vakai hifo ki he *maintenance* ko e *maintenance* eni ki he ngaahi Lautohi Pule’anga kātoa ‘a Tonga ni ko e pa’anga ‘e 32,400 ki he kātoa kātoa e ngaahi .. ‘Oku kau ‘a e konga ko eni ki he monomono pea mo hono fakalelei’i ‘a e ngaahi loki ako ‘i he palopalema lahi ‘aupito ‘aupito ‘i he ngaahi lokiako, ‘i he ngaahi ‘apiako tautautefito eni hūfanga pē he fakatapu ki honau ngaahi *bathrooms* palopalema ‘aupito. Ko e ‘apiako fo’ou ko eni na’e toki fakaava he Tonga Side School fu’u faleako faka’ofo’ofa talu hono fakaava mo e palopalema ‘a e *bathroom* pea ko e tu’ofiha hono fakahoko mai ki he *PTA*...

<008>

Taimi: 1135-1140

'Uhila Moe Langi Fasi: ... ke nau tokoni ange he ‘oku ‘oku toutou fakahoko atu ki he kau ‘Ofisa Ako ‘oku ‘ikai pē ke, ke, tuai pē hono fai mai ha ngāue ki ai pē ko e hā hono fa’ahinga ‘uhinga ‘oku tuai ai? Ka tau, manatu’i foki ko e fānau ako mahalo ‘oku 900 tupu ‘i he ‘apiako ko eni. Pea ko e taimi ko ē ‘oku palopalema ai ‘a e *bathroom* ‘oku faka’ofa ‘aupito e kauleka taimi lahi ‘oku ‘oku nau toe tā mai pē ki he mātū’a ke nau lele atu ‘o leleaki’i nautolu ki honau ‘api ke fai ai ‘a e ngaahi ‘ū me’a ko ia. Ko e kole pē ki he ki he Palēmia pē ‘e lava mu’a ke fai ha ngāue fakavavevave ki he tafa’aki mahu’inga ko eni ‘o e haisini pea mo e mo’ui ‘a e fānau. Ka ko ia pē 'Eiki Sea ko e me’a ko u tokanga ki ai he taimi ni te u toki hoko atu pē ‘a nai ange kae tuku atu e faingamālie ki ha taha kehe mālō e ma’u faingamālie.

Poupou ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he tokanga ke fakalelei’i ‘a e ngaahi ‘apiako

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu ki he Fakafofonga Sea pea ‘oku ou tui au ki ai ke tokanga’i ko ē ‘a e ngaahi ‘apiako ‘oku ‘i ai ‘a e *project* lahi ‘a e *World Bank* Sea ke ‘a ē na’e ‘ai ke fai e me’a ko e *Risk-based Assessment* ko hono sio ki he tu’unga ko ē hokohoko atu ‘a e ‘ū ‘apiakó pea ‘oku fakafuofua he *project* ko eni Sea a’u ki he 100 miliona ‘a e pa’anga ‘e fakamole heni ki hono fakalelei’i ‘a e ngaahi fale ko ē ‘oku ta’etaau pea ‘e toe holoki kae langa fo’ou ko e ‘uhinga pē ko ‘etau feinga ko ē ki he malu ‘etau fānau pea ‘oua ‘e tali ke ‘oleva kuo holoki e fale pea tau toki langa fo’ou Sea. Ka ko u poupou pē au ki he fokotu’u ‘a e ‘a e Fakafofonga ke fai ha tokanga makehe ange ki hono *maintain* ‘a e ‘ū ‘apiakó pea ko eni ko u laú ko eni ‘oku mahu’inga’ia fe’unga ai e Pule’anga ke fengāue’aki mo e Pangikē ‘a Māmani pē ofi ki he 100 miliona ki he fakalelei’i ‘aki kātoa ‘a e ngaahi ‘apiako ‘e ala lava ‘o fakalelei’i pea ‘i he ngaahi ta’u ko eni ka hoko mai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

Vātau Hui: Sea. Tuku atu ha ki’i faingamālie ke u hū atu ai pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’una Sea...

Sea Komiti Kakato: Niua 17.

Vātau Hui: ...pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko u mahu’inga’ia ‘i he ‘i he fokotu’u ko eni kuo ‘ohake ‘e he Tongatapu 2 pea ko eni kuo me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Ako ka ko e Palēmia. Sea ko ‘eku fakamanatu pē ke manatu’i mu’a ke kau ‘a Niua.

Sea he ko ‘eku ‘ilo ‘a’aku ko e ngaahi *project* lalahi pehē ‘oku fa’a ‘omai ko ‘ene ‘omi pē ‘a’ana ko ia ‘o si’i ngoto pē ia ‘i Tonga pea ka lave atu ai pē ‘a Ha’apai mo Vava’u kae si’i hala pē ‘a mātou Sea. Ko ‘eku kole pē ‘Eiki Palēmia ko e fu’u *project* lahi ko ena kapau ‘e kamata ia mei Niua toki hokohoko mai ai he kuo ke mea’i pē ‘a e ‘a’ahi ko ē na’a tau fakahoko ki a’i e ngaahi *bathroom* ai ta’efe’unga ‘aupito pea na’a ke me’a ange te ke me’a atu ‘o ngaahi e ngaahi *bathroom* ko ia pea na’e hoko Sea pea ko u tui ko e ko e fiema’u ia ke haisini ko ia ‘a e fanga ki’i fānau iiki ko eni ki he’enua tutupu hake.

Tokanga Fakafofonga Niua 17 ki he kehekehe ‘a e tu’unga ‘oku ai ‘a e vahe ‘a e kau faiako

‘Oku ‘i ai pē pea mo e me’a ‘e taha Sea ‘oku ou loto pē ke u fie poupou atu ke u hanga angé ‘o ‘eke angé pē fehu’i ki he ‘Eiki Palēmia ka ko e Minisitā Ako ia ko e anga ko ia ‘o e vahe ko ē ‘a e kau faiako ko u sio heni ko e meimei ko e konga lahi taha heni he’enua Patiseti ko e vahe Sea. Ka koe’uhí ‘oku ko e me’a ko ē ‘oku ‘ilo ‘e he motu’a ni ko e vahe ko ē ‘a e kau faiakó ‘oku kehe vahe ko ē ‘a Tongatapu ni pea mei Vava’u, Ha’apai ko e toe a’u ko ē ki Niua ‘oku toe kehe ange Sea. Hangē kiate au ‘oku fakatefito ia mei he tokolahi ko ē ‘o e fānau akó. Ko e ko u tui kapau ‘oku te’eki ke ‘omi ha ha lipooti pehē ka ko e me’a ia ko u ‘osi fanongo na’a mau folau atu ko e lipooti na’e ‘omai ‘alu atu e Puleako mei heni Puleako ‘i Niuatoputapu pē ko Niuafo’ou pea ko ‘ene vahe ‘oku ‘ikai a’u ia ki he vahe ‘o e tokotaha ‘o e Puleako ko ia ‘i Vava’u, ‘i ‘Atele, *Tonga High* hangē kiate au ‘oku talamai ‘oku fakatatau e vahe kau faiako pea

mo e Puleako mo e Tokoni Puleako kae'uma'a e kau Tiuta Lahi mei he tokolahi 'o e fānau ako 'i he 'apiako ko ia hangē kiate au 'oku tokolahi ange 'a, 'oku tokolahi 'aupito ange 'a 'Atele pea 'oku vahe lahi e Puleako ko ia. Si'i fēfē 'a Niua? Sea ko e natula foki ...

Mo'ale Finau: Ki'i tokoni atu Fakafofonga miniti 'e taha. Mālō Sea. Sea ko 'eku, ko 'eku tui 'oku 'i ai e me'a ko e *location allowance*. 'Oku ne hanga 'e ia 'o *make up* e vahé. 'A ia ko e, te ne hanga 'e ia 'o tānaki ki he vahe ko ē fakatatau ki he tokolahi pea ko u tui au 'oku totonu pē ke pehē. 'A ia kapau 'e sio e Fakafofonga ki he *location allowance* 'e 'alu hake pē ia 'o tānaki fakataha pea lau leva ia ko e vahe ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Mo'ale Finau: ... Ko ia Sea

Sea Komiti Kakato: Ki'i tukuange 'a e fehu'i 'a e Fakafofonga, 'oua te mou toe tali kau Fakafofongá ...

Mo'ale Finau: 'Ikai Sea ko 'eku tokoní pe 'aku ia ke mahino pe 'oku ma'u pe ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku hangē Feitu'una ia ha toe Minisitā Akó ia, 'ange ki he Minisitā Akó ke ne tali mai.

Vatau Hui: Hangē 'a 13 ia ko Minisitā 12, 'a Minisitā 12 ko Minisitā 13 Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e Feitu'una mo 13 mo hangē moua ha ongo Minisitā Akó he taimí ni.

Mo'ale Finau: Sea, fakamolemole mu'a Sea ke tukuange pe mu'a ke 'oatu 'eku fakakaukáu.

Vatau Hui: Sea 'osi fe'unga 'oku 'ikai ke u toe fiema'u 'e au tokoní Sea 'osi fe'unga ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga sai, te ke me'a ki lalo 'oku 'ikai ke ne tali 'e ia ho'o tokoní.

Vatau Hui: Sea ko e me'a ko eni 'oku fakahoko mai 'e Fakafofonga 12, mo'oni pe ia 'oku 'i ai *location allowance* ka ko e fakapale ko iá Sea 'oku 'oange ia ki he kau faiako 'oku nau si'i mateaki e ngāué ke ō nofo 'i Niua he ta'u kakato. Nau 'alu 'i Sanuali toki foki mai pe 'i he 'osi 'a e sivi 'i Tisema. Pea ko u tui ko 'enau hanga ko e 'o kalusefai 'enau mo'uí ke nau ō nofo pehē aí 'oange leva e *location allowance* kia nautolu. Ko u tui kapau 'e toe fakalahi ange Sea ko hono 'uhingá ko 'enau nofo ko ē ko ē aí pea toki lele atu e vaká ha mahina pea 'e toki 'oatu ai 'a e...

Veivosa Taka: Sea kataki pe 'e lava pe 'o tali ki'i tokoni Sea.

Sea Komiti Kakato: Teke tali pe 'a e tokoni?

Vatau Hui: Sea 'ikai, 'ikai ke u fiema'u 'a e tokoni.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Vatau Hui: Mālō pe 13 ‘oku ‘ikai ke u toe fiema’u ha tokoni tukuange ‘eku malanga ke hoko atu Sea. Sea ka ko e faka’amu ko ē ‘a e motu’á ni, ‘ai mu’a ke tatau pe vahé. Ko e fo’i lēsoni ko ē ‘oku teuteu’i ‘e he faiakó ke faiako’i’aki e *form 2* pe ko e *form 3* pe ko e *form 7*, fo’i leseni tatau pe ia te ne ako’i’aki ‘a e toko 5 pe toko 6...

Veivosa Taka: Sea ko ‘eku fakatonutonu Sea.

Vatau Hui: ...pea mo ha toko 40 ‘i he fo’i leseni tatau pe.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu.

Veivosa Taka: Sea Ko ‘eku fakatonutonu ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofongá ke tatau e vahé ‘a e toki foki atu meí he Kolisi Fakafaiakó mo e taha ‘oku *seniority* pea mo e tu’unga. Ko u tui Sea ko ‘eku fakatonutonu ia. He’ikai, hei’ilo pe ko e hā e tu’unga ka ko u ‘ilo ko ‘eku lave’i pe ko e faiako eni. Pea ‘okú ne mea’i lelei pe ka ko e ki’i fakatonutonu pe ia ‘Eiki Sea.

Vatau Hui: Sea Ko e hā e me’a na’e fakatonutonu Sea. Ha ‘alu pe ki Kolisi Fakafaiako pea ha’u. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e taha ‘e fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonu ‘oku fakatonutonu ha me’a te ne lava ke ne hanga ‘o tamate’i’aki e me’a ko ē ‘oku fokotu’u atu.

Veivosa Taka: Sea

Vatau Hui: Ko ia ko u kole atu Ha’apai 12 mo ki’i taimi si’i ko e *seniority*...

Veivosa Taka: Ki’i fakatonutonu Sea...

Vatau Hui: ‘Oku ‘osi *seniority*...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu.

Veivosa Taka: Sea kapau ‘oku ‘ikai ke mahino ‘eku fakatonutonu ki he Fakafofongá, ko ‘eku ‘uhingá Sea ha taha na’e toki ‘alu atu pe ‘aneuhu ‘o faiako ‘i ha taha kuo ‘osi e ta’u ‘e 100 ‘ene faiako pe ta’u ‘e 10, mālō Sea.

Vatau Hui: Mālō ‘aupito Sea, ko e *post* ko ē ‘oku fokotu’u ki ai ha taha ko u tui ko e *post* ko ia ‘oku fiema’u ke ‘alu e pa’anga ‘o e *post* ko iá. Kapau ko ha Puleako pea ‘ave ki he Puleako. Kapau ko e Tokoni Puleako ‘ave ‘a e vāhenga ‘o e Tokoni Puleako. Ka ko hono ‘uhingá ‘eku leá Sea mo ‘eku fifilí ki he kehekehe ‘a e vahe ko ení. Si’i ō e ki’i mātu’a ō nofo ta’u kakato ‘i Niua. Pea nau fai fatongia mei ai, mou mea’i pe na’e lelei ‘aupito e sivi meí a mautolu mei motu. Ko e si’i fai ‘osikiavelenga ia ‘a e ki’i mātu’a ngāue ko iá. Ko e me’a ko u hanga ‘o ‘eke pe ki he ‘Eiki Minisitā Akó koe’uhí ko e fekau’aki pea mo e vāhenga ko ia ‘a e kau faiakó pe ‘oku anga fēfē ‘a e fokotu’utu’u ko iá na’a lava ke ‘ai mu’a ‘o fulihi ke fakalelei’i. Sea ko e langa fale, Sea ko u tui mahalo ‘e mea’i pe ‘e he Feitu’una. Poupou atu pe ko ena na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 2. Pea ko u toe poupou atu pe Sea ke toe vakai’i pe mu’a e kau ‘Ofisa Ako ko ē he ngaahi Va’a ko ē ‘o e Lautohí pea mo nautolu he Ngaahi Potungāue ‘a e Potungāue Akó ke nau tokangaekina ange hono fakatokanga’i e ngaahi me’a ko iá koe’uhí na’a lava ‘o ‘ai ‘o fakalelei’i e ngaahi loki ako mo e ngaahi fale nofo’anga. Pea ko u tui au Sea kapau ‘e kamata

ma'upē mei Niua he ko e mama'o tahá ia. Pea toki hokohoko mai he ko u tui ko e tūkunga lelei taha ia 'o e anga ko ē 'etau ngāue kapau 'e kamata meí he mama'o tahá mo e masivesiva tahá ko u tui ko 'ene lava lelei ia 'a e ngāue ko ia pea ko 'ene fakalotu mo'oni ia Sea, ko ia pe Sea ki'i me'a mālō e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Mo'ale Finau: Sea 'e lava pe ke u ki'i 'oatu pe fehu'i ke toki tali mai 'e he Palēmia Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Sai pe Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Mālō Sea, ko 'eku fehu'i pe 'aku meimei natula tatau. Fakamolemole pe ki he faiako tutukú 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ka 'oku 'i ai e mo'oni ia na'á ne 'ohake. ...

<010>

Taimi: 1145-1150

Mo'ale Finau: ... Kapau 'oku 'i ai ha faiako 'oku 'alu ki Niua 'oku mahino pē foki e *post* ia. Kapau 'oku mata'itohi, kapau 'oku *BA* 'oku 'osi 'i ai hono lēvolo ia 'ona. Pea 'oku 'ikai, 'ikai ke 'i ai ha'aku 'ilo 'aku ia he lau ko ē tokolahí pe 'oku toe kau mo ia hono *determine* e vahé pe 'ikai.

Fehu'i Ha'apai 12 ki he 'uhinga 'oku 'ikai kau ai 'a e kau faiako mei he ngaahi vahefonua kehe 'oku ngāue 'i Pangai he *location allowance*

Kaekehe ko 'eku kole pē au ki he Palēmiá toki tali mai. 'Oku 'i ai e ni'ihí 'oku nau 'i Pangai ka ko e 'alu atu mei Tongá ni, neongo pē 'oku ki'i ta'u lahi ka ko e Tonga, pe ko e Vava'u. Na'a nau fehu'i mai kia au 'i he'eku ki'i 'A'ahi Fale Aleá ke fehu'i mai angé ki he Minisitā pe ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke nau kau ai 'i he *location allowance*. Koe'uhí foki, 'a ia 'oku nau hanga 'enautolu ia 'e Sea 'o muimui'i hono faka'uhinga'i 'o faka'uhinga'i ko ha taha na'e 'ikai, 'oku 'ikai ke, mei he fonua ko iá ka 'oku ngāue ai. Pea ko ia ko u kole pē au ki he Minisitā kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga 'oku 'ikai ke nau kau ai pea fulihi leva hono, pea fulihi mu'a hono faka'uhinga'i e fo'i seniti ko iá. He 'oku mahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i Fonoi faiako lautohi ka ko e si'i 'alu atu ia tau pehē mei Nukunuku pe ko fē, 'oku *apply* leva e fo'i *location* pea 'oku tonu leva ia. 'A ia 'oku hangehangē ko hono faka'uhinga'i ke fakalatalata'i ke 'alu 'o lata he motú he 'oku ke mea'i foki Sea na'a mo tautolu ni, ko u fa'a, ngaahi ta'u lahi kuohilí Sea ko u fa'a 'alu atu ki motu, 'alu ki Fonoi fanga ki'i motu ko iá 'i ha fanga ki'i ngāue pē. Kapau 'oku te ta'elata pē kita he'ete hopo atu pē he 'uluaki 'ahó pea fēfē ai si'i kau failautohi ko e ō atu 'o nofo ta'u 'e taha, ta'u 'e ua, ta'u 'e tolu. 'A ia ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'uhinga lelei pe 'oku *make sense* hangē 'oku fa'a 'ohake he Fakafofonga Fika 7 'a e seniti ko iá. Ka ko e kole mei Pangai ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke fakakau ai 'a e ni'ihí mei ngaahi fonua kehe 'oku nau si'i fakapaea holo 'i Pangai. Hā e 'uhingá? Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Palēmia 'osi pea Tongatapu 1 ē.

Tali 'a e Palemia ki he tokanga mei Niuá 17 mo Ha'apai 12

Eiki Palēmia: Mālō Sea, mālō e ma'u faingamālie. Tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Kamata pē mei he ngaahi fokotu'u fakakaukau mei he Fakafofonga Niuá. 'Oku mo'oni 'aupito pe ia 'a e mahu'inga taimi lahi ke tau tokanga makehe ki Niuá ko e 'uhingá pē ko e mama'o ange, faingata'a 'a e a'u ki ai mo e 'ū alā me'a pehē. Ka 'oku mahino pē 'i he *project* ko eni 'a e *World Bank* Fakafofonga 'oku kau 'a Niuá 'i he ngāue ki ai kae toe fai pē ha vakai'i na'a lava teketeke hake ke kau he kamata.

Ki he tafa'aki ko eni 'a e fakafehoanaki e vahé, mahino 'aupito pē 'e lahi ange pē vahe Puleako 'o 'Atelé 'i he Puleako 'a Niuatopotapu pe ko Niuáfo'ou ko e 'uhingá pē 'oku lēvolo kehekehe pē 'a e kau *principal* ko e 'uhingá 'oku tokolahi ange. Ko 'Atele ia 'oku toko 1,000 toko lau ngeau pē 'a e, 'a ia ko e me'a ia ko ē 'oku 'alu ai 'a 'Atele, Vava'u mo Tonga *High* ki he lēvolo ko ē 'o e *Deputy CEO* pe ko e Tokoni Talēkitá ko e 'uhingá pē ko e lahi ange *student body* 'oku ne tokanga'i mo e 'ū alā me'a pehē. Ka 'oku toe, 'e fai pē toe sio ki he ngaahi *post* 'i laló hono fakafehoanaki he 'oku meimei *size* e kalasi ia mei tonu ke meimei tatau pē ka 'oku sai hono 'ohaké kae fai pē ha toe fai ha talanoa ki ai.

Me'a ko ē na'e tokanga ki ai 'a Ha'apai, Ha'apai 12 'oku mo'oni ia. Na'e 'osi fai 'a e sio ia ki ai ka 'oku 'ikai ko e sio ko e 'alu mei motu ki Pangai ka ko e ha'u mei Ha'apai ki Tongatapu. Pea kapau ko ha tokotaha Ha'apai ka 'oku ha'u ki Tongatapu, ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke 'oange ai ha'ane *location allowance* he ko e 'uhingá kuo hiki mei hono 'apí 'o ha'u 'o kumi fonua mai ko e 'uhingá pē ko e faifatongiá. 'A ia ko e *policy* foki ia ko ē na'e lele mai 'aki he ngaahi ta'u lahi ko e 'alu mei Tongá ni tau pehē Ha'apai, Vava'u, Niuá, 'Eua. Ka 'oku fai e sio 'a e potungāue he taimi ni ke ala fulihi ke *allow* mo kinautolu na'e tupu hake mo nofo 'i Ha'apai.

'Oku 'ikai ko e 'uhingá 'oku te Ha'apai ka te tupu hake 'i Tongá ni pea te *claim* e me'a ko ia. Taha na'e tupu hake mo nofo 'i Ha'apai, mahinó ko hono 'apí 'ona 'i Ha'apai kae toki tu'utu'uni atu e potungāue Akó ke ha'u 'o faiako tau pehē 'i Tongatapu ni. 'A ia 'oku hiki leva ia mei hono 'apí pea ko e 'uhingá foki e *location allowance* he taimi ni lahi ko e fakafaingamālie'i 'a e hiki ha taha mei ha feitu'u ki ha feitu'u 'e taha ke fakahoko hono fatongiá. Ka 'oku kau pē ena ia he fakakaukau 'oku tonu ke 'ai he ko e mo'oni foki ia 'oku hiki ia mei he, mei hono ki'i motú ki he, ki Pangai mo e 'ū alā me'a pehē.

Kae tuku pē Fakafofonga 'e fai e sio ki ai kau pē ki ai mo e me'a 'oku ke tokanga ki ai he ko u tui pē 'oku 'i ai pē, pe 'e lahi tatau pe 'e ki'i si'isi'i ange ia ka 'oku tonu pē ke fai ha sio 'o vakai'i 'a e tokanga ko ē hiki mei he fanga ki'i motu iiki, tau pehē ki Pangai pe ko Foa pe ko e 'ū, pe 'oku tatau pe ia mo e hiki ko ē ki Neiafu mo me'á. Ka 'oku mālō 'a e fokotu'u fakakaukau ko ia, mālō Sea.

<002>

Taimi: 1150-1155

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tevita Puloka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 1, me'a mai.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea, pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku ou tui 'oku hangē ko 'ete fa'a fanongo ki he, 'ete fanongo pē 'i he ngaahi fehu'i kuo 'ohake 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 2 pea mo e tali 'oku fai mei he 'Eiki Minisitā mo e 'Eiki Palēmia, 'oku tau tui kuo tau a'u ki he tu'unga ko ia mo e ngaahi fehu'i ko ia.

Ko e taha pē eni Sea he me'a 'oku ki'i hoha'a ko 'eku faka'amu pē ke 'ohake ko e Patiseti ko eni 'oku 'osi mahino pea mo e tu'unga kuo hiki ki ai 'o e ako 'a 'ene 'alu ki 'olunga 'o a'u ki he tu'unga ko e 'Univesiti, pea toe 'alu hifo ki he si'isi'i taha 'a eni 'oku 'i ai ko eni 'a e ako 'oku ui ko eni ko e *Early Childhood Education* ko eni 'o a'u, 'a ia 'oku ui ko e ako tokamu'a. Pea 'oku tui 'a e motu'a ni mo e pou pou lahi ki he ngāue ko eni 'a e 'Eiki Minisitā pea pehē ki he kau ngāue mo e *CEO* mo e kau faiako.

Tui 'a Tongatapu 1 'oku kei si'isi'i pe vāhenga kau faiako neongo ko e ngata'anga pe 'eni 'a e ivi faka'ekonomika 'a e fonua

Ko e me'a ko ē ki he vāhenga 'o e kau faiako, 'oku ou kau foki au ia Sea 'i he tui ko e taha eni ia 'o e polofesinale 'oku ou kei si'isi'i ia pē au 'i he vahe 'o e kakai faiako 'i he fonua ni, 'oku ou tui na'e 'i ai pē toe fokotu'u na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 'e taha kimu'a, kae 'oku ou tui pē ka ko e ngata'anga pē eni e ivi faka'ekonomika e fonua ni 'a hono fakavāhenga'i 'o e kau faiako he 'oku ou tui ko e kongā ia 'o e kaha'u 'o e fonua ni.

Ka 'oku tau fakamālō pē tautolu 'i he Patiseti ko eni kuo 'omai pea 'oku tau pou pou ki ai. Ko e taha 'o e me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai Sea, 'oku tau 'alu ki he tu'unga faka'univesiti, pea 'i he taimi tatau kuo 'i ai 'a e ngaahi Siasi, kuo 'i ai 'enau 'Univesiti, pea mo e ako fakatekinikale, mahino 'aupito 'aupito pē 'a e 'apiako 'Univesiti 'o e Pasifiki, tau ko e taha ia 'o e kongā 'o kitautolu pea mo e Pule'anga Tonga mo e kakai Tonga, ko e ma'u 'inasi mei ai, ko e 'aho ni kuo tu'u 'a 'etau 'Univesiti, pea 'oku lave'i pē 'e he motu'a ni ko e taha eni ia 'o e ngaahi visone na'e 'osi fai pē hono fokotu'u mo hono faka'amua mei he kuonga mahalo mei he kuonga hono 3 pē ia 'o e fonua ni.

Ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea, ko e manatu'i 'e he motu'a ni 'i he 2009, na'a te lele atu ki Nu'usila, pea ko e tokotaha ko e 'ai ke hu ki he 'apiako tekinikale ai, pea ōatu ko ē ki he failesisita 'o e 'apiako tekinikale ko eni ne hanga folahi mai 'a e pepa ko ē ko e lisi 'o e sivi *form 7* ko ē 'i māmani kātoa 'oku tali 'e he *New Zealand Qualification Authority*, na'e 'ikai ke 'asi ai 'a Tonga ni ia, 'asi kātoa atu 'a e ngaahi fonua kehe, Vietnam mo me'a, ko 'enau sivi ia 'oku mau hanga 'o *recognize* ko e ma'u mai pē sivi ko ia pea 'oku mahino 'oku 'ikai ke toe fai hano fehu'ia.

Na'e fai leva 'a e toe fai 'a e ki'i talanoa ki ai ki he tu'unga 'o e sivi 'a Tonga ni, kae kehe na'e faingofua pē 'o lava 'o fai 'a e femahino'aki, ka na'a ku toki lele mai au 'o 'eke ki he taha pē ia 'o e matu'a na'e ngāue 'i he Potungāue Ako na'a mau siasi, pea na'a ne hanga 'e ia 'o pehē mai, 'ikai, na'e 'i ai foki 'a e sivi ia 'e taha ko e sivi *Cambridge*, mahalo 'o kapau na'e fakahoko 'a e me'a ko ia, 'a ia ko e ko 'eku faka'uhingá ko e *form 7* ko ē 'o e 'aho ko ia, na'e te'eki ai 'asi 'a Tonga ni ia 'i he lisi ko eni'a *New Zealand Qualification Authority* ke hangē ko e ngaahi fonua kehe.

Ko e taha 'o e ngaahi 'apiako tekinikale tu'ukimu'a 'o Nu'usila na'e feinga ke hoko ko ha 'Univesiti, pea na'e 'ikai tali, feinga 'ikai tali 'o a'u 'o nau a'u ki he Fakamaau'anga. Pea mālohi pē 'a e tu'utu'uni 'a e *Authority* ia he 'ikai te ke 'univesiti koe te ke kei hoko pē koe ko

e ‘apiako tekunikale. Ko e taha ‘o e ngaahi fakaanga mo e ngaahi *discuss* na’e ‘ohake ‘i he *issue* ko ia, na’e fakalea ‘o pehē, saiangē pē ho’o nofo ko ha ‘apiako tekunikale kalasi 1, ha’o ‘alu hake ‘o hoko ko ha ‘Univesiti kalasi 2, ‘a ia ‘oku mahino ki he anga ‘a e sio ‘a e motu’a ni ‘a e mahu’inga ta ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e me’a pehē, si’isi’i ‘aupito ke u lave’i ‘e au ke u toe ‘ilo loloto atu, ‘oku ou tui ka ‘oku hangē tofu ‘a ‘etau fokotu’u ‘Univesiti ko eni ke kamata’i ha me’a pea ko ‘ene tonu ‘ana ia ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Tevita Puloka: ...he ko eni ‘oku tau *allocate* ki ai ‘etau pa’ang pea ‘oku tui ke tau pou pou ki ai, ‘oku ‘ikai ke u ‘amanaki te tau hiki hake pē tautolu Sea ‘oku ‘osi mahino, mahino’i pē ia he motu’a ni te tau fo’i ‘alu hake fakalaka pē ‘o tau tatau tautolu pea mo e ‘Univēsiiti ‘o ‘Aokalani ‘ikai, ka ‘oku ou tui ‘oku hangē tofu pē eni ko e ngaahi fakakaukau ‘i he fokotu’utu’u pē ‘a e Patiseti ko eni ‘i ai ‘a e langa ma’a e kau masiva hangē pē hano toe kamata ha ki’i maama ke toki tupulaki ‘o ‘u ki ha tu’unga ‘oku ou tui ‘oku ta’ehanotatau hangē tofu pē ia ko e ‘akapulu ‘a Kolomotu’a ki’i pehepehē hake pē ‘alu ‘a e fu’u ‘univēsiiti ko eni ki ha tu’unga pehē. Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au e Patiseti ko eni mo e potungāue ko eni, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ha’apai 13 mahalo ‘oku toe mo ‘Eua 11.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko e Patiseti ko ‘eni, fakamāfana ‘aupito ki he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘i he ‘uhinga ko eni ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ou lave’i pē ‘e miniti ‘e 10 ‘oku ‘oatu ki he Feitu’una, mahalo pē ‘oku ke me’a ki he taimi pea ‘e fakangatangata pē ‘a e Feitu’una ko e toe kuata pe te tau liliu ‘o Fale Alea.

Mo’ale Finau: Sai pē Sea ko e ‘osi pē ‘oku fe’unga. Sea fakamafana ko e mahino ki he motu’a ni ko e kī eni ‘oku ne hanga ‘o fakaava ‘a e *opportunities* pē ko e faingamālie ki he fonua ‘Eiki Sea. Ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘oku tapuekina e ni’ihi tokolahi faingamālie ange ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku faingatāmaki ange, ka na’e lova pē ako Sea hū mo e ngaahi ‘elemēniti ‘o e ngaahi me’a kotoa pe. Ko u lave’i Sea sio hifo pē au, to’oa pē hoku loto ‘i he fo’i folofola ko ē he kamata Sea ‘oku kāpui ‘e ia e Patiseti, kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku poto homou ‘atamai mou fakamo’oni’i ho’omou failelei, anga fakatōkilalo, anga fakapotopoto ‘i he me’a ni. Sea ‘oku tuhu pē ē ki he ngaahi fika kātōa tautautefito ki he kau faiako ‘Eiki Sea.

Ko hono ‘uhinga ia ‘Eiki Sea na’a ku lave ai ‘oku ‘i ai ‘eku ofeina makehe ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ki’i lea ‘oku pehē ko e faiako ‘oku ‘ikai ko ha *duty* ko e *call* ko e ui ia ‘Eiki Sea pea ‘oku pehē ‘ene fakalea ‘Eiki Sea *there is no greater call than the calling of a teacher*. ‘Eiki Sea ko e laumālie ia...kiate au ia ‘oku ‘ikai ke fu’u loko tokanga ko e hā hono lahi ‘oku mahino mai ‘i he peesi ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fakalukufua ‘a e Patiseti ‘oku ‘alu hake ‘a e Patiseti ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 46 miliona mei he *original* ki he Patiseti fo’ou. ‘Eiki Sea ko e fu’u pa’anga lahi faka’ulia, ka ki he motu’a ni kapau ‘oku faitotonu hangē ko e veesi folofola ‘a e kau taki he fonua ni ke nau fakapapau’i mai ko ‘ene ‘alu hake ‘aki ‘a e 46 miliona ‘Eiki Sea ‘oku tāketi

kotoa pē ki he lelei ‘a e tamasi‘i ako mo e ta‘ahine ako pou pou e motu‘a ni ia ki he Patiseti ko eni ‘Eiki Sea, kae tuku ke u ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea. Ko e foomu 1 ko ē mo e foomu 2 mahalo ko e fokotu‘u fakakaukau pē ia. Ko e fo‘i polokalama ‘e 4 Sea ko e polokalama ‘e fā ko ē ‘oku ‘i loto ai ‘a e Patiseti, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi polokalama heni hangē ko e ngaahi ako *leadership* mahino pē ‘oku ‘i ai ‘ene silini. ‘Oku ‘i ai mo e polokalama ‘e taha ‘oku ‘asi, ‘oku ‘i ai ‘a e ki‘i polokalama fika 3 ‘asi ai ako mo e ako ko e hā e ‘uhinga ako mo e ako? Sea ‘oku ‘uhinga ia ki he motu‘a ni ‘oku pehe ni. Ko ‘etau lea Faka-Tonga ‘Eiki Sea ko e *teaching* ako, *learning* ako, ‘oku ‘ikai ke hanga he lea tonga ia ‘o fakakehekehe‘i mai ‘a e ongo fo‘i lea ko ia , ka ‘oku na kehekehe, pea te u ki‘i ‘oatu ‘a e me a ko eni ‘Eiki Sea. Ko e *learning* ko e tamasi‘i ako ‘oku ta‘utu ‘i lokiako ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ke ne hanga ‘o puke mai ‘a e ngaahi ‘ilo mo e ngaahi hāfua ‘oku ‘atu ‘e he faiako. Ko e *teaching* ko e faiako. ‘Eiki Sea ko e fokotu‘u ko ē ki he Palēmia ‘Eiki Sea pea fe‘unga ‘eku malanga ‘a‘aku. ‘Ai mu‘a ke *quality* ke fakapapau‘i hangē ko e me‘a na‘e me‘a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 2. Ko e ni‘ihi ko ē ke *blame* ‘Eiki Sea ko e ni‘ihi ko ē na‘a nau fa‘u e silapa ‘o ‘asi ai ‘a e fanga ki‘i me‘angāue fakasaienisi kae ‘ikai ke ‘ave ia ki he lokiako. ‘A ia ko e *blame* ‘oku pehe ni ko e hā e ola ‘enau ‘a‘ahi ko ē ‘oku totongi ka nau ka ‘a‘ahi ki Ha‘apai ko e *TA* ko e kumi ‘a e fale ke nau nofo ai ko e fakamole ‘oku lahi, kae ‘ikai pē ke ‘oatu ha ki‘i *test tube* ki loto ki he lokiako ko e hā e ‘uhinga...

<007>

Taimi: 1200-1205

Mo‘ale Finau: ... ‘oku ‘ikai ke u hanga au ‘o ‘ilo‘i ‘Eiki Sea pe ko e hā e ‘uhingá?

‘Eiki Palēmia: Kole atu ‘Eiki Sea ke u fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me‘a mai.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ne pehē ‘oku kovi kotoa ‘a e ‘ū loki ako ‘i Ha‘apai he‘ene talamai ‘e ia ‘oku ō atu ko ē kau ‘ofisá ‘oku ‘ikai ke fai e ngāue ia ko ia?

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me‘a ki lalo fakamolemole he taimi fakatonutonú.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e fakatonutonú atu ia he ‘oku ke talamai ‘e koe ‘oku ‘ikai ke taau ‘a e ‘ū me‘á ia. Sai pē ke ‘uhingá ka u muimui‘i ki he kau ‘ofisa ko ena ‘i Ha‘apai, ko e ‘uhingá pē ‘oku ke me‘a mai ke sai ke fai ha tokanga ki ai.

Mo‘ale Finau: Sea ko ‘eku fakatātā pē ‘a‘aku ia me‘apango pē ko ‘eku ‘ohaké ka ko ‘eku fakatātā ki he me‘a ‘oku hoko. Lahi ‘aupito ‘ene hokó ‘a‘ana ia pea ‘oku, ‘oku ou fokotu‘u pe au ki he ‘Eiki Palēmia ke mou tali mu‘a he loto fakafeta‘i ‘a e ngaahi me‘a ko eni ‘oku mau hanga ‘oatú. He kaunga lelei ia ‘Eiki Palēmia ki he me‘a na‘a ke me‘a ‘aki ‘anenaí, ko e taumu‘a ‘o e akó ki he lelei ‘a e fonuá. Ko e taumu‘a ia ‘Eiki Sea ‘a e fakamalanga ‘oku fai atu he motu‘á ni mo e, mahalo mo e ni‘ihi ko eni ke lelei pea ko ia ‘oku ‘oatu ‘a e fakakaukau.

Fokotu‘u Ha‘apai 12 ki ha tokotaha lau‘aho ki he ngaahi ‘apiako lautohi ‘i Ha‘apai

Ko e ki‘i me‘a pē ‘e taha Sea ko u fie lave ki ai heni, ‘oku tu‘usi ‘a e vahe lau‘aho ‘oku ‘alu

hifo ia ki lalo he ta'u ni Patiseti ko eni 'Eiki Sea. Ko e fakakaukau 'oku pehé ni 'Eiki Sea. Na'a ku hanga 'o vahe'i he'eku seniti vāhengá 'a e ki'i seniti ko e pa'anga mahalo na'e 3,000 'ou hanga 'o kamata 'a e ki'i lautohi 'i Hihifo, lautohi 'a Hihifó 'ai pē ko e ki'i *pilot project*. 'O hanga leva he ki'i fo'i seniti ko iá 'o totongi'i 'a e ki'i fo'i tokotaha Sea na'e ui ko e *custodian* ke ha'u ia 'o fai e kosí mo e fakama'a e 'apiakó ke 'oua toe 'alu atu e ki'i tamasi'i ia he 'aho fokotu'ú mo hono fo'i vala haiané 'Eiki Sea 'o toe 'alu atu ia 'o toe 'alu atu ia 'o hiko veve ia mo toe fai e ngāue ko iá. Na'e hanga leva he ki'i pa'anga 'e 3,000 'Eiki Sea 'o totongi'i e motu'a ko eni 'o ne fai e ngāue faka-*custodian*. Ko ia ko u fokotu'u ki he 'Eiki Palēmia 'i he lau'ahó fēfē ke fehikitaki mu'a kae fakapapau'i 'oku fakapa'anga ha ki'i lau'aho 'i Ha'apai. Sai pe ia he 'oku 'ikai ke kole ia he kau Fakafofonga ko ē, 'oku ou tokanga au ki ai. Ke 'i ai ha'amau *custodian* 'api lautohi 'a Hihifó mo Kouló lautohi pē 'e ua pea pehē ki 'Uiha ki Mata'aho, Lofanga mo Mo'unga'one kau ai pē mo e Ha'apai 13 ko 'eni fanafana mai ke fakakau mo Foa, kau ai pē mo e Ha'apai. Koe'uhí ko e fo'i seniti 'oku ou kole ki ai 'Eiki Palēmia, seniti ko ē he lau'ahó 'a ē 'oku 'osi 'i he Patiseti pe ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Mo'ale Finau: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē mu'a ke tau ngata ai fakamolemole ē.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Koe'uhí ko 'etau taimí, liliu 'o Fale Alea.

(*Na'e liliu 'o Fale Alea.*)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Toloí e Falé ki he 2.

(*Na'e toloi 'a e Falé ki he 2 ho'atā.*)

<002>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, 'ikai ke u toe fakalōloa ko e tu'utu'uni pē ke hoko atu mei he 2:00 - 4:00 pea tau mālōlō ai, 5:00 - 7:00 tuku atu pē ki he Sea e Komiti Kakato ke ne toki tu'utu'uni fakafuofua e toenga e ngāue 'i he'etau 'asenita. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

(*Ne me'a mai leva 'Eiki Sea e Komiti Kakato – Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga*)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie 'a e 'Eiki Palēmia, mālō e laumālie 'a e Hou'eiki Minisitā, laumālie e kau Fakafofonga kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpelé, laumālie e kakai e fonua 'oku nau me'a mai he ope, kau ngāué, ngāue 'i Falepa'anga mo e ngāue he 'api ni. Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa ko u pehē ke tau hoko atu mu'a ē. Mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e fo'i lao ko eni pea 'i ai mo e 'ū fika heni. Kau Mēmipa ka 'oku ai pē ha fika 'oku ke mea'i, ko e taimi 'oku fai ai 'e sivisivi fika ko eni 'oku lahi pē si'i, hā e me'a 'e ngāue'aki. 'Oku malava

pē ke ke me'a 'aki ki he Fale ni ka 'oku tuku atu. Ko e Potungāue Ako eni 'anenai na'a tau mālolō, Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea fakamālō atu ki he faingamālie ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Tui ke hiki vāhenga e kau faiakó

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ke faka'osi atu 'eku ki'i, 'Eiki Sea ko e, ko e me'a ko ia na'a ku lave ki ai 'anenai 'Eiki Sea ki he mahu'inga 'o e Patiseti ko eni, ki he lelei 'a e fonua 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e, na'a ku lave 'anenai ki he fo'i fakakaukau ko e vāhenga ko ia e kau, 'o e kau faiakó 'Eiki Sea 'oku tui 'aupito e motu'a ni ke hiki. 'Eiki Sea 'i he, 'oku 'i ai e ngaahi fonua tautefito ki he Pule'anga 'Ameliká 'oku nau foki he taimi ni 'o fakamahu'inga'i e faiakó. Na'e 'ikai ke, ko e faiako ia he fonua ko eni na'e 'i lalo 'enau vāhengá 'anautolu na'e 'i ai 'enau *mindset* 'anautolu ia 'o pehē hangē 'oku 'ikai ke fu'u mahu'ingá. 'Aho ni, hilifaki 'a e vāhenga 'o e faiakó 'i he langilaú 'Eiki Sea.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tui au ia 'oku totonu ke tau 'oange 'a e faingamālie tatau ki he si'i kau failautohi mo e kau faiako 'Eiki Sea, ke fakatatau ki he mahu'inga 'o 'enau ngāue'i 'a e kaha'u hotau fonua 'Eiki Sea. Ko u 'oatu e fakakaukau ko eni Sea ko e ki'i me'a 'e taha 'oku ou fie 'ohake heni 'Eiki Sea ko e *form 1* mo e *form 2* na'e 'ohake 'anenai 'Eiki Sea 'o fekau'aki mo e silapa. Te u 'oatu e ki'i fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ki he me'a 'oku ou tui ki ai, na'a kuo taimi ke fe'unu'aki e Patiseti kae mavahe 'a e *form 1* mo e *form 2*, mavahe mei he *elementary school* 'Eiki Sea 'oua te nau toe nofo ke nau 'i he fo'i 'elia tatau.

'Ika ke u tokanga ki he silapa 'oku mo'oni totonu ke feinga'i e silapá ke 'alu ki 'olunga. 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'e 'ohake 'anenai ko e leseni 'e 4, ko e 'Ingilisi mo e Saienisi mo e Tonga mo e hā e leseni Fika. Kapau 'e kei tu'uma'u pē he 4 'Eiki Sea he 'oku meimei ko e *basic* foki ia. Ko e tau pehē ko e *general* ko e ngaahi leseni ia ko ē 'e fononga mo e tamasi'i 'o 'alu ai pē 'o a'u ki he 'univēsití 'a e tautautefito ki he 'Ingilisi mo e Fika mo e Saienisi.

Fokotu'u ke fakakalakalasi 'a e fānau akó fakatatau ki honau ta'u motu'á

Ko e me'a ko ē ko ē 'oku totonu ke fakahokó 'Eiki Sea ki he kau fa'u silapá ke nau hanga 'o tānaki atu 'a e silapa ko ē 'e makehe ia mei he Lautohi pea 'ave kinautolu Sea ki he fo'i 'elia 'e taha, pea ke ui ia 'Eiki Sea 'eku fokotu'ú ui pē ia ko e *Junior High School*. 'Oku mahu'inga ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'a e *maturity* pē ko e matu'otu'a ko ia 'o e ta'u. 'Eiki Sea 'oku ou fa'a lele mai mei 'api 'o 'alu ki Pangai 'oku 'i ai 'a e *form 1* mo e *form 2* 'i he Lautohi ko ia 'a Pangai 'Eiki Sea. 'Oku fa'a lue mai 'a e kauleka ko ē *form 1*, *form 2* fakataha mo e kauleka akó 'Eiki Sea, 'oku hā mahino mai pē 'Eiki Sea 'a e matu'otu'a ange 'enau, ko hono 'uhinga 'Eiki Sea 'oku fakamavahe'i ai ko e 'uhinga ko e ta'ú.

'Oku mahu'inga 'aupito 'Eiki Sea 'a e me'a ko e ta'u motu'a 'i he me'a ko e fakakulupu pē ko e nofo he *community* tautefito ki he mala'e 'o e akó. 'A ia ko e ki'i fakakaukau pē ia 'Eiki Palēmia na'a kuo taimi ke 'ave 'o fakatatau ki honau ta'u motu'a 'o nofo ki he *Junior High School* pea 'alu leva ki he *Intermediate High School* pea toki 'alu leva ai ki he *Senior* he 'oku ai hono 'uhinga. Ko 'enau talanoá he lēvoló 'e kehekehe. Ko e taimi ko ia te nau tuifio ai mo e fanga ki'i kauleka ko eni iiki 'Eiki Sea hangē ko e kalasi 1, kalasi 2, 3 'e lava pē 'Eiki Sea

ke 'i ai 'a e faikehekehe ai 'Eiki Sea. 'E lava pē ke 'i ai hono *impact* mo hano fa'ahinga ola ko e 'uhinga ko e kehekehe ko ē honau ta'ú.

Fokotu'u 'ave ki he vāhenga fili 'e 17 e \$1.2 miliona 'i he polokalama kai pongipongi fānau akó

Sea ko e ki'i me'a 'e taha ko u fie 'ohake heni ki he 1.2 miliona ko ē 'i he kaí. Ko u fokotu'u atu ...

<008>

Taimi: 1420-1425

Mo'ale Finau: ... ki he 'Eiki Minisitā ko e seniti ko eni 'oku mahino mai 'i he ngaahi tipeití 'Eiki Sea 'oku fu'u, 'oku meimei tau pehē ko e pa'anga 'e taha ki he tokotaha he faka'avalisi ko ē tokolahí. Pea ko u fokotu'u atu au heni fēfē ke 'omai eni ki he seniti ki he Fakafofongá. Vahevahe ke *even* he toko 17 ka mau hanga 'e mautolu 'e 'Eiki Minisitā 'o *top up* ke 'alu hake 'o ma'u 'a e pa'anga 'e tolu ki he pa'anga 'e nima ki he fo'i, pea lava leva ia ke tau foki pē ki he fo'i lea Tongá ke *make sense* 'a e me'akai 'oku tofu pea 'e toe ki'i lahi ange.

Sea ka u 'oatu e fakakaukau ko ení. Ko 'eku fakakaukau 'a'aku kapau 'e 'omai he tau pehē ha 100000 ki hoku vāhengá. Te u *top* mai au e 100000 ki ai mei he'eku senití he 'oku 'uhinga he ko e me'a ia ki he akó pea vahevahe leva e komiunití ke nau hanga 'e nautolu 'o tokanga'i, fakamahino kia nautolu e me'akai ko ē 'oku *health good health food* ke nau ha'u fakakulupu kinautolu Sea 'o fafanga 'a e fo'i uike 'o lele ai pē. Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'e lava leva ke mo'oni e fo'i fakakaukau ko ia ko e *inclusiveness* ke tau *include* e kakai ki hono langa hotau fonua.

Na'e 'ohake pē he Palēmia pea ko u tokanga ki he'ene lea 'anenai, hā e me'a 'oku 'ikai ke mou omai ai 'o talamai homou ngaahi fiema'ú 'i ha tohi? Ko hono mo'oni 'Eiki Sea na'e 'amanaki ke u tu'u hake ki 'olunga ke u fakahā ki he Minisitā, totonu pē ke 'osi 'ilo pē ia he fo'i sisitemi ko ē 'oku ngāué 'a e me'a ko ē 'oku totonu ke nau a'u ki aí he 'oku 'i ai hono silini 'osi fakapa'anga'i. Kae hangē ko e laú mahalo tau ki'i kātaki pē ke tau fetukulolo'aki 'uhinga ka langa hotau fonuá 'oku totonu ke ma'u, ko e *leader* 'oku tonu ke ne *inspire* ke ne *inspire* 'a e *followers* 'Eiki Sea. Hoko ko ha ue'i mahino ke loloto ange pea ko u tui 'Eiki Sea 'e 'i ai e 'amanaki lelei ki hotau fonua.

Ko ia 'i he'ene pehē 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a e kole ko eni ko e 1.2 ia 'e ki'i 'oku 'ikai ke u tui au te ne lava lelei 'o fakahoko 'a e fa'ahinga, kapau 'e 'omai ki he vāhengá, vāhenga 'e 17 he ko eni Sea mahalo 'oku hiki mahalo 'o 350000 'i he, pē ko e 400000 'oku 'ikai ke u 'ilo'i, ha'u e 50000 fakapipiki ki hē. Pea 'e lava leva 'Eiki Sea 'a e taumu'a ko ē 'oku taumu'a 'aki he Minisitā ke fafanga tautautefito ki ha ki'i tamasi'i 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke a'u 'a e *income* 'ene ongo mātu'a ke ne ma'u ha me'akai lelei. Pea ko 'ene toki a'ua'u ia 'Eiki Sea 'a e silini vāhengá he ko e me'a pē Sea na'e toki 'osi fai 'etau *training* 'i he *CPA*.

Ko e taumu'a 'o e silini *CF constituency fund* ke fakapipiki ki ha me'a 'a e Pule'anga 'oku tuai 'enau a'u ki aí 'o hangē ko e fōsoa na'a ku langa 'i Lifuka. Ko e *example* lelei ia 'Eiki Sea pea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā Pa'angá 'i he'ene lava, neongo na'e 'ikai ke ha'u ia ki he ako 'i he fo'i ako *training* mahalo na'e mo'ua e Minisitā Pa'anga, na'e 'i Nu'usila foki ia Sea, kuo ne 'osi mea'i 'e ia e fa'ahinga me'a ko ení. Ko e *CF* pē ko e *fund* ko ia ko e 400000 pē ko e

300000 ‘oku ‘uhinga ia ke fakapipiki ki ha fa’ahinga *activity* ‘oku tuai ‘a e a’u mai ‘a e Pule’anga ki ai ‘Eiki Sea ‘o hangē ko e ki’i *seawall* ko ia ‘i he Fanga ko Tau’akipulu, ‘amanaki ke mau huufi ‘i he ‘aho 8 ‘e he Tama Tu’i ‘Eiki Sea.

Sea ko u ‘oatu e ki’i fakakaukau ko eni mo ‘eku fakamālō ki he Patiseti ko eni, na’a ku lave ‘anenai ‘oku 135 miliona, hiki ‘aki e 46 miliona, na’a ku nofo ‘o fakakaukau pē ‘oku ‘uhinga lelei koe’uhí ko ‘eku ului ‘Eiki Sea ki he mahu’inga ‘o e akó he fonua ko eni ‘oku ou tui ‘oku ‘uhinga lelei. Ka ko e me’á ke tau talatalanoa pea tau fetokoni’aki ki hono fakamolé tautefito ki he ngaahi me’a ‘oku mau fakahoha’a ki ai. Ko ia ‘i he’ene pehē ‘oku ou fokotu’u atu ki he ...

Veivosa Taka: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni ki he ki he Fakafofonga ‘Eiki Sea?

Sea Komiti Kakato: Mālō, tali pē he Feitu’u na e tokoni?

Mo’ale Finau: Tokoni pē Sea pea hoko atu ai pē kuo lava ‘eku fakahoha’a Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakatokanga’i ange mu’a ...

Sea Komiti Kakato: Tokoni.

Veivosa Taka: Tapu pea ...

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemolé ongo Fakafofongá kātaki pē ‘Eiki Sea. ‘Oku na fu’u pingi pongo tau tenisi fetongitongi naua ia. Ko ‘ene mei ‘osi pē Fakafofonga ko ē, ka u ki’i tokoni ‘o hōko atu ai pē ia Sea kae fakatokanga’i, ‘asinga ai kuo na me’a fakataha naua hē kuo na fe’ilongaki Sea kae tuku atu pē ki he Feitu’u na.

Veivosa Taka: Fakamolemole pē Sea ke faka’au ‘eku ki’i tokoni ka u toki, me’a ia e Feitu’u na pē te u hoko atu pē ‘ikai.

Sea Komiti Kakato: Me’a e Feitu’u na ia ka ‘oku fakatokanga’i pē he Fale ni.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ko u ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku ia ki he Fakafofonga kae toki hoko atu ‘eku, na’e me’a foki ‘a e tokoua ko eni fekau’aki, ‘oku ‘ikai ha ui ‘e toe mahu’inga ange ka ko e faiako. Sea pea ko u fakamali’i mai ia pea mo e fakakaukau ko u ‘oatu, mea’i pē he Feitu’u na. Ko e taimi te tau hiki ai ki he tafa’aki ‘e tahá ‘ikai ke ‘i ai ha koloa ia te tau ‘alu mo ia. Ko e poto mo e ‘ilo ko e naunau ia ‘o e ‘Otua. Sea pea ko u tui ko e ko e kongā ia ‘oku ou, ‘oku ou pehē ko e, ko e Patiseti pē ko e ...

<009>

Taimi: 1425 – 1430

Veivosa Taka: ... vouti mahu’inga. Te u pehē ko e mahu’inga tahá eni he ‘oku ‘uhinga Sea he ‘oku lave ki he meimei ta’u 4 ki he ta’u motu’a ange, ‘a ‘ene tokoni pea mo ‘ene pou pou.

Sea, ‘uluaki ‘eku fakakaukau ko ‘eku lave’i hifo ki he peesi 262 ‘Eiki Sea. Polokalama ‘uluakí, Tataki, Fale’i pea mo e Fokotu’utu’u Ngāue, ’a ia ko e *Leadership and Policy Advice*. Sea, ko ‘eku vakai ki he palani ngāue ‘a e potungāue ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku ‘asi ai e fo’i lea ‘e ua, ko e

konga ko ení ko e tāketi pea mo e me'afua. 'Eiki Sea 'a ia ko e *SDG, Sustainable Development Goal*.

Ko e konga hono hokó ko e me'afuá, 'Eiki Sea ko 'eku 'uhinga 'aku ki he'eku fakahoha'á 'eku faka'ofa'ofa'ia 'i he ngaahi fokotu'utu'u pea mo e palani 'o mali ia pea mo e Patisetí pea 'oku ou ongo'i Sea 'a e fiefia lahi taha. Kae 'ikai ke u lave ki ai Sea ko e *SDG* ē 'a ia ko 'eku vakai Sea pe 'oku tonu, fakatonutonu mai he 'Eiki Palēmiá, ko ha fa'ahinga lēvolo fakamāmani lahi 'a ē 'okú ne 'omai ai e pule lelei.

'Eiki Sea 'oku ou toe vakai hifo ki he tēpile ko iá 'oku hifo ia ai ki he *TSDf 2*. 'A ia ko e lēvolo ia faka, tau pehē pe ko e lēvolo ia 'oku, ko e lōkolo pe ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e 'Eiki Minisitā 'o e potungāue. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē 'Eiki Sea pea 'oku 'unu hifo ai ki he ngaahi potungāue pea toki 'alu hifo ki he lēvolo ko e *division level* 'o e ngaahi *department*.

'Eiki Sea ko 'eku, ko e vakai 'a e motu'á ni ma'ulaló ki he anga e malu pea mo e maau 'o e fa'ahinga 'oku lava ke fengāue'aki 'a e ngaahi lēvolo ko ení ke fai ha tāketi pea 'omi ha me'afua ke ne hanga 'o fua tautau 'a e tu'unga ngāue 'o e potungāue ko ení. 'Eiki Sea, ko u tui ko e konga ení 'oku ou pehē 'e he motu'á ni ma'ulalo pē, 'oku fakafiefia. He ko e me'a na'e 'ohake ko ení ko ē 'e Tongatapu 7, lahi taha 'ene me'a 'aki hení, ko ha *indicator* ke ne lava 'o tala 'a e feitu'u 'oku tau 'i ai mo e feitu'u 'oku 'i ai 'a e potungāue ko ení.

Ko e taimi Sea 'oku ou lave hifo ai ki he'enu patisetí pea mo 'enu ngaahi fokotu'utu'u pea ko u pehē 'i he tu'unga ko ení 'Eiki Sea mo e tu'unga mahino 'a e motu'á ni ko u fokotu'u atu ke tau tali e Patiseti ko ení he 'oku ta'etoeveiveiua 'eku hanga 'o fakapapau'i, he 'oku 'i ai e lēvolo e *UN*. Ko ia 'okú ne hanga 'o siofi 'a e ngaahi lēvolo ko ení 'oku 'i ai 'a e tu'unga ko ení.

'Eiki Sea pea ko u lave hifo 'Eiki Sea ko u manatu'i ke u foki hifo ko u fakatokanga'i e kau Fakafofongá 'oku nau ki'i malimali. Ka ko u 'ohifo Sea ki he 263, ko e 263 Sea ko e konga ko ení ko e pa'anga tokoni mei muli *overseas donor funding*. Sea ko u lele atu he'eku 'a'ahi Fale Aleá ki motu, 'oku 'i ai e ongo ki'i motu ai 'e 2 ko Matuku pea mo Tungua. Ko e tu'unga ko ē ko ē e 'apiakó, Sea 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'ā. Pea ko 'eku sio ki he *in-kind* ko ení Sea ngalingali na'a 'i ai ha ki'i va'a papa pe ko ha ki'i fo'i piliki 'e 'aonga ki he ongo 'apiako ko ení.

Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e konga ko iá ko 'eku vakai hifo ki he ki'i seniti 'oku 'i ai ko e 14 miliona 'Eiki Sea pe ko e 1.4. 'Eiki Sea ko e anga ia 'eku fakakaukau pea he'ikai ke u toe loto ke u toe lau atu ha ngaahi fika. 'Ikai ke u toe loto, ko e me'a pe 'oku mahino ki he motu'á ni 'a e tu'unga malu 'o e fa'unga 'o e potungāue ko ení. 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ke tau tali ení. ...

<010>

Taimi: 1430-1435

Veivosa Taka: ... Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou. 'Eua 11 me'a mai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e ‘uluakí Sea ‘oku ou fokotu’u atu mu’a ke foki mai mu’a ‘a Fika 8 ia ki heni kae fekau ‘a 13 ke foki pē ki hē. Ko e ‘atungá ē te na tau pingi pongo naua ka mau tali atu.

Vaea Taione: Poupou Sea.

Taniela Fusimālohi: Fakatokanga’i ‘oku ki’i hangē pē ‘oku ki’i lahilahi ‘a e tautauhoa ia heni fai e tau pingi pongo, ‘e tau, ‘oku mahalo ‘oku sai ange ke veteki ‘etau nofó. Ko 7 ‘oku kamata ia ke tau pingi pongo ia mo 5. ‘Ikai foki ha’aku hoa pingi pongo ko u toko 1 pē mei ‘Eua.

Tui ko e ‘uhinga fokotu’u ngāue fakapule’angá ke ne fakahoko fatongia e Pule’angá ki he lelei taha

Sea ko e ‘uluaki me’a ‘oku ou ongo’i ‘i he kamata ko eni ‘eku malangá ‘eku fanongo ki he Patiseti ko eni ‘oku ‘i ai e ‘ū me’a ia ke kole’i. Sea ko e fokotu’utu’u ko ē ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku ‘i ai hono sisitemi ‘ona ia ke ne fai ‘a e ngāué. Pea ko e taha hono ngaahi fatongia ke tufa ke taau e me’a ko ē ‘oku ma’u tautefito pē ki he Patiseti ko eni mo e, ‘oku ou fakame’apango’ia au he pehē, tau toe tohi kole, tau toe fekau ‘a hai ke ‘alu ki he ‘ofisi ‘o e me’á ‘o kole. ‘Oku ‘ikai foki ko e ‘uhinga ia hono fokotu’u e ngāue fakapule’angá, ko e ‘uhinga ‘o e ngāue fakapule’angá ke ne hanga ‘e ia ‘o fai e fatongia ko ē ‘o e Pule’angá ki he lelei tahá. ‘Oku ‘i ai hono ngaahi tu’utu’uni ‘ona ia ke fakahoko.

Tokanga ki he pa’anga tokoni ‘oku ‘ave ki he ngaahi ako’anga siasí

Ka u foki mai Sea ki he me’a ko eni ‘oku ou fie lave ki ai ‘i he akó. Ko e talu ‘etau kamata ‘aneuhu ‘e Sea mo e fai pē ‘etau talanoa ‘i he ako ‘a e Pule’angá. ‘Ikai ke u fanongo ‘oku fai ha talanoa ki he ako ‘a e siasí. Ko e me’a ko eni ‘oku mahino kia au he ‘oku, ko e ngaahi ta’u mai ko eni kimui ní ‘oku lahi ‘eku ‘alu ‘o kau he tokoni pē he ngaahi ako ko ē siasí tautefito ki he Siasi Katoliká mo e, pea mo e Siasi Uēsilianá. Ko e me’a ko ē ‘oku hā maí ko e pa’anga ko eni ko ē ‘oku ‘ave ko ē ki he ngaahi ako ko ē ‘a e siasí tautefito ki he ngaahi ako ‘oku ma’olunga angé. ‘Oku fakahā mai kiate au ko e ta’u eni ia ‘e ua ‘oku te’eki ke ma’u ‘enautolu ia ‘a e *grant* ko iá. Pea na’e talamai tokua ko e me’a fekau’aki pea mo e ‘atita. Ko e ‘oatu e tu’utu’uni ke vaeua mālie pē pa’angá, ‘ave kongá ki he me’angāue pea ‘ave kongá ki he vāhenga.

‘Eiki Palēmia: Sea kole pē ke fakatonutonu e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Tali Palēmia fekau’aki mo e pa’anga tokoni Pule’angá ki he ngaahi ako’anga siasí

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘osi fai e feme’a’aki heni Sea, kapau manatu’i e taimi na’e fai ai e konifelenisi ‘a e Uēsilianá ki ‘Euá na’e fai ai pē mo e me’a tatau ‘o fakamahino’i ko ē ‘a e fiema’u fakalao ‘a e ‘atitá. Pea na’e fai leva ‘a e faitu’utu’uni ai ‘a e Kapinetí ke ‘ave peseti ‘e 80 kae toki omai e ‘atitá pe ko e hā e ki’i me’a ‘oku nau pehē ‘oku *ineligible* pea toki to’o ia mei ai pea toki ‘ave e palanisí. Ko ia mahalo ‘oku, ko e ‘ai pē ke *update* e Fakafofongá, ‘osi fai e ngāue ia ki ai pea ‘oku ‘osi ‘unu atu kimu’a ‘a e ‘ū ‘apiakó he taimi ni. Te u toki fakahoko atu pē ‘a e liliu ‘e taha na’e fai ‘i hono vakai’i ‘o e tokoni ko eni ‘amui kae ‘uhingá ka ke me’a

‘aki pē ko e ‘uhingá ke ke mea’i pē ‘oku ‘osi fai e ngāue ia ki ai. Mahalo na’a ko e me’a ena ia he fuoloa mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e, ‘oku ou ta’utu he taha ‘o e fanga ki’i komiti ‘o e taha e ngaahi ‘apiakó pea ko e me’a, fakamatala pē eni ko u ma’u ‘i he mahina kuo’osí. Te’eki ke nau ma’u ‘enautolu ia ha me’a talu mei he 2020/2021. Ko e fakamālō ia kapau ko e ngāue ē ‘oku faí ka ko e me’á foki eni Sea, ‘oku fetō’aki hono, ‘a e lēvolo ko ē ‘o e me’a ko ē ‘oku ma’u ‘e he ngaahi ako, tautefito eni ki he ngaahi ako ma’olunga angé. ‘A ia ko e ‘osi ko ē ‘a e kolisí pea ko e hoko maí. Kapau te u ‘ai hingoa te u talanoa pē ki he *TTI* pea mo e ‘Ahopaniloló.

‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku hoko he lēvolo ko iá manatu’i ange pē Sea ko e lēvolo ko iá ‘oku ki’i mamafa ange hono fai e akó ai he ‘oku fiema’u me’angāue ‘a e ngaahi ‘apiako ia ko iá. Ka ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘e Sea ko e kau faiakó ‘a ia ko e taha ia ‘o e me’a mahu’inga ko ē he fakalele akó ko e kau faiakó. Pea ‘oku faingata’a ‘aupito ke tauhi e kau faiako ia ko ē ‘i he ngaahi ako pehē ‘a e siasi ko e fo’i me’a ko ení Sea ko honau vāhengá. ‘Oku ‘i ai ngaahi ‘a e ako, ngaahi sisitemi ‘e ni’ihi ‘oku nau faka’amu ke ‘oange seniti ko ē ‘a e Pule’angá pea ‘oua toe fai mai ha tu’utu’uni ke pehē, ‘ave kongá ki hē.

Ko e vāhengá ko ē ‘o e kau faiako ko ē ‘i he ngaahi ako ma’olunga ange ngaahi siasí Sea ko e fika ko ē ‘oku ou ma’ú ‘oku laka ‘aki ‘e he kau faiako ia ‘a e Pule’angá ‘a e peseti ‘e 50. Ka ko u pehē ko e kau faiakó mei lalo pē ki ‘olunga ‘oku ‘ikai ko ha me’angāue ia ‘a ha sisitemi. Ko e me’a fakafonua ‘a e faiakó. Pea kapau leva ko e me’a fakafonua ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Taniela Fusimālohi: ... ta ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ia ‘o e Pule’anga, ke ne hanga ‘o ‘ai ke tatau kātoa.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi: Pea ‘oku ou tui ko e pa’anga ko eni ‘oku ‘ave ko eni ‘oku totonu ke tukuange ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ko e fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘oku me’a mai ‘a e Fakafofonga ke fokotu’u ha’ane ‘apiako, pau leva ke sio pē ‘oku ‘i ai ha loki ako, pau leva ke ne sio ko e hā ‘a e tokolahi ‘a e kau faiako, ko e hā ‘a e *subject*, ‘a ia ko e kau faiako ia ‘a ‘ene me’a ‘ana ia ‘e fokotu’u ko ia. ‘Ikai ke ‘i ai ha pule ia ‘a e Pule’anga ki ai ko e me’a pē ‘oku mau fai, pau ke *apply* mai ‘apiako ko ia ‘o talamai, ko ‘eku fokotu’utu’u eni pea ‘oku ‘i ai ‘eku kau faiako ko ē, ‘omai mu’a ha ngofua ke u fakahoko ‘a e fokotu’utu’u ko eni.

Ko e me’a ia ‘a e tokotaha ko ē ‘oku ne *set up, because even* pē ko e siasi, *system* ‘a e siasi. Ko nautolu nau fuatautau ki he taumu’a ‘oku nau fai, hā ‘enau me’a te nau ‘ai pē ko hai ‘a e kau faiako ko e hā ‘a e tokolahi, pea nau toki fakahoko mai leva ‘a e kole pē ‘e tali ke lesisita ke hoko atu ‘a e ‘apiako.

Faka-fekau'aki ko eni pea mo e hangē ko *TTI*, 1200 Sea ki he fo'i 'ulu, 1200, 700 'a e *high school*, 700 'a e *high school*, ka ko e 'uhinga pē ia ko e me'a ko eni na'e me'a 'aki 'e he Fakafofonga, 'oku lahi ange 'a e fiema'u 'a e ako fakatekinikale 'a ia pea na'e tali leva 'oku 'alu hake leva ia 'o 1,200 kae 700 pē 'a e *high school*. 'A ia ko e 'uhinga pē ia ke, 'oku 'ikai ko e, 'oua 'e 'ai 'o pehē 'oku 'ikai ke ha, 'ai fakalelei pē he 'oku fai pē talanoa mo ho'omou kau Talēkita e ngaahi ako *system* ko ena 'oku mou 'i ai pea ko e tu'u ia 'i he taimi ni, Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he ko e, na'e 'osi 'i ai pē foki 'a e fika ia na'e ma'u ia 'i he, 'oku ou tui ko e 2009, 2010 eni, ke ako'i lelei ha taha 'i he lēvolo ko ia tautautefito ki he ngaahi 'elia ko ē 'oku natula tekinikale, 'i he vaha'a ia 'o e 2,500 ki he 3,000 ki he fo'i 'ulu. Ko e palopalema ko ē 'o e 'aho ni ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu ko ē ki heni, 'oku ne hanga 'e ia 'o tānaki mai 'a e me'a kehekehe 'o, 'oku totongi ako pē ki'i leka ia ko eni ki *TTI*, pē ko 'etau pehē totongi ako ki Fokololo. 'I 'olunga ai 'oku toe 'oatu 'e he Pule'anga 'a e 1,200 ki he fo'i 'ulu kotoa pē. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku 'oatu 'a e 1,200 ia pea ta'etotongi ako ai 'a e leka, 'ikai! 'Oku kei totongi pē 'ene ako 'ana ia he ko e fiema'u pē ia 'a e 'apiako, ke kei totongi ako, ka 'oku 'oatu 'e he Pule'anga ia 'i 'olunga ai 'a e toe 1,200 mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'a ia ko e fika ko eni 'oku ou talanoa ki ai, ko e palopalema foki eni, 'oku *bias* 'a 'etau *funding* e ako ki he Pule'anga. 'A ia 'oku 'uhinga ia 'oku 'ikai ke tukuange ke tau fakatatau ko e tokoni ko eni 'oku tau fai 'i he 1,200 ko ē pea mo e totongi ako ko ē 'oku fai 'e he fānau, mou manatu'i pē 'e Sea ko e peseti 'e 88 'o e ngaahi fānili, 'oku nau fakafalala 'i he ngoue mo e fanga monumanu, pea 'oku mālō ke ma'u 'i he'eku 'ilo ko ē 'i he'eku fekau'aki pea mo e ako ko eni ...

'Eiki Palēmia: Tonu ke ne 'oua te ne hanga 'o 'omai ...

Taniela Fusimālohi: He ko e totongi ako ko ē ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ia Sea. 'Oua te ne 'omai pehē 'oku tau falala ke ma'u ha'atau ki'i fo'i manioke mo ha me'á ko e pehē ko e me'a ia 'oku tau fakafalala ki ai ke totongi 'aki 'etau ako, totongi 'aki 'etau 'uhila, totngi 'aki 'etau vai, mole ke mama'o Fakafofonga. Nofo pē mu'a 'i he'etau talanoa ko eni 'oku tau fai, hee, ko e 'uhinga he 'oku 1,200 e, tānaki mo e *school fees* tonu ki ai, kapau leva 'oku tokolahī ange 'apiakó lahiange pa'anga 'oku 'ave ki he 'apiako. Ka te u toki fakahoko atu 'a e liliu 'e taha ki he me'a'ofa pē ko e *grant* 'amui ange ke 'uhinga pē ke tokoni atu ki ho'omou feme'a'aki.

Fokotu'u ke fakatatau vāhenga kau faiako ngaahi ako'anga siasí ki he lēvolo e Pule'angá

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku fokotu'u 'aku ia ke tau hanga mu'a ā 'etautolu ia 'o fakatatau e vāhenga 'o e kau faiako 'i he ngaahi siasi, he levolo ko eni mo e Pule'anga ka nau nofo ma'u. Ko 'ene *qualify* pē ha taha 'i he ngaahi ako ko ē 'a e siasi 'i he levolo ko eni, 'osi sio mai ia ki loto ki he, fo'i loto 'ā ko ē 'oku lanu mata ai 'a e musie, hiki. Kae si'i fēfē 'a e peseti 'e 50 ko ē 'oku nau nofo 'i he ngaahi ako 'a e siasi 'o feinga ke nau ako. He 'ikai lava 'e he ngaahi ako ia 'a e Pule'anga 'e he Fokololo mo e *TIHE* 'o 'oatu 'a e me'a kotoa pē 'oku fiema'u 'i he

course pea mo e *place* ki he tokotaha kotoa pē ‘oku fie ako. He ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ia ‘oku nau fie ako ‘i he ako ko ē ‘oku fai ‘i ‘Ahopaniolo pē ko *Montfort* pē ko *TTI*.

Fakama’ala’ala ‘Palēmiá ki he pa’anga tokoni Pule’angá ki he ngaahi ako’anga siasí

‘Eiki Palēmia: Ko ia ke u ki’i fakatonutonu atu, ‘uhinga ‘oku ne hanga leva ‘e ia ‘o tukuhiho ‘a e taumu’a mo e mateaki’i fie faiako ‘a e kau faiako ko eni ‘i he siasi. Kau eni ‘i he kakai mateaki’i me’a, ko e ‘uhinga hangē ko ‘ene me’a, mei fuoloa na’e si’isi’i ‘a e ki’i vahe. Ko e ‘uhinga ia na’e ‘ai ai ‘a e fo’i *grant* ko eni, ko e *grant* ko eni ko e ‘ave pē ki he vāhenga, ‘ikai ko ha toe me’a kehe, ‘ave pē ke tokoni’i e vāhenga ‘a e kau faiakó ke fakalelei’i ‘aki ko e ‘uhinga pē ...

<005>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Palēmia: ... mahino ‘oku tonu ke sai ange ‘enau vāhenga ko e ‘uhinga ko e fatongia mahu’inga ‘oku nau fai. Ko e me’a eni ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou mahalo na’e kei *CEO* pē ‘a e Fakafofonga he taimi ko ia he Pule’anga ‘a hono tali.

Na’e kamata ‘i ‘Aositelēlia ‘a hono tali ke fakalelei’i ‘a e vāhenga ‘a e kau faiako ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i he Pule’anga ‘aki hano ‘oange ha seniti fakatatau ki he tokolahi ‘o e fānauako ko ē ‘i he ‘apiako ko ia. Pea ‘oku kei lele mai ai ‘o a’u mai ki he taimi ni pea na’e hiki eni ‘osi eni e ta’u ‘e nima na’e hiki hake ‘o 700 ai ki he fo’i ‘ulu he *high school* kae 1200 leva ‘a e tau pehē ‘a e ako fakatekinikale.

Pea tuku ke u ‘oatu ai pē me’a ko eni Sea ko e ‘uhinga pē ‘e tokoni ki he Fakafofonga pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e kau Fakafofonga ai. Ko e, na’e, ko e konga ko ē kimui ni na’e ‘ave pē pa’anga tau pehē ‘ave pē ki he ‘apiako ko ia pea ko nautolu pē te nau ngofua ke fakamole’i ia. ‘O hangē ko eni ‘o kapau ‘e ‘ave ki Toloa, ko Toloa pē te nau fakamole ‘a e pa’anga ko ia ki he vahe ‘enau kau faiakó.

Na’e fai leva ‘a e *review* pea pehē mai leva ‘oku lahi ‘a e fakahoko mai mei he ngaahi *system* ko eni akó ‘a e ngaahi siasi, ke fēfē ke ‘oange pē ki he *system* fakakātoa pea nau toki veimau’i holo pē ai ‘o vilohi holo pē pa’anga ‘i loto. Ka ‘osi e pa’anga ‘a Toloa ka ‘oku toe ha pa’anga ia mei Kolisi Fefine ‘i he pa’anga ko eni ‘oku ‘oatu ko eni mei he Pule’anga pea ‘omai pē ia ‘o ngāue’aki ‘i Toloa. ‘A ia ko e ‘uhinga kae ‘oua ‘e fakangatangata ai e ‘apiako kae ‘alu atu pē ki he *system* pea tali ia he Pule’anga ‘a e *recommendation* ko ia.

Pea ko e me’a ia ‘oku hoko ko ē he taimi ni Sea ko e ‘ave pē ‘a e seniti lau fakafo’i ‘ulu pē ‘ū ‘apiakó ia pea ‘oatu. Ko e me’a leva ia ‘a e *system* ke ne sio he taimi ko ē ‘oku nounou ai ha tafa’aki ka ‘oku toe ha pa’anga ia ‘i ha ‘apiako ‘e taha ke ne hanga ‘o *redirect* ‘a e seniti ko ia ki ai. Ko e ‘uhinga pē *again* ko e fo’i me’a mahu’inga heni ko e fai e polokalama ko eni, 9 miliona Sea ‘a e pa’anga ko eni ‘a e ngaahi tokoni ko eni. Ko e fai e ngāue ko eni ke tokonia e si’i kau faiako ‘oku mateaki’i ‘enau fai fatongia ko ē he siasi kae ‘oua ‘e pehē ‘oku nau nofo pē ‘o sio mai ki he Pule’anga. Meimei peseti ‘e 50 ‘o e kau faiako fakakātoa ‘a ia ‘oku meimei *half/half* ‘oku ako, ‘oku nau faiako ‘i he ako ko eni ‘a e siasi, peseti leva ‘e 50 ‘i he ngaahi ako ‘a e Pule’anga mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e anga pē foki ia ‘o e vakai mo ‘eku maheni ‘i he lēvolo ko ia ‘i he, ka ko e, ‘oku ha‘u leva ‘a e fakakaukau ko eni Sea pea ko u fakamālō au ia ki hono to’o ko eni ko ē mei he Potungāue Ako ‘i he malumalu ‘o e Potungāue Ako ‘a e *TIHE*, potungāue, ‘a e ako polisi mo e ako neesi.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u kole pē mu’a ke u ki’i kole fakama’ala’ala pē he poini na’e me’a mai ai ‘a e Palēmia pea toki hoko atu ai pē ‘a e Fakafofonga. Ko e me’a mai e Palēmia ko e 9 miliona ‘a e tokoni ko eni ‘oku fai ko ē he Pule’anga ko ia ko ā? ‘A ia ‘oku kau ai ‘a e ako ki he *secondary school* mo e *tertiary* mo e *tech*? Fakataha’i ’o 9 miliona, mālō ‘aupito Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea pea ‘oku ha’u ‘a e fakakaukau ko eni ko u fakamālō hono to’o mei he malumalu he ‘oku malumalungia ‘a e ako ‘i he potungāue. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ‘a e Potungāue Akó ia ke ne fakalele ako, ko e me’a ‘a’ana ia ke ne tokanga’i ‘a e ako. Pea ‘oku ou fakamālō ‘i he to’o ko eni ‘o ‘ave ki he ‘univēsiiti, ka ‘oku toe ha’u ‘a e fakakaukau ia ko eni Sea he koe’uhí ko e kongā lahi ‘o e fakamole ia ‘i he ako ‘oku toe faipē ia he kolisi tutuku mo e mātu’a.

Fokotu’u ke tukuange ako kolisi ke fakalele poate ako

Ko e sio ko ē ki he ngaahi kolisi kapau ‘e toe tukuange atu mo ia ki ha ngaahi poate ako ‘e mei malumalu pē ia he, ‘o e Lao Akó. Tukuange ki ha ‘ū poate ako ke omai ki ai ‘a e kolisi tutuku ko ē ‘oku nau tānaki e silini mo e ngaahi mātu’a ke ai ha’anau le’o hono fakalele ‘o e kolisi ko eni. Pea ‘oku ou tui ko e me’a lelei kae nofo ā ‘a e Potungāue Ako ki hono fatongia totonu ko e ‘a’ahi, ko e vakavakai’i, ko e faitu’utu’uni mo fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke maumau’i ‘a e lao. Pea ko u tui ko e, kapau te tau ‘alu he ta’au ko ia ‘e ma’ama’a ange leva pea vave ange ‘a e fatongia ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue Ako ki he ako.

Sea ka u hoko mai mu’a ki he ki’i fo’i me’a ko eni ‘oku mahu’inga. Ko e me’angāue ke kakato mo tonu mo ‘i ai he taimi kotoa pē. Ko e tafa’aki ‘e taha ko e tafa’aki ko ē ki he kau faiako. Ko e me’a fakaloloma eni ko u ongo’i pea ko u ongonā kuo kamata ke holo ki lalo ‘a e *qualification* ‘o e kau faiako he ngaahi kolisi. Ko e ngaahi taimi mai ko ē Sea na’e ...

‘Eiki Palēmia: Ko e ma’u e fakamatala ko eni ‘e Sea ko e ‘ai fakatonutonu ia, ‘a e fakamatala ko eni Sea. Tu’u he taimi ni ‘oku ‘i ai foki ...

<007>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Palēmia : .. ‘a e *registration* ‘a e kau faiako. ‘A ia ko e ‘uhinga kuo pau ke ke *qualify* pea ke lesisita pea ‘oatu ha’o *full membership*. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha’o tōnounou tau pēhē oku tonu ke fakakakato ha ngaahi me’a kehe pea ‘oatu leva ho’o *membership* fakataimi, ka ke feinga ke ke, ‘a ia peseti, ‘ova ia he peseti ‘e 95 ‘o e, peseti ‘e 98 pē fīha ‘o e kau faiako ‘oku nau ‘osi ma’u ‘a e ‘osi, nau ‘osi lesisita.

‘A ia ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai hūfanga he fakatapu’oua ‘e fakanāfala ‘ai mai pē fo’i fika. Ko e ngaahi me’a ia ko ē ‘oku fa’a takihala’i ai ko ē tau talanoa tau fakafekiki ai. Ko e fika tonu eni ia ki he ‘ū kau faiako. Ka ai ha faiako ‘oku ‘ikai ke lesisita ‘i he lao na’e tali heni ‘i he ta’u eni ‘e 2 mei ai. ‘Oku ‘ikai tonu ke toe faiako ngofua ke faiako e tokotaha ko ia kae

‘oleva kuo fakakakato ke mahino ‘oku ma’u ‘ene lesisita. ‘E lava ma’u ‘ene *partial* kae feinga ke ma’u ‘ene *complete*.

‘A ia ‘o kapau leva ‘oku mei peseti ‘e 100 ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘oku meimei ma’u ‘e he kau faiako ko eni he taimi ni ko eni ‘oku nau ako he ‘etau me’a ‘a e ‘ilo fe’unga ke nau hoko ko e faiako. ‘Ikai ke u ma’u ‘e au ki he me’a ko eni ‘oku me’a ki ai e, mahalo ko ha *article* mei Nu’usila pē ko ‘Asitelēlia ka ko ‘etau fokifoki mai pē. ‘Ai pē ha ngaahi me’a ko eni mo tau ha’u ki he fika. ‘Oku ‘ikai ko ha talanoa filōsofikale eni ki he hā e me’a ke fai mo e me’a. Ka tau ha’u mu’a ki he fika Sea ko e ‘uhinga pē ke tau talanoa ki he lao ko eni ‘oku tau lolotonga lele ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga ki’i fakamā’opo’opo mai ē.

Tokanga ke a’usia kau faiakó ha tu’unga ma’olunga e faka’ilonga fakaakó

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea. Ko e tafa’aki ko eni ‘oku ou tokanga au ki ai Sea ‘i he tafa’aki ko ē faka-*qualification*. Ko e ngaahi lēvolo ki ‘olunga ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e kau BA mo ‘i ai ha kau MA ‘i hono ako’i ‘o e ngaahi leseni ko ia ‘i ‘olunga. ‘A ia ko e tafa’aki ia ko ē ‘oku ou sio ko ē ki ai ‘oku tōnounou ai ‘a e fakafaiako ‘i he lēvolo ko ia. ‘Oku ou tui ‘oku mahino’i ia ‘e he ngaahi kolisi kotoa pē ‘a e tō lalo ko ia he ‘oku ‘auhia ‘a e kakai ko ia ‘oku totonu ke nau ‘i loki ako ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe.

Fehu’ia e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Tonga Side School

Ko hono hoko Sea ko e tafa’aki ko eni ko ē ki he ngaahi lautohi. Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e fo’i tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e Tonga Side School. ‘Oku ou tui ko e me’a ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e Tonga Side School ‘oku, ko e fo’i *anomaly* pē ko e ki’i fo’i fakapona. He ko e me’a ko ia ‘oku hoko Sea ko e me’a eni ‘oku ou hanga ‘o ‘ilo’i. ‘Oku nofo ‘a e faiako ia ‘i he ngaahi kolo ki ‘uta mo e loki ako mo e naunau kae ‘omai ‘e he mātu’a ia ‘enau fānau ki kolo ni. Pea ‘oku kau ai pea mo e apiako ia ko ē ‘i Nuku’alofa. Kuo ‘ave *resources* ia tuku he feitu’u kehe kae ‘omai ‘e he mātu’a ia ‘enau fānau ki he feitu’u kehe.

Pea ko ‘eku fehu’i ko ia ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e hā ‘a e tu’unga ko ia he koe’uhi ko e lēvolo ko ia ‘oku nau ‘i ai ‘oku ‘ikai foki totonu ke fai ha totongi ako. Ka ko e me’a ko ia ‘oku ou mahino’i ‘oku totongi ako ‘a e ‘apiako ia ko eni ‘oku ui ko ē ko e Tonga Side School. Pē ko e hā ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai, he koe’uhi ko e me’a ē ‘oku ala hoko, ‘oku tau ‘ave ‘etautolu ‘a e *resources* ki he feitu’u kehe ‘o tuku ai, kae ‘ikai ke ngāue’aki ia koe’uhi ko e fa’ahinga ‘uhinga ko eni.

Tokanga ‘Eua 11 ki he kaveinga fekau’aki mo e ako kau kātoa

Sea ko e faka’osi ‘oku ‘ikai ke u fanongo ‘i he fakamatala ha me’a ‘oku fekau’aki mo e *inclusive education*. Fa’ahinga ko ē ko ē ‘oku ‘i ai honau ‘uhinga fakaesino ‘oku ‘ikai ke nau, ‘oku nau fie ō ki he ako, ka ‘i he lēvolo ko eni ‘o e lautohi. Na’e kamata e me’a ko eni he 2005 na’a mau kamata he ‘Api Lautohi ko ia ‘o Ngele’ia. Na’e kumi ha ‘apiako ke ne kamata’i ‘a e ako ko eni. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia Sea ‘e ta’utu fakataha pē ‘a e ki’i tamasi’i ko ē ‘oku ‘i ai hono alangamahakí mo e toenga ‘e fānau. ‘A ia ko e ‘uhinga foki ia ‘e *inclusive*. Pea na’e lele ia ‘o sai pea ‘oku ou tui ‘oku lahi e ngaahi lautohi ‘oku nau fakahoko ‘a e ngāue ko ia.

Ka ko e fakamatala ko ē ‘anenaí ‘oku ‘ikai ke u fanongo au ia ‘oku ‘i ai ha fakamatala ‘e fai ha faitokonia ‘o e *inclusive education*. Me’a faka’ofo’ofa mo’oni Sea ko ‘eku sio atu he ‘aho ko ia ki he fepulingaki ko ia ‘a e fānau ko ē ‘oku tau pehē ko e *normal* mo e fānau ko ia ‘oku ‘i ai honau alangamahaki. Ko u tui ko e me’a lelei eni ia ka ‘oku ‘ikai ke u fanongo au ia ‘i ha fakamatala ‘o pehē ‘oku kau ai ‘a e, ‘o e tafa’aki ko eni he *inclusive education* he koe’uhi ko e me’a ‘oku mahu’inga, he ko e ako ke kau kātoa ki ai ‘a e tokotaha ko ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ka u tali atu ai leva.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e faka’osi ...

‘Eiki Palēmia : Te’eki ke ‘osi ia ē?

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga kuo osi ho’o taimi fakamolemole.

Taniela Fusimālohi : ‘E lava pē ‘omai ki’i miniti ‘e 1. Faka’osi ‘aki pē ‘a e fo’i poini faka’osi pē ko eni.

Sea Komiti Kakato : Pe ‘i me’a mai.

Tokanga ki ha fanga ki’i polokalama ako nounou ke fakaivia fānau ‘ikai kakato ‘enau polokalama akó

Taniela Fusimālohi : Sea ko ‘eku poini faka’osi ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fo’i ava ko u tui pē ko e fo’i *cap*. Ko e ngaahi ako ma’olunga ange nau kamata pē he *Certificate level 3* pea ‘oku ‘i ai ‘a e lēvolo 2 ia he kolisi ‘a ia ko e ngāue ia kuo fuoloa hono fai mai. Ko e vaha’a ko ē ‘o e ...

<008>

Taimi: 1450-1455

Taniela Fusimālohi: ... ‘osi ‘a e tamasi’i mei he akó ‘oku ‘ikai ko ē ke ‘osi mo ha sivi pea ‘alu ki ‘apí ‘oku hū ai e me’a ko eni ‘oku ui ko e *short term training*. Pea ko e fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘oku ‘i fē ‘ia leva ‘a e konga ko ia ke ne hanga ‘o monomono ‘a e fo’i ava ko ia? He ko e ‘uhinga eni Sea, ‘oku ‘i ai pē ‘enau totonu ‘a nautolu ke nau ‘alu ‘o fai ha lēvolo ua pē ko ha lēvolo tolu he ngaahi ako ma’olunga ange ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai e me’a ko ē ke ne fai hono fakaivia. Ko e kamata ha fanga ki’i ako nounou ke ne hanga ‘o fakakakato ‘ene ‘ilo pea ko ‘ene kakato pē ha fa’ahinga me’a ‘oku totonu ke ne ma’u pea ‘oku ala lava leva ke hū. Hū ki he lēvolo ua pē ko e hū ki he lēvolo tolu ‘o ala lava pē ke a’u ‘o ne ma’u e *certificate* lēvolo fā.

Ko u tui ‘oku ‘i ai e tokolahi ia te nau, te nau ma’u faingamālie heni he koe’uhí ko e sisitemi *formal* ko ē ‘a e ako ‘oku ‘i ai e fo’i, fo’i *cap* ia heni pea ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi ako ia kuo nau ‘unu nautolu ‘o tipiloma ‘ikai ke toe ‘i ai ha *certificate* ia. Pea ‘oku ava leva e fo’i konga ko eni ‘oku totonu ke ‘i ai leva ha fa’ahinga ngāue ke fai ke ‘oange pē ‘a e faingamālie tatau ‘oku totonu ke ma’u ‘e he fa’ahinga na’a nau ‘osi mo ha sivi mo e fa’ahinga na’e ‘ikai ke nau ‘osi mo ha sivi.

Tali ki he ngaahi kaveinga he ako ne tokanga ki ai 'Eua 11

'Eiki Palēmia: Mālō Sea kae tali ai leva 'a e fehu'i miniti 'e 30 ko eni 'a e Fakafofonga. Ko e Sea ko e me'a mahu'inga 'i he, ki he akó ko 'ete sio fakalukufua pea te toe sio faka tau pehē pē *individually*. He 'oku 'i ai 'a e tokolahi ia tau pehē taimi lahi ia ko e peseti 'e 80 ai ko 'enau fiema'u 'a nautolu 'oku meimei tatau, ka 'oku 'i ai e ki'i toko si'i ia 'oku 'i ai 'enau fiema'u makehe.

Hangē pē ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga 'i he, 'i he 'i he talanoa ko eni ki he *inclusive education* Sea 'oku 'i ai foki 'a e 'a e *approach* kehekehe ki ai. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga tau pehē hono fakamavahe'i 'a e fānau ki ha lokiako makehe 'oku ta'e-*inclusive*. Ko e kongā pē *inclusive* he 'oku kau he 'ataakai 'o e ako. Ko e fānau ko eni Sea 'oku 'i ai 'enau fiema'u makehe 'a nautolu he 'ikai ke lava ia 'o fai 'i he lokiako ko ē *normal* 'a tautolu.

Ko ia ai neongo 'oku tau pehē 'oku 'ai ko ha kalasi 'e taha hangē ko e me'a ko eni 'i Ngele'ia pea 'oku fiema'u e kau faiako makehe ia ki ai he ko e 'uhinga pē ko e ngaahi tau pehē ko e ngaahi *ability* 'oku 'ikai ke nau ma'u. He kapau 'oku pehē ia 'e pau ke ō atu mo e kau faiako ia ko eni ki he lokiako *normal* 'o fai e me'a ko ia, he 'ikai ke fu'u ongo'i *comfortable* 'a e ki'i leka ia. 'A ia 'oku, ko e *approach* ia ko ē 'oku fai 'aki ko ē 'a e tau pehē *inclusive* kamata 'i Ngele'ia, 'osi eni e ta'u mei 10 tupu pea ko eni na'e ta'u kuo 'osi ko ā pē ko e ta'u atu na'e fokotu'u leva 'i Hoi 'a e 'a e lokiako 'e taha ai ko e 'uhinga pē kia nautolu ko ē 'oku fiema'u e ngaahi tokoni makehe.

Sea ko e faka'amu ia ke hoko atu ki Vava'u mo Ha'apai mo e 'otu motu he vave taha he ko e 'uhinga 'oku 'ikai ko Tongatapu ni pē 'oku 'i ai 'a kinautolu e fānau 'oku fiema'u 'a e tokoni makehe. Mahino 'aupito pē 'oku 'i ai 'a e fānau pehé ni 'i he 'otu motu pea ko e faka'amu ia ke tau fokotu'u 'osi fai pē talanoa ki heni. Kapau 'e toki me'a atu pē kau Fakafofonga ki he kau 'ofisa ako a'i te mau fakasio ha ngaahi feitu'u 'e lava ai 'o fokotu'u ai ha ngaahi 'apiako pehé ni pē ko ha lokiako pē pea mo ha kau faiako 'oku taau mo nau ma'u 'a e 'ilo fe'unga ke tokonia e fānau ko eni. He ko e me'a ia 'oku tau fiema'u ke ai ha taimi 'oku 'ikai ke nau toe falala ki ha taha ka 'oku nau falala pē ke nau 'ilo mo 'enau taukei ko ē 'oku nau ma'u.

Kau heni Sea mo 'emau tokoni'i 'a e *Blind Association, association* ko ē 'o e kau kui. 'Oku 'i ai e fānau 'oku nau lolotonga ō 'o ako ke ma'u ha'anau ki'i *certificate* mo e me'a 'i he, 'oku tau pehē pē 'oku uesia 'enau, honau fofonga pē ko 'enau sio hūfanga he fakatapu pea ko e fiema'u ia ke ma'u ha kakai pehé ni ke nau lava 'o omai 'o hoko atu 'a e ngaahi fatongia ko ia. Pea 'oku, ko e me'a pē ia 'oku ou poupou ai ki he, hono 'ohake he Fakafofonga 'a e fiema'u ko eni ke tau sio ki he tafa'aki ko ia ke tau hanga 'o tokangaekina. 'Oku 'i ai 'a e kongā 'o e sosaieti 'oku tau pehē fiema'u tokoni makehe pea 'oku tonu leva ke tau fai ha ngāue makehe ko e 'uhinga pē ko e fiema'u makehe ko ē 'a 'etau fānau ko eni.

Pea 'oku ou tui pē 'e kau mai 'a e 'a e Fakafofonga 'i he ngaahi feme'a'aki pehē ka ko e faka'amu ia 'e Fakafofonga ke hoko atu 'a e fokotu'u 'a e ngaahi, fanga ki'i 'apiako pehé ni 'i he ngaahi kolo ko eni 'i motu he 'oku, 'oku mahino ia mei he kamata Sea neongo e fokotu'u 'a e lokiakó ka he 'ikai ke, 'oku faingata'a ke ha'u e fānau ia ki ai. Mahalo ko 'etau 'ulungaanga faka-Tonga mahalo ko e siosiofi ko ē kinautolú. 'A ia 'oku fiema'u ke tau sio pē 'oku tonu ko ā ke nau tu'u fakataha mo e 'apiako ki he fo'i *idea* ko eni e *inclusive* pē tu'u ha feitu'u kehe ko e 'uhinga ...

Taimi: 1455 – 1500

‘Eiki Palēmia: ... ke ‘oua te nau tau pehē pe, hūfanga he fakatapu. ‘Oua te nau mā, ka nau omai ki he akó ki hono tokanga makehe ko ē kinautolú. ‘A ia ko e fa’ahinga fekitoa pehē Sea ‘oku fai e sio ki aí. Pea ‘oku ‘osi fokotu’u mo ha va’a makehe pe ia ‘i he Potungāue Akó. Va’a eni ‘e 2 na’e ‘ai makehé ko e ‘uhingá ko e mahu’inga ‘a e fānau pehe ní. Ko e taha ki he *inclusive education* pea mo e taha ki he *ECE*.

‘A ia ko ‘ena ngāue pe ‘a naua ‘oku faí ko e tokanga’i pe ‘a e tafa’aki mahu’inga ko ení ko e ‘uhinga pe ke, pe ko e hā ‘a ‘etau founa’etau ‘unu ‘atu’aki ki mu’á. Hā ‘etau me’a ‘e ala fai ke *address* ‘aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku tokoni ki aí. Pea ko u fakamālō pe au hono *raise* hake ‘e he Fakafofongá ‘a e me’a ko eni ki he *inclusive education* Sea. Peá ka toki ‘i ai ha fehu’i kehe pea toki toe ‘omai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 4, me’a mai.

Tokanga Tongatapu 4 ki he kaveinga fekau’aki mo e ngaahi tokoni ki he ngaahi ako’anga siasí

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō Sea kae ‘oatu e ki’i fakalavelave ko ení ‘Eiki Sea fekau’aki pea mo e vouti mātu’aki mahu’inga ko ení.

Sea na’e ‘i ai e fokotu’u ‘a e motu’á ni na’e fakahū mai pea na’e tuku hifo ‘a e fokotu’u ko ení meí he Fale Aleá ki he Komiti Kakatō ke alea’i fakataha pea mo e vouti ko ení. Pea ko e fokotu’u ko iá na’e kole e motu’á ni pe ‘e lava ‘o hiki ‘a e tokoni ko eni ki he ngaahi ‘apiako ‘a e siasí meí he pa’anga ‘e 700, ko e ‘uhinga eni ki he ngaahi kolisí ke ‘alu hake ‘o 1,00.

Pea ko u loto pe Sea ke ‘oatu ‘a e ‘uhinga na’e fai ai ‘e he motu’á ni e fokotu’u ko iá. Pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Palēmiá ‘i he tomu’a mai ‘ene me’á. ‘Oku ‘i ai e fanga ki’i matapā kuo fakaavaava takai holo ‘i he sisitemí, na’a tokoni ke mānava ai e ngaahi ‘apiako ko ē siasí. ‘Eiki Sea, ko e, ko u fakahoha’asi pe ho’o komiti ‘Eiki Sea, ko hono ‘uhingá ko u tui ko e talu e tu’u ‘a e fonuá ni ko e pila pe ‘e 2 na’e langa’aki talu meí mu’á pea ‘oku kei tu’u ‘o a’u ki he ‘ahó ni. Ko e Lotú mo e Akó pea ‘oku tafe meí ai hotau tala ko e Lou ‘Olive ‘e 2 kae toki mālohi ha fonua, Siasi mo e Pule’anga.

‘Oku pou pou e motu’á ni Sea ki he ako ko ē ‘a e ngaahi siasí he ‘oku mahino hono tokonia ‘ona he Patiseti ‘a e Pule’angá mo e tukuhau fakalukufuá ‘a e ngaahi ‘apiako ko ē ‘a e Pule’angá. Ko u kole pe ki he ‘Eiki Palēmiá ka ko e ‘Eiki Minisitā Akó ke toki tokoni mai pē. Ko e ma’u ia ‘a e motu’á ni, fakahā maí meimeí ko e tu’u ‘a e ngaahi kolisí, kolisí pe. Ko e peseti ‘e 70 ‘oku fakalele ia ‘e he ngaahi ‘apiako siasí pea ko e 30 ‘oku fakalele ia ‘e he Pule’angá. Ka ko u kole pe ki he ‘Eiki Palēmiá, ‘oku ofiofi pe ‘Eiki Palēmia ‘i he, ‘ikai ko ‘eku ‘uhingá ki he ‘ū ‘apiako kātoa, kolisí pe. Makatu’unga ai ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’á ni.

Sea ko ‘etau Lao ko eni ko ē ki he Akó, ‘oku tu’u ia ‘i he kupu 3. Ko e Akó kó ia ko e totonu, hono fakalea faka-Tongá ko e totonu ki he Ako ‘i Tonga. Ko e faka-Pilitāniá *Rights to Education in Tonga*. ‘A ia ko e tokanga ko ē motu’á ni ‘Eiki Sea ko ‘ene fokotu’u pe ha me’a ko e totonu pe ko e *right*. ‘Oku pau leva ke feinga ia ke fakakakato e fo’i totonu ko iá. Pea ka ‘ikai ke fakakakato ‘Eiki Sea ‘e ‘eke mai ia ko e hā ‘uhinga na’a tau hanga ai ‘o fa’u e laó ke pehē. Tau fa’u ‘etautolu e laó ‘o ‘oatu ko e toe eni ia hono fakapa’angá ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku tokoni mai e Lou ‘Olive hono 2 ‘a ia ko e siasí ‘o fakakakato e fo’i totonu ko ení. ‘A ia ‘okú na fokotu’u talu mei tuai hono langa ‘e he ngaahi siasí ‘a e ngaahi ‘apiakó pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kolé ‘Eiki Sea. Na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmiá ko e tokoni ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku 9 miliona ki he ngaahi kolisí kau ai mo e ngaahi *tech*, 9 miliona. Ko e tokoni lahi eni ‘Eiki Sea.

Pea ko u kole ke taki ho’omou tokangá ki he peesi 90 ‘o e Palani Ngāue ko eni ‘a e Potungāue Akó. Peesi 90, ‘oku hā ai ‘Eiki Sea ‘a e tokolahi ‘o e kau ngāue ko ē ki he Kolisí ‘a e Pule’angá pea mo e fakamole ‘oku fakahoko ki he Ako Kolisi ko ē ‘a e Pule’angá. ‘A ia ko e tokolahi ena ‘oku nau toko 374 kau ngāué hono kotoa. Kau ai ‘a e kau ngāue polofesinale mo e kau ngāue makehe pea ko e fakakātoa leva ena ‘o e pa’anga ‘oku fakamoleki ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Mateni Tapueluelu: ... kiate kinautolu ‘i he 2023/2024 ko e 8 miliona 5 kilu. Meimei tatau pe ia ‘Eiki Sea pea mo e pa’anga ‘oku ‘ave ki he kolisi ko ia ‘a e siasí ‘a ia ‘oku lahi angé pea tānaki ki ai mo e *tech*. Ko e ‘uhinga ia e tautapá ‘Eiki Sea he ‘oku ‘i ai e ongo’i ‘a e mātu’á ni he ‘ikai tuku ‘a e tafe mei he feitu’u ko ē ‘oku ma’ulaló ki he feitu’u ‘oku ma’olungá. He ko fē pē feitu’u ‘e lahi ai e vahé ‘e ō e kau faiakó ia ki ai ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui ko e tokoni ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Pule’angá ‘o ka toe hiki, te ne hanga ‘o fakapalanisi ‘a e ngaahi vāhengá ke ‘oua toe fetafeaki he ‘oku ‘i ai e kau faiako ia ‘oku fetukutuku mei he siasí ki he Pule’angá.

Hou’eiki ko e toki ‘osi eni e ‘i ai ‘a e *cola* peseti ‘e 3 ‘a e Pule’angá ‘i he ta’u kuo’osí pe ko e ta’u fakapa’anga lolotonga ko ení. ‘Oku ‘i ai mo e toe *cola* peseti ‘e 2 ‘a e Pule’angá ‘oku fokotu’utu’u ki he ta’u fakapa’anga ko eni ka hoko maí, peseti ia ‘e 5. ‘A ia ‘i he lolotonga ‘oku te’eki ai ke tau hanga ‘o fakafēkāke’i ke tatau ‘a e vahé ko hono ‘uhingá ko e totonu ‘i he laó, ‘oku hanga ‘e he *cola* ko ení ‘o fao’i e fo’i māvahevahe ko iá ke toe lahi ange ‘o tupu ai ‘a e kole ko ení.

Kapau ā ‘e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke lava ‘i he ta’u ní hangē ko ia kuo fakalika maí pea fakakaukau’i ā ki he kaha’ú. Ko e me’a lelei ke ongo’i he ko ho’o foha ē, ko ho foha mo ē ko e ngaahi ‘apiako pē ke ongo’i lōua pē, ‘a e ongo fohá ‘oku ke ‘ofa’i tatau pē ‘i he Patisetí. ‘Oku ‘ikai ke u fie fakafekiki au pe fakatuputāmaki atu ki he Feitu’una. Ko u loto pe au ia ke fai ha feme’a’aki lelei, ko e kaveinga ko eni ‘oku fu’u matū’aki mahu’inga. Kapau Sea ‘oku ‘i ai ha *issue* ‘i he, ‘i hono tokanga’i ‘o e pa’anga ki he siasí totonu pē ke fai ha tokanga ki ai ka ‘oku te’eki ke ‘omi ki he Fale ko ení ‘Eiki Sea ha fakamatala ‘atita pehē. Ka ko u tui kapau ‘oku ‘i ai ha *issue* ai ‘oku ‘ikai ke totonu ia ke ngalo ai e fānaú he ko e taumu’a ia e tokoní.

‘Oku ongo kiate au Sea he nau ako au ‘i he ako siasi. ‘Omi ia he motu’á ni ‘o a’u mai ki he Fale ‘eiki ko eni, he ‘ikai ke ngalo hoku tupu’angá. ‘Amanaki ke tau kau atu ke katoanga’i ‘apiako tumutumu e fonua ko eni, Tonga *High* ‘e ngalo nai e lou ‘olive hono uá ke tau pā mavava he lou ‘olive ‘uluakí. Me’a mai ‘Eiki Sea ke tau tuku he toe kuatá ‘anenai ko e toka’i ‘o e Fale Alea ‘o e lou ‘olive hono uá. Langafonuá ‘oku fetoka’i’aki Sea.

Kapau ‘oku ‘i ai ha palopalema pe ko ha *issue* ‘i hono tokanga’i ‘o e pa’anga ko ení ko u tui ke fai ha ngāue ki he ni’ihi ‘oku nau tokanga’i e pa’angá kae ‘oua ‘e ngalo ‘a e fānauakó ia. Kapau

‘oku ‘i ai ha *issue* ‘i hono tokanga’i ‘o e vouti ‘o falemahakí, fai ha ngāue ki ai kae ‘oua ‘e ta’ofi he ‘e uesia e kau mahaki ia. Tautapa ia ‘oku ‘oatu ‘Eiki Minisitā lolotonga ‘oku ke me’a ‘i he seá, tongi ha sipinga ke pou tulikí ‘o muimui atu ‘a e kau muiaki ke ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Mateni Tapueluelu: ... ke hanga ‘o fakapalanisi ‘a e ivi ‘o e fonua, ‘i hono tokoni’i ‘a e ako ‘a e Pule’anga, pea manatua ai ‘a e ako ‘a e ngaahi siasi. Lolotonga teuteu ki he pā mavava ‘i he ako ko ē ‘a e Pule’anga, ‘oku ou kole ‘omi ha fekau ‘e ongo pea ‘eko atu ki he ngaahi siasi, ‘oku ke kei manatua ‘a kinautolu. Kae ‘oua mu’a te tau hanga ‘o tukuange ke pehē ‘oku nau totongi ako pē. Ko mautolu ko eni kolisi tutuku ‘oku mau a’u ki he pahia hono feinga ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi ‘apiako siasi.

Ko e kole ia ‘oku fakahoko pē ki he Feitu’u na ‘Eiki Minisitā, neongo ha’atau kehekehe fēfē ‘i ha tui, he ‘ikai ke lava ‘o tanu ‘a e me’a ko eni. ‘Oku ke ma’u ‘e he Feitu’u na ‘a e māa’usia lahi faka’uli’ulia tō loloto ‘a e kole ‘oku fai atu ni. Ko e kole pē ia Sea ko e ‘uhinga ko e fokotu’u na’a ku fakahokó, na’e ‘ikai ke u ‘ai ‘e au ko e motu’a ni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku ‘apiako ‘aku, na’a ku fakahoko au Sea, ko hono ‘uhinga ko e ngaahi ako ‘a e siasi mo ‘eku falala kuo fuoloa fau ‘a e to’o fatongia ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘i he potungāue ko eni, ke kapa mo kapui ‘ene mahino ‘o a’u foki ki he ngaahi siasi.

Fokotu’u pē ia ‘oku ‘oatu pea ko e hā ha koloa ‘e tō mai Sea, ko u fakamālō pē au pea te u tali, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai pē me’a ‘e taha ‘oku ou fie lave ki ai ‘anai, ka ‘oku ou kole ke ngata ā Sea kae toki ‘omai ha faingamālie ‘anai, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakamolemole pē Hou’eiki ‘i ai pē mo’oni ‘a e Fakafofonga ‘e ‘Eiki Palēmia ka ko e Minisitā ‘a e Feitu’u na ‘a e Ako, ‘o felāve’i pea mo ‘ene fokotu’u. Ka kuo tuku atu ki he Feitu’u na ke ke me’a mai.

Tali ‘Eiki Palēmiá ki he ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai Tongatapu 4

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō Sea. ‘Oku kau foki eni he ‘elia mahu’inga ‘aupito ki he, ko e fānau ako pea tau ‘osi ‘ilo kotoa pē ko ia ‘oku mahu’inga taha, ko e hā ‘enau fiema’u, ko e hā ‘a e founda te tau ala fai’aki ai ‘etau fakahoko fatongia ki he lelei taha ko ē ‘a e fānau ako.

Ko e taha ‘i he, tau pehē pē ko e ‘elia mahu’inga ko e faiako mahu’inga, kau ia ‘i he mahu’inga taha. Tau ‘ilo lelei pē ‘etautolu ‘a e ngaahi ‘apiako ‘oku ‘i ai ‘a e kau faiako lelei, mahino pē ola ia ‘o e fānau ko ia. ‘A ia ‘oku mahino’i pē ‘e he motu’a ni ia ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 4 ‘a e mahu’inga ke fai ha tokonia ‘a e vāhenga ko ia ‘o e kau faiako ko eni. Kapau te tau ki’i foki pē ki mui ki’i talanoa vave pē ‘e kau Mēmipa e Komiti Kakato, manatu’i na’a tau kamata mai pē na’e 200 ki he fo’i ‘ulu, pea ‘alu hake mai ‘eni ‘o 700.

Pea ko e *review* na’e fai fakamuimui ko e kole mai ia ko ē ‘e he kau Talēkita ke ‘oange kia kinautolu ‘a e faingamālie ke ‘oatu ‘a e seniti ka nau toki hanga pē ‘o ‘ai ‘i loto ai. Ke ‘oua ‘e ‘ai pē ‘i Toloa pē ko Kolisi Fefine, pē ‘oua ‘e ‘ai pē ‘i Tailulu ‘i Vava’u mo Tailulu ‘i Tongatapu ni kae ‘oatu pē ia, tau pehē ki he Siasi Tonga pē ko e Siasi Uēsiliana, ko nautolu leva ia ‘oku nau pule’i hono ngāue’aki ‘i loto ki he vahe ko ē ‘a e kau faiako.

‘A ia tali ko e ta’u ni ia Sea, ‘oku, na’e tali ia ‘e he Pule’anga ke fai pehē, ‘ikai ke toe ‘alu ‘o fakafa’i ‘apiako, lau pē ‘ulu ia kae ‘oatu pē seniti pule ‘a e ‘ū *system* ia. Ko e hangē ko ‘eku laú kuohili ia ka ‘osi ‘a e seniti ia ‘a e ‘apiako ko ē kae toe ‘apiako ko ē ka ‘oku *under* pē he siasi tatau, he ‘ikai ke ngofua ia ke tau pehē ke ‘omai ‘o ngāue ‘aki ē, ka ko eni ‘oku fakangofua ia Sea. Ko e ‘uhinga pē ke nau ‘oange kia nautolu ‘a e *responsibility* ke nau hanga pē ‘o veimau’i ‘i loto pē ‘i he’enu *system* ‘a e ki’i seniti ‘oku lava ‘oatu.

Ko e me’a ko eni ki he vāhenga, ‘oku ou tui ‘oku ou fiefia hono ‘ohake, kapau pē te mou fakatalanoa ki ha taha ‘i he kau *senior officer* ko ē Potungāue Ako, ‘osi fai ‘a e talanoa ia na’a ‘oku tonu pē a ke fai atu ‘a e vahe ko ia ‘a e seniti ko ia mei he Potungāue Ako. Ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e toe palopalema ‘a e ‘atita, hē. Ka ko e palopalema foki he ‘oku kehekehe pē ‘a e ‘ū *scale* ia ‘a e ‘apiako kotoa pē, ‘a ia kuo pau ke fai ‘a e toe ki’i ngāue ia ki ai. Ko e *option* ‘e taha Sea na’e ‘osi ‘ohake pē ‘i he tafa’aki ko eni, pe te tau vahe kātoa ai ‘a e kau faiako, hē, ‘a ia ko e *option* ia ‘e taha. Kapau ‘oku ke lesisita ‘oku ke *qualify*, pea ‘oku tonu leva ke ke ...

<005>

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Palēmia: ... ‘i he vahe ko ē. ‘A ia ko e *option* ia ‘e taha ko ē ke tatau ai pē ‘oku ke faiako hē pē ‘oku ke faiako hē, ‘o kapau ‘oku ke toe fie ‘alu koe ia ‘oku ‘i ai ha’o *private school* ia ‘oku toe ma’olunga ange ko e me’a ia ‘a e *private school*. Ka ko e *standard public school* tau pehē vahe ko e faiako ‘o kapau ke lesisita ‘oku *qualify* ai ko e *option* ia ‘e taha ke fakavahe’i tatau pea vahe ia mei Tonga ni. ‘Osi ‘i ai ‘a e ‘ū keisi pehē ia he Pasifiki hangē ko Fisi ‘oku vahe mei he Pule’anga ia ‘a e kau faiako.

‘A ia ka ko e, na’e toki fakamo’oni mai he ta’ahine ‘a e tau pehē kapau ‘e fai pehē, ko e vahe ko eni ‘a e kau faiako ko eni ‘oku ofi he 30 miliona. ‘A ia ko e 30 ko e 9 miliona ko ē ‘oku tau lolotonga tokoni ‘aki fiema’u leva mo e 21 miliona ke ‘uhinga ka tau lava ‘o vahe hē. ‘Oku meimei hangē ko ‘eku lau ‘anenai peseti ‘e 50 ‘a e kau faiako Pule’anga, 50 ko e siasi. ‘A ia ko e fakafuofua *rough* pē eni ia he ‘oku te’eki ke a’u ha tu’utu’uni ia ki ai. ‘A ia leva ‘e fiema’u tau pehē pē ha 20 miliona kae vahe tatau ‘a e kau ako, kau faiako he siasi mo e kau faiako he Pule’anga ‘o kapau ‘oku nau *qualify* ‘o kapau ‘oku nau lesisita.

‘A ia ko e ngāue ko eni Sea ‘oku ou fiefia au ke hoko atu fai e talanoa ki ai. Pea ‘oku ou loto lelei au ke fai e feme’a’aki mo e kau Fakafofonga Pule’anga ki he ngaahi *view* pehē, ka ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi alea fai ha talanoa pē ko e tonu nai ia ke tau ‘alu ki ai. Ke tau ‘alu ki ha tu’unga ko e tokotaha ko ē tau pehē ‘oku *senior lecture* ‘i Toloa tonu ke vahe tatau mo e *senior lecture* ‘i ‘Atele mo e ‘ū alā me’a pehē. Ka ‘oku ‘ikai he ‘ikai ke lava tautolu ‘o faitu’utu’uni *overnight* pē ai pau ke fai ha talanoa pau ke fai ha sio ia ki he seniti fakaiivi te ne lava ‘o fai’aki ai ‘a e faitu’utu’uni pehē Sea.

Ko e tafa’aki ‘e taha foki Sea ‘i he sio fakalukufua ko eni ki he ako ko e, pē ‘e kei totongi e ako pē ‘e kei totongi pē ‘e tuku ā ke ta’etotongi e ako. ‘A ia te mau ala ‘alu mautolu ‘a e Pule’anga ki ai ko e me’a eni ki he siasi pē ‘e ala ta’etotongi ‘a e siasi. Ka ko e ‘uhinga ia ke ‘oua ‘e hoko, ke tau *free education* ‘o a’u ki he ta’u 18, he ko e ta’etotongi ia ko ē, ‘a ia he taimi ni ‘i he fokotu’utu’u na’e fai ko ē ‘alu ‘o foomu 2. Me’apango pē hangē ko e fakahua mai ko eni ‘a e tokoua ko ē mei Tongatapu 7, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sea he taimi ‘e ni’ihi pē ko ha tēpile.

Ka ko e fo'i lelei ia 'e taha 'a e 'alu ko ē 'o foomu 2 'a e 'ū lautohi ko e ta'etotongi e ako 'o a'u ki he foomu 2. Ko e hiki pē 'a e Pule'anga mei he foomu 2 ko e ta'etotongi pē mei ai ki he foomu 7, ko e 'uhinga ia ke ta'etotongi 'a e ako 'a e fānau ki he *high school* pea toki hoko atu nautolu ki he *tertiary*. Ko e fo'i alea ia 'oku tonu ke fai mo e siasi he 'oku mahu'inga ke tau talanoa ki ai pē 'e lava pē 'ikai pē 'oku lava 'o tau 'alu 'alu fakasitepu. He 'oku 'ikai ke tonu hangē pē ko e me'a 'oku ou fa'a *state* ke hoko 'a e tu'unga masiva pē ko e ta'e'iai ha ma'u'anga mo'ui 'oku ke, 'o e fānili ko ha 'uhinga ia ai ke 'oua ai 'e ako ai ha tamasi'i pē ko ha ta'ahine.

'A ia 'oku tali e motu'a ni ia ke fai ha talanoa ki he ngaahi me'a pehē, tau feinga ke ako ta'etotongi e fānau 'o a'u ki he 'osi e *high school*. Tau sio pē te tau lava 'o 'ai ke vahe tatau e kau faiako pea vahe atu ia mei he Pule'anga. Ka ke kātaki pē Tongatapu 4 he 'ikai ke lava eni 'o hoko *overnight*, 'oku fiema'u ke tau talanoa fakalelei ki ai. Hangē pē ko 'eku lau ki'i lahilahi e seniti mo e *commitment* ki ai pea 'oku fiema'u ke fai e talanoa ia pē 'oku loto ki ai 'a e ngaahi siasi mo e 'ū alā me'a pehē.

Kole Palēmia ke tuku ki he ngaahi siasi ke nau fakakaukaua fakalelei vāhenga nau kau faiako pē kuo taimi ke nau vahe kotoa mei he Pule'anga

Ka 'oku hangē ko e me'a ko ena ki he hiki mei he 700 ki he 1000 ko u kole pē 'a'aku ia pea tali eni 'a e fo'i me'a mei he *review* na'e fai ke 'oange 'a e tau pehē mafai ki he ngaahi siasi ke nau hanga 'o toki veimau'i 'a e lahi ko ē seniti 'oku 'oatu ke tokoni ki he 'enau vahe ko ē 'enau kau, tuku mu'a ai ke 'osi e ta'u ni pea tau *review* atu heni kae ai ha liliu hangē ko ē ko e ngaahi fokotu'u ko ē na'e 'omai pea tau kamata ia 'i he ta'u fo'ou. Kae tuku atu ke lele mu'a 'a e, *base* he *recommendation* ko eni 'a e 'ange 'a e mafai ki he kau, ki he ngaahi siasi ke nau veimau'i pē 'i loto he 'enau ngaahi akó. Pea tau sio leva mei ai pē 'oku ngali *work* pē 'ikai fiema'u ha *additional resources but at the same time ...*

<007>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Palēmia : ... 'i he taimi tatau pē Sea 'oku kole atu pē ke tau fengāue'aki ke tau sio angé ki he me'a ko eni, hangē ko 'eku lau 'anenai pē 'oku taimi ke tau 'unu ki he vahe katoa 'a e kau faiako ia mei he Pule'angá. Pē 'oku taimi ke tau 'unu ke ta'etotongi e akó 'o a'u ki he foomu 7, a'u ki he 'osi e *High School* pea nau toki hoko atu nautolu ki he *Tertiary* he hoko atu ai. Mālō 'aupito Sea e faingamālié.

Mateni Tapueluelu : Sea mālō fakamolemole pē kau ki'i faka'osi atu ai pē, 'e 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Fakamālō lahi 'aupito ki he 'Eiki Palēmia 'i he tali 'oku 'omai 'oku ou fiemālie 'aupito au ia ki ai. Ko u pehē pē 'e au ia 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala mo e fokotu'u 'oku ngali tangata, tapu mo e Feitu'ú na. Ko u kole pē au Sea kapau ko e fokotu'u 'a e motu'á ni ke tali pē pehē 'oku toloi, hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Palēmiá. Tau toloi ke toki fai ha vakai ki he ta'ufo'ou mo ha ngaahi fakakaukau ke *review* 'a e tokoni ko ia ki he Siasí. Ko e kole pē 'a e motu'a ni.

Sea Komiti Kakato : 'Oku 'i ai ha pou pou ki ai?

Mateni Tapueluelu : Ke toloi pē hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Sea Komiti Kakato : Ke toloi pē hangē ko e me’a ‘a e Palēmia ke fai ha talatalanoa ..

Mateni Tapueluelu : Ke fai hano *review* fakalūkufua.

Sea Komiti Kakato : Kae hoko atu pē ...

‘Eiki Palēmia : ‘Ai ke hoko atu pē talanoá Sea. ‘Oku ou tui ma’u pē foki au ia ke totongi ke sai ange e me’a, ko e toe pē eni ia e fakaiví mo e sio pē ‘oku fēfē ‘a e fo’i liliu ko eni ke pule’i pē ‘e he Siasí ia ‘enau pa’anga ‘i loto he ‘enau ngaahi ‘Apiakó. Na’a fiemālie ia, kapau ‘oku nau toe pehē ke toe me’a ‘e fai pē ‘a e sio ki ai Sea. Ka ko e ‘uhingá ke ‘osi ai leva ‘a e ta’u fakaako ko ení, ka tau sio ki he ta’u fakaako hokó, Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : ‘A ia ‘oku pou pou pē Palēmia ia ki ai ē?

Mateni Tapueluelu : Ko e ‘uhinga ia Sea ko e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako. Fēfē ke tukuange ā ke fakatātā ‘oku fetafeaki faka-’Apiako ‘i he ngaahi Siasí pē ko e sisitemí. Kapau ‘oku ‘i ai ha ‘Apiako ‘e 2 hangē ko e fakatātā ko ia Tupou High mo Toloá pea ‘oku ‘atā ke fetafeaki ‘o kapau ‘e fiema’u ‘i he ta’u ni ia. Ka ko e ta’ufo’ou ‘o hoko atu ai, ‘a ē ‘oku fokotu’u mai ke fai ai ‘a e *review* ‘oku tali pē ia pou pou pē ‘oku mahino. Kae fai ha *review* ko e kole pē ia ka fakahoko ha ngāue pehē pea fakakau atu ki ai ‘a e mātu’á ni ‘e ‘Eiki Minisitā, Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pe ia ‘Eiki Palēmia ē

Vātau Hui : ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : ‘Io ‘oleva pē 17 ē. Sai pē koe’uhi ko e fokotu’u ko eni na’e ‘osi tuku hifo ki he Komiti Kakató. Ka ‘oku ou loto pē ke fakapapau’i mai pē ‘e he Feitu’ú na ke ‘oatu pē ki he Pule’angá fakataha mo e ta’ufo’ou ke ‘oua ‘e toe fai hano *review*, kae talatalanoa kātaki pē lea ngāue’aki. Ka koe’uhi ‘e fai mo e savea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū ‘Apiako ia ni’ihi ‘i ai e ‘apiako ia ‘e ‘ikai ke nau tali ia ‘enautolu ka ‘e ‘i ai e ‘apiako te nau tali. Lahi taha e ‘ū ‘Apiakó te nau tali ‘i he ta’ufo’ou. ‘Oku ‘i ai ha pou pou pē ki ai ē. (Ne pou pou). Mālō. Mālō Hou’eiki, Hou’eiki ‘ai na kuo fe’unga ē ka tau hoko atu ē.

Tokanga ke fakalelei’i pa’anga faka’ai’ai kau ngāue nau ō ngāue ki Tokelau ke nau lata he feitu’u vahe ke nau ngāue ki ai

Vātau Hui : Sea ka u ki’i faka’osi atu leva Sea ki’i miniti pē ‘e 2. Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea ko e ki’i faka’osi ko eni ia Sea ko u tui ko ‘eku hanga pē ‘e au ‘o fokotu’u ke hanga ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘o mea’i. Koe’uhi ko ‘eku vakai hifo eni ki he peesi 16 ko e polokalama 3 ko e akó pea mo e ako’í. ‘A ia ko e *learning and teaching*.

Ko ‘eku ha’u ki he polokalama 3 ko u sio hifo Sea ki he patiseti ko ia hangē kiate au ‘oku ki’i hiki hake ‘a e 2023/2024 ‘i he peesi 27, ‘i he fekau’aki pea mo e ngaahi kau ngāue tu’uma’ú ko e vāhenga mo e ‘ū me’a ko ia Sea. Ka ko ‘eku fokotu’u Sea koe’uhí ko e folau ko ena na’a tau fakahoko ko ē ki Niuafu’ou. ‘Oku, na’a ku talanoa foki ‘anenai ki he mahu’inga ko ia ‘a e ongo’i ‘e he tokotaha ngāue ‘oku lata ‘i he fonuá pē ‘oku fie ‘alu ‘o ngāue ki ai. ‘A ia ko e

ngaahi me'a ke faka'ai'ai 'aki ke nau lata ai ko e feinga'i 'enau vahé ke sai ka nau fie o 'o ngāue ai, pea nau fie o nofo ai.

Ko u tui kapau te tau hanga 'o fekau'i atu pē ha taha ke 'alu pea 'ikai ke 'i ai ha ngaahi faka'ai'ai ke 'uhinga ai mo makatu'unga 'ene 'alu 'o fie nofo ai ko hono 'uhingá 'oku 'i ai e ki'i sēniti. Ka ko 'eku tuí Sea ko e *location allowance* kimu'a angé, taimi ko ē na'e kei fakahoko ngāue ai e motu'á ni mei motu. Ko mautolu pē mei Niuá mei he Ongó Niuá na'e *location allowance*. Ko e toki ha'u ki he ngaahi fanga ki'i 'otumotu ko ena 'i Ha'apai mo Vava'u 'o nau 'alu hake 'o kau ai. Ka na'e 'ave ki Niuá ko hono 'uhingá ko e si'i o 'a e tu'unga mātu'a ko ia...

<008>

Taimi: 1520-1525

Vātau Hui: ... 'o si'i nofo ai 'i he ta'u kakato, mavahe mei 'api pea mavahe mei he ngaahi faingamālié. 'A ia ka toki folau atu e vaká 'osi ha māhina 'e ua pē tolu toki 'oatu ai ha ngaahi fiema'u.

Kole ha faiako ma'a Tongamama'o ke 'ave ke ngāue ai

Ka ko 'eku fakahoha'a heni Sea ke mea'i he 'Eiki Palēmiá ka ko e Minisitā Akó ia mahalo 'oku fa'a pē kuo a'u hake ki he'ene tēpilé. 'Oku 'ikai pē ke 'i ai ha faiako ia he ki'i ako'anga ko Tongamama'o 'i Niuafou Sea. 'Oku nau, ko e pongipongi 'oku nau tali me'alele fakataha pē 'i he ki'i me'alele 'oku uta hake ai e fānau kolisi 'o o hake ki he Kolisi ki Sapa'ata, 'i he pongipongi kotoa. Pea ko e efiāfi fakafoki nautolu pea kuo maumau 'enau ki'i me'alele Sea ko e me'alele eni ia 'a e siasí 'oku ngāue'aki. Ka 'oku mau lolotonga nofo eni ke sio pē 'e ma'u ha ki'i me'alele ke 'ave ke si'i tokoni atu ki he kāinga mei Hahaké, koe'uhí ke fetukutuku mai 'aki nautolu. Ka ko 'eku kolé 'Eiki Palēmia ke tuku atu pē mu'a ki ho tēpilé, 'ave ha ki'i faiako ke 'alu ke 'alu 'o nofo ai, 'oku 'i ai e fu'u 'apiako ai. 'I ai e 'apiako 'oku 'i ai pea mo e ki'i fānau ako. Ko u tui Sea ko e mahu'inga tahá ko 'enau teuteu pē mei 'api luelue mai 'a Petani mo Tongamama'o ki ai. 'Oku 'i ai pea mo e ki'i kolo ko Mu'a 'oku ofi hake pē nautolu ki he ki'i Lautohi Pule'anga ko iá pea ko 'enau ofi ko ē ai pea lava leva ke nau ongo'i leva 'oku 'oku nau fie fie ako.

Ko e omi ko ē mei Hahake ko ē ki koló ko e 'ā he pongipongi ha'u pea 'oku 'ikai ke 'ilo pē 'oku si'i lava lelei 'o 'ai ha fakapongipongi 'a e fanga ki'i fānau ko ení pea omi 'o nofo ai pē toki foki pē he houa efiāfi. Ka ko ia Sea ko 'eku hanga pē 'o fokotu'u hake eni koe'uhí ko 'eku sio hifo ki he ngaahi, ki he vāhenga 'oku faka'ofu'ofa pea 'oku ou tui pē ko e ki'i faiako ko ē 'e 'ave ki ai 'oku 'i ai pē foki 'a e fānau Niuafou na'a nau si'i lava mai pea pehē ko hono 'omi kinautolu 'o teu'i ke nau foki ki ai.

'Osi ko ē 'a hono teu'i nautolu pea 'ave nautolu ia ki Ha'apai, 'ave atu e ki'i ni'ihia ia ki Vava'u. Ka ko e ni'ihia ia na'e tonu ke 'uluaki 'ave ko ē ki motú pea 'osi pea toki 'omi leva 'o tufa holo he ngaahi vahefonuá kae mahalo na'e sai foki 'enau akó mo ngāue fakamaatoato 'i he kau tama ko ena mei Ha'apai mo e me'á pea ko e me'a na'e 'ave ai nautolu ke nau o 'o faiako ai. Ke faiako 'i Ha'apai ka ko ia 'oku ou fokotu'u atu pē 'e 'Eiki Minisitā Ako ke tuku atu ki ho tēpilé ke manatu'i ange mu'a 'a e ki'i Lautohi Pule'anga ko ē 'i Tongamama'o mo Petani. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha faiako ai pea kapau kuo 'i ai fakafeta'i. Ka na'a mau 'i ai 'oku lolotonga fakaheka pē nautolu he pongipongi 'omai ki kolo ke ako 'i koló ki he Lautohi Pule'anga ko ia. Pea toe 'ave pē he efiāfi.

Ka ‘oku fa’a ‘ave foki ‘e ‘Eiki Palēmia ko e faiako pē ‘e toko 14 ‘oku fa’a ‘ave ki aí. ‘E sai kapau ‘e toko ua, ke na nofo he ‘apiakó koe’uhí na’a faifai kae kae ilifia tēvolo e faiako ia ‘e tahá. Ka ko ‘ene toko uá ko ‘ene sai tahá ia koe’uhí ke na fengāue’aki ai he ko e kalasi taha ki he kalasi ono, pea ko ia Sea ko u ‘uhinga ia ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’á ni.

Veivosa Taka: Sea ke ‘ai pē ha ki’i tokoni ki he tokoua.

Vātau Hui: Pea ‘oku ou, Sea ‘oku ‘ikai ke u tali e tokoni Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Ke ‘osi ai leva ‘eku fakahoha’a ‘oku mei ‘osi au ...

Sea Komiti Kakato: Mei ‘osi ē Fakafofonga.

Vātau Hui: Kae toki hoko atu Sea. Ko ia Sea ko u fakamanatu pē ke ‘i he, ke mea’i pē he ‘Eiki Palēmiá e tu’unga ‘oku ‘i ai e ‘a e ki’i lautohi ko eni ‘i Niuafo’ou. Mālō Sea mālō.

Mo’ale Finau: Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole mu’a Sea ke u ki’i hū atu ha ki’i miniti ‘e taha pē, pē ua.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai. Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko u, ‘oku ‘i ai pē e ki’i me’a ‘oku ou fokotu’u ki he Palēmiá. Ko u ongo’i pē ‘e au ‘oku ‘i ai e laumālie makehe he’etau tālangá Sea hangē ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau te tau hanga ‘o talanoa’i e me’a ko eni ki he lelei ‘a e kakai ‘Eiki Sea. Ko u fokotu’u atu ‘oku fai ‘eku fika, ko e fokotu’u ko eni ‘Eiki Sea ‘oku malava pē ia ‘o fai he patisetí he ko e 1.5 miliona ‘a eni me’akaí. Kātoa e ‘ū kolé ia ‘oku ta’emalava ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hono patiseti. Ka te u fokotu’u atu pē ‘Eiki Palēmia ke ke toki fai pē ha’o tali.

Ko ‘eku poini ‘Eiki Sea ko e ko e ngāue fakatahá ko u vahevahe hifo ‘Eiki Sea ‘a e toko 17 ki he 1.5 miliona fe’unga mo e pa’anga ‘e 88235 ki he Fakafofonga ‘e taha. Palēmia, kapau te ke fai e me’a ko eni ko u, ‘oku ou palōmesi atu ‘e *work* ‘e ngāue e fakakaukau ko eni. Peá u hanga ‘o *top up* ‘Eiki Sea ‘eku toko 200 heku lautohí, Pangai, Hihifo mo Koulo, talanoa pē eni ki Lifuka. Ko e fo’i *top up* ko ia ‘Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1525 – 1530

Mo’ale Finau: ... ‘oku ou ‘alu leva ‘o ma’u ‘a e fo’i *ratio* ko e \$5 ki he tokotaha meí he fo’i 8 mano ko ē ‘e ‘omaí mahalo te u *top* pe ki ai mahalo ha 20000 pe ko ha 30000. ‘Alu leva ia ‘o laka ia ‘i he fo’i *ratio* ko ē \$3 ko ē ki he tokotaha ko ē ‘i he’ene tu’u ko ē he fo’i *original budget* 1.5.

‘E Sea ko e poini ‘oku pehé ni, ‘e fiefia ‘aupito, ‘aupito e fanga ki’i kulupu he komiuniti pea mālōlō atu e kau piti ko ē mo e kau keita ko ē ‘a ē ko ē, ‘a ē kuo ‘osi nasinasi mai te nau omi ‘o keita ko ē ‘o piti. ‘Ikai ke nau toe kē, ‘ikai ke nau toe fakafekiki he ‘omai eni ia ‘o hangatonu ki he komiuniti pea ‘e māfana. Sea ke mea’i Sea teke, ‘a e teke ko ē ‘oku ui ko e Teke Tele ko ā pe ko e hā. Kā fai e fakakaukau ko eni, ‘e teke Lautohi Pule’anga ia.

‘Oku ou fakamālo hono ‘omai e fakakaukau na’á ku fanongo pe he me’a ‘a e Palēmiá, ko e kamata. ‘Eiki Sea, kiate au ko e totonu eni ‘a e kakaí, ‘oku ‘ikai ke u tui au Sea, mo’oni pe ia ‘e kumi e kau fiekaia. ‘Oku lahi ia ‘Eiki Sea, kapau te tau hanga ‘o liliu e me’a ko eni ko e totonu ia ‘a e tamaiki ko ē ‘oku ō ki he akó ke nau mo’uilelei. Pea fai leva e kole ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘Eiki Sea na’e hangē kiate au ko u fakatokanga’i naá ne me’a ‘o pehē ‘oku, ko e *deficiency* ko e *anemic* ko e *deficiency* ‘a e ‘aioní. Fo’i *element* ia ko ē he sinó ‘oku *lack* ia fakatatau ki he fo’i savea ko ē na’e faí pea hangē kiate au Sea ‘oku kau ‘a Tongá ni ‘i he tō lalo ‘i he me’a ko iá, ‘o hanga leva ‘e he fo’i fakakaukau ko iá ‘Eiki Sea ‘o ne *justify* e fo’i seniti ko eni 1.5 milioná. Ke ngāue leva e Pule’angá ke fai e fo’i fafanga ko eni ‘a e me’akai ‘Eiki Sea.

‘A ia ko e kole leva ki he Minisitā ia ke ne hanga leva ‘e ia ‘o lisi mai ‘a e me’akai ko ē ‘Eiki Sea ‘a ē ko ē ‘oku *contribute* ki he ‘aioní. Pea ‘ave leva ia ki he komiuniti ke lava leva ke ‘ave ‘enau fafanga ‘o fai’aki. Ko e kakato ia ‘Eiki Sea ‘a e ki’i fo’i fakakaukau ko eni. Pea ko u tui ‘Eiki Palēmia ‘e fiefia e kāingá. Kapau te ke nofoma’u hē, ko e \$3 Sea ‘oku ‘ikai fe’unga ia. Ko e fakakaukau pe ia ‘oku ‘oatu pea kapau ‘oku ‘ikai ka ko e anga e fakakaukau Sea ki he ngāué.

Ko e taha Sea, ki’i me’a ‘e taha ko u manatu’i hake. Ko Ha’apai *High School*, Sea ne u lele atu ‘o fai e ki’i fakataha mo e kau faiakó ‘oku ‘i ai e polopalema ‘oku hoko ai he’enau vaí. Ko e polopalemá Sea ‘oku makatu’unga na’e ‘ikai ke fai ha palani lelei hono palani’i ko ē meí he kamata’angá ‘Eiki Sea. ‘O totongi mo’ua pe ‘a e akó ia fakataha mo e kau faiakó ‘i he mita pe ‘e taha ‘o ‘enau mo’ua vaí ‘i he ngaahi ta’u lahi ‘Eiki Sea.

Taimi ko ē na’e fai ai ‘emau fakatahá ‘Eiki Sea, na’a nau siosio mai pe kau faiakó mo e puleakó. Pea ‘ai ko ē ke u mavahé na’e ‘ikai ke nau lava ‘o ta’ota’ofi ‘enau kolé ka nau kole mai. Fakafofonga te ke lava ‘o tāpuni’i homau mo’ua toenga ko e pa’anga meimei 5000, kae hoko ‘enau vaí. Peá u talaange ‘oku fēfē homou totongi mo’uá. Nau talamai ‘oku mau mita taha pe mo e akó. Pea ‘oku ‘i ai pe Patiseti ia ki he totongi vaí ka ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia Sea. Peá u ‘eke ange ‘oku anga fēfē ho’omou totongi vai ‘a e ngaahi ‘api ‘oku tokolahi kehekehe. ‘Oku ‘i ai ongo faiake tau pehē ‘oku ‘i ai e toko 5, ‘oku ‘i ai e tokotaha.

Sea ko e tali ko ē na’e ‘omai ‘oku ki’i fakaloloma ka te u vahevahe atu Sea. Ko e talí na’e *fixed* pe fo’i totongi, fo’i totongi pe ‘e 1. ‘Oku ‘ikai ke fea ia ‘Eiki Sea he ‘e totongi tatau, peá u talaange leva ka nautolu te u hanga ‘o fakalava he ‘oku ‘osi ko ‘eku sēniti ko ē ‘a’aku *CF* ‘oku ‘osi tali he’eku Vāhenga Filí ke kau e akó ‘i he’emau tokoni’i. ‘A ia ko e taimi na’e ha’u ai e ‘Atitá. Ne ha’u e ‘Atitá ‘o ‘eke mai, ko e hā e ‘uhinga na’a mou totongi ai e vai ‘a Ha’apai *High School* pea te u talaange he ko e ‘uhingá ‘oku kau ia, na’e ‘osi kau ia he’emau fakatahá ke *approve* ke totongi e vaí.

Pea ne u palōmesi ai leva kia kinautolu ‘e ‘oatu e \$5000 ke totongi homou vaí. Ka ko eni ko u kole ki he Minisitā, ‘ai ā e mitá ‘o fakafaikehekehe’i ko e ‘uhingá ke fea ‘enau totongi mo’uá. He ko e mita ko ē ha ki’i fāmili ‘e toko 2 ‘Eiki Sea, ‘e si’isi’i e pila ia ko iá. ‘Ikai ke totonu ke

nau totongi pa'anga 'e 70 kotoa. Mahalo 'oku mea'i eni 'e he faiako ko eni Niua na'e 'i Ha'apai. Ka na'amau tuli mai 'emautolu Sea.

Vātau Hui: Sea ko u ki'i tokoni atu mu'a Sea ki he Fakafofongá

Sea Komiti Kakato: Tali pē

Vātau Hui: Hangē eni Sea ha'ane ha'u 'o fakamatala ngāue mai ia 'a e Ako ko ena 'i Ha'apai Sea. Ko u kole atu Sea, fai mo fakanounou mai kae 'ai ka tau hoko atu koe'uhí kae ki'i nounou hifo mo tau 'alu ki ha me'a ko ē 'e hoko atú Sea. Ko ia pe Sea mālō.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ko u fie fakatonutonu e, ko e fakanounou mo e fakalōloá ko e me'a ia 'a e Feitu'una. 'Oku 'ikai ha'ane kākunga 'e taha ke fakanounou pea ko e fielau 'emau tuli mei Ha'apai. Na'e faiako 'i Ha'apai *High*, tuli mai 'emautolu, 'oku 'ikai ke fiema'u ia. Pea kapau ko e 'atunga ē. Sea ko u fakamālō atu he faingamālié ...

<010>

Taimi: 1530-1535

Mo'ale Finau: ... ko u kole ki he 'Eiki Palēmiá vahevahe'i ā e mita vai koe'uhí ko e si'i kau faiakó ke nau lava 'o *afford* 'enau mo'uá. Fakamālō atu Sea he ma'u faingamālie. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Io Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Seá, tapu mo e Komiti Kakató. 'Oku kau foki eni ia Sea hangē ko e me'a 'a e Palēmiá 'oku 'ikai ke tau hela'ia tautolu he talanoa he akó. Ko u tui pe au ia Sea ko 'eku ki'i lave nounou pē ki heni, na'á ku, ke fakakau pe ia 'i he fakakaukau ko eni 'a e Minisitā mo 'ene potungāué.

Ko e 'uhingá ko e fānau ako tokamu'á, ko e kamata foki eni 'a Tonga ni ko e toko 47, ko e 'api eni 'e 47. Pea kimu'a ko ē ke tau 'ova ko ē ko ē 'o fai atu ki he lau teau, ko e, ko u tui pē 'i he tekinolosia ko ē 'i he taimi ní. Na'a kuo 'osi taimi pē ke tau, tau pehē ke hanga 'e he potungāue ko eni 'o *pilot project*, pailoti'i eni ko e fo'i kamata'anga eni ha fo'i *software* ke ne hanga 'o tānaki, 'uhingá ki he fanga ki'i fānau. Tau kamata ai 'o lele ke ma'u kātoa 'a e fanga ki'i lisi ko eni e fanga ki'i fānau mei he'enau ako mo fika'i fakataha ai pē mo e *funding* 'Eiki Sea he polokalama ko eni.

Pea ko 'eku 'uhingá he 'e 'alu atu foki e fo'i 200 ki he fo'i 'ulu 'a e ki'i leka 'i he ngaahi 'apiako kehekehe. Pe 'e ma'u ako ia pe ta'ema'u ako 'oku 'alu atu pe ia. He ko e me'a pe ia 'a e 'Eiki Palēmia he 'oku, ke u hanga 'o fakakau atu heni kae lava ke *trace* lelei pē ki'i tamasi'i ko eni mo e ki'i ta'ahine ko eni 'i he'ene 'alu haké 'o a'u ki he'ene 'alu ki he 'univēsití. Ko 'ene 'alu atu pē ki ha 'apiako 'o toe hū atu ki ai 'oku ma'u pē hē ki'i fo'i *software* toki, 'oku hū ia ki he 'apiako kehe na'a toe *fund* ua ongo ki'i 'apiakó ia. Ka ko e anga ia 'eku fakakaukau atu ki he tokoni pe ia ki he potungāué na'a 'oku 'osi mea'i pe ia he Palēmiá. Kuo 'osi, ne 'i ai ha *software* ke tufa holo pē he fanga ki'i 'apiakó ke nau hanga 'o kamata. Ko e lekootí mo e maau 'ene me'a kotoa pē eni 'o a'u ki he'ene 'alu kumi ngāue 'oku 'osi maau. Ko e anga pe ia 'eku fokotu'ú Sea mālō 'aupito.

'Uhila Moe Langi Fasi: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu 2. Faka’osi ‘aupito eni Tongatapu 2 ē.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Ko ia faka’osi ai leva. Tapu mo e Feitu’una Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Fakamālō foki ki he ‘Eiki Minisitā pehē ki he Hou’eiki e Komiti Kakatō he ngaahi feme’a’aki faka’ofa’ofa kuo fakahoko ‘i he ho’atá ní fekau’aki pea mo e vouti ko eni ‘a e potungāué.

Fokotu’u ke to’o mei he 1.2 miliona silini mei ai ke ‘aonga ki ha me’a tu’uloa

Sea ko u fie tokanga atu pē ki he ki’i tamasi’i akó ‘a ē ko ē ‘oku ‘uhinga ai hono langa ‘o e ngaahi ‘apiakó. ‘I he mo’ui lō tolu ko ē ‘a e ki’i tamasi’i akó, sino, ‘atamai pea mo e laumālie. Ko e ngaahi kongā ko eni ka nau ka kakato mo nau feongoongi ‘e ola lelei leva e ako ‘a e ki’i tamasi’i. Ka ha’u mei ‘api ‘oku ‘ikai ke maau hono valaakó pe ‘oku ‘ikai ke ma’u me’atokoni ‘e uesia. Pea ka ha’u ‘oku ‘ikai ke lelei ‘ene tu’unga fakalaumālie ‘e uesia. Pea ka maau mai ‘a e sinó mo e laumālie ka ‘oku ‘ikai ke maau atu ‘a ‘apiako ‘e uesia. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia ‘e tolu te nau fengae’aki kae lava ke ma’u ‘a e ola ko ē ‘oku tau fiema’u pea ‘oku nau takitaha he fatongia.

Ko e sinó ko e fatongia ia ‘o ‘api, laumālie ko e fatongia ia e faifekau pea mo e ngaahi fai’anga lotú pea ko hono ‘atamai ko e fatongia ia ‘o e faiakó pea mo e ‘apiakó. Na’á ku fakahoha’a ‘aneuhu fekau’aki pea mo e ngaahi naunau ako ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘aki ‘a hono feinga’i ko eni honau ‘atamai ke nau lava ‘o a’usia ‘a e ako lelei ‘oku tau faka’amu ki aí. ‘A e ngaahi nounou fakanaunau, ngaahi fiema’u fakanaunau makehe, ngaahi fiema’u fakatohi, ngaahi fiema’u ke tokoni’i makehe ‘a e kau faiakó ke toe lelei ange ‘enau fakahoko fatongiá. ‘A ia ko e kongā ia ‘oku ou tokanga au ki aí.

Ko e 1.2 miliona ko eni ‘oku vahe’i ki he ma’u me’atokoni Sea ‘oku faka’ofa’ofa pe ia. Ka ko u faka’amu au ia ke faka’aonga’i ki ha me’a ‘oku tu’uloa. Ko e ma’u me’atokoni ia ‘e ‘osi pe ia pea ‘osi pea ‘osi atu pē to’u ako ia ko iá kuo ‘osi, ‘ikai ke, ‘osi atu e me’a ia ko iá. ‘Oku ou faka’amu au ia ke ngaue’aki ia ki hono kumi e ngaahi naunau ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki aí. Tokoni’i fakanaunau, tokoni’i fakapolofesinale ‘a e kau faiakó, tokoni’i ‘a e ‘apiakó ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he lautohi ko e kolisi. Ko e vouti ko ē ...

<002>

Taimi: 1535-1540

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... ‘a e ngaahi kolisi ‘oku hā ‘i he peesi 272. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ai ha tokoni fakanaunau ako ki lokiako. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia ‘e tu’uloa pea ‘e ‘aonga lōloa, ‘i he taimi lōloa ke fakaongo ki he fai ko eni ‘a e faiakó. Sea ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘e taha ...

Veivosa Taka: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Seá, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ki he me’a ‘a e Fakafofonga ke tau tokoni ki ha me’a ‘oku tu’uloa. Sea ko e tu’uloa ‘e mo’ui ‘a e fānaú. Pea kapau ‘oku kau ‘a e me’atokoni ki ai, ko e tu’uloa ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafongga.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘a e fo’i tokoni ta’efiema’u ko ia 13. ‘Oku ‘ikai ke tu’uloa ‘a e me’atokoní he ‘oku ma’u pē ia pea ‘osi. Kau hoko atu mu’a ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke ki’i fakatonutonu pē Sea. Ko e poini eni ia na’e ‘oatu ko e mo’uí, na’e ‘osi fakahoko atu ‘e he Minisitā Mo’ui peseti ‘e 38 ‘a e fānau ‘oku, na’e ‘i ai ‘a e palopalema mo kinautolu ko e ‘uhinga ko e me’atokoní. Kapau leva te tau lava ‘o tokoni’i nautolu ai, ke, tau pehē ke lelei ange ai ‘enau mo’uí. ‘E sai ange ai ‘a e toenga ‘enau mo’uí, kapau leva te tau ako’i nautolu ke nau kai ha me’akai ‘oku sai ange eni, *nutritious*. Ko e sai ai pē ki he toenga ‘o ‘enau mo’ui, kae ‘oua te tau hanga ‘o tukunoa’i ‘a e mo’ui he ko e kongia ia ‘o e me’a mahu’inga taha ko ē ‘i he’etau nofo he māmani ke tau ma’u ha mo’ui lelei. Ke tau lava ‘o ngāue ‘aonga ‘aki ‘a e talēniti ko ena ‘oku ‘omai ‘e he ‘Otua kiate koe pea mo au mo e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa hení. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke fakasi’isi’i ‘etau tokangaekina ‘a e mo’ui ‘a e fānau, mālō.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Palēmia. Ka ‘oku ‘ikai foki ke pehē ‘a e tokotaha ako kotoa pē. Ko e peseti lahi ‘aupito ‘a e fānau akó ‘oku lava lelei pē ma’u me’atokoni ia ‘i honau ngaahi ‘apí. Ko e tokosi’i pē ia ‘oku fai ki ai a e talanoá ka ‘oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi tokoni ia ‘a e ngaahi kautaha ‘i tu’a, tokoni fakame’atokoni, tokoni fakapa’anga ki he ngaahi fāmili ko ē ‘oku nau faingata’a’ia pehē.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou fakahoha’a ai, tuku ‘a e fatongia ‘o ‘apí ki ‘apí, tau nofo mu’a ‘i he fatongia ‘o e ‘apiakó.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, ko e tokosi’i ia ‘a e peseti ‘e 38, ‘oku ‘osi ‘i ai ha’o fafanga ‘e taha ‘a Tongatapu 2 ki he’enau ngaahi ‘apiako lalahi ko ena ‘oku faí. Ko e ‘uhinga pē ‘oku mahino pē ‘oku ‘ikai ke mahu’inga fe’unga pea ‘ikai ke fai ha fafanga ia ki ai. Ka ko e ‘uhingá ho’o pehē mai ‘oku tokosi’i, ‘osi pē fakahoko atu ‘e he Minisitā Mo’uí peseti ‘e 38, ‘oku ke ha’u koe ‘o tukuhifo ‘a e fika ko iá. ‘Ai pē ke tau ‘alu pē ‘i he’etau ‘asenita mo ‘etau faka’amú, kae ‘oua te tau hanga ‘o tāpalasia ‘a e ngaahi me’a mahino na’a tau ‘osi feme’a’aki ki ai.

Lord Tu’iha’angana: Sea kau ki’i tokoni mu’a ki he Fakafongga kapau te ne tali.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai Ha’apai 1.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea, mo e Komiti Kakató, ‘e Fakafongga ‘oku ou pou pou au ki ho’o me’á ki he, ki ho’o malanga ko ē ‘anenaí fekau’aki mo e, ‘a ia ‘oku mahino mai ko e me’a ia ‘oku ou ma’ú, he feme’a’akí mo e Minisitā Akó. Ko e ngaahi mahalo ‘a ia ko ē na’a ke pehē ko e ‘ikai ke a’u, mahalo ‘oku ‘ikai ke a’u ki he Minisitā mo e kau, ke faka, ke nau he ‘oku mahu’inga ‘a e naunau ko ia na’a ke me’a ki ai.

Ka ko ‘eku tokoni pē ‘aku ia ki he Feitu’u ná ko ē ‘oku mahino e fo’i vouti ko eni ki he me’atokoní pea ko eni ‘oku tu’u ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Akó ‘i he fo’i kaveinga ko iá ke kamata’i. Pea ‘oku pou pou atu ki ai ‘a e kau Fakafongga, ka ‘oku ou pou pou atu au ke ta teke mu’a ke teke mu’a ki he Minisitā ke a’u pē ko e hā ‘a e fo’i palopalema ko ē ‘oku ‘ikai ke a’u ai ki he, ke faka, ke nau hanga ke fakakakato pē ia ha me’a ‘i he voutí.

Ka 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a ia na'a ke me'a ki ai 'a e palopalema ko ia 'a e fanga ki'i ako ko e fanga ki'i naunau, ko ena ke fai 'aki 'a e ako 'a e fanaú. Ke 'uhingá he ko ena 'oku mahino e fo'i *issue* ia ko ena ko ē ki he me'atokoni ia kuo nau tu'u nautolu ai. Pea kuo hangē 'oku, ka ta, kae pou pou atu au ki he Feitu'una. Ko e hā 'a e palopalema ko eni 'oku 'ikai ke kakato ai 'a e naunau ko ená he 'oku mahu'inga ia ke fakakakato 'a e si'i ako 'a e fānaú. Ke fakaa'u pē ko e 'ikai ke a'u ki he kau 'a'ahi, pē ko e hā fua 'a e 'u me'a na'e 'ohake 'i he feme'a'akí. 'Oku mo'oni lōua pē 'a e ongo tafa'aki, kae feinga'i mu'a pē ko e hā 'a e palopalemá kae fakakakato he 'oku pau pē ke 'i ai pē seniti 'i loto hē. Ke fakakakato 'aki 'a e ngaahi naunau mahu'inga ko ena ke fakakakato 'aki 'a e ako 'a e fānaú. Mālō Fakafofonga, ko e fanga ki'i tokoni pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tokanga ke faitokonia kau faiako he founa fakafaiako

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele pea 'oku fakatokanga'i pē ho'o tokoní. 'Oku mo'oni 'aupito pē me'a 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā pea mo e ngaahi akó. Ka na'e toe mei 'aonga ange kapau na'e 'omai ha savea pē ko e toko fiha 'i he 'apiako taki taha, he ko'eku 'ilo 'aku ki he ngaahi 'apiakó. 'Oku toe tokolahi taha ia 'i he ngaahi 'apiakó 'o e fānau akó 'oku lava pē honau ngaahi 'apí 'o 'ai 'enau ngaahi me'atokoni, kae kehe te u hoko atu au ki he me'a hono hoko ...

<005>

Taimi: 1540-1545

'Uhila Moe Langi Fasi: ...'A ē 'oku ou faka'amu ki ai. Ko e taha 'o e ngaahi vaivai'anga 'o e kau faiakó 'Eiki Sea tautautefito eni ki he kau faiako he ngaahi kalasi hake ki 'olunga he ngaahi kolisí. Ko 'enau founa fakafaiakó, ma'u 'enautolu e mata'itohi ma'u mo e 'iló ka ko e founa fakafaiakó, ko e taha ia 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke tokoni'i ai kinautolu. 'Oku mau 'ilo 'e kinautolu eni he taimi ko eni 'oku fai ai 'emau fanga ki'i pō ako holo ha'u pē fānauako e ngaahi 'apiako kehekehe. 'Oku 'ikai ko e ngaahi ako pē 'a e Pule'angá, kātoa 'a e ngaahi akó. 'Oku 'ilonga 'aupito 'a e vaivai 'a hono fakahoko 'a e fatongia ko iá 'a hono ako'i ha fo'i kongá 'o e lesóni.

'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku pulia mei he ngaahi akó he taimi ni ko e ngaahi sino na'e 'aonga 'aupito he taimi ko ē na'a mau kei faiako aí. Ko e ngaahi kautaha 'a e kau faiakó, pē ko e ngaahi *association* 'a e kau faiakó. Na'e 'i ai 'a e *association* 'a e kau faiako *english*, kau faiako fiká, kau faiako sainisí mo e mei kotoa e ngaahi lesóni. Na'e 'i ai 'a e ngaahi *association* pea ko e feitu'u ia 'oku ha'u ki ai 'a e ngaahi kau faiako kotoa 'o e lesoni ko iá 'o nau fevahevahe'aki. 'I he ngaahi founa fakafaiako mo e ngaahi founa tokoni kehekehe pē 'oku fiema'u. 'Oku fa'a hanga ai he kau faiako ko ē 'oku ki'i taukei angé, 'o vahevahe mai 'enau ngaahi founa ki he fa'ahinga ko ē 'oku te'eki ai ke a'usia 'a e ngaahi founa ko iá. Ko u manatu'i he taimi na'a mau hū fo'ou atu ai ki he faiakó na'e 'i ai 'a e Felela na'e faiako 'i Takuilau, faiako he fiká. Na'e tokoni 'aupito kia kinautolu hono feinga'i 'emau founa faka-faiakó ke lelei kae lava 'o 'aonga hoto taimi 'i lokiakó pea mo e fānauakó.

Ko 'eku faka'amú 'aku Sea ke toe lava mu'a 'o fokotu'u pea ko e 'uhinga ko ē 'eku fakatalanoa ko ē ki he 1.2 milioná.

‘Eiki Palēmia: Ki’i tokoni atu pē ko e ‘uhinga ke vave ‘etau talanoá. ‘Oku lolotonga lele pē ‘a e ‘ū komiti pehé ni Sea. Ko e taimi ko ē ‘oku palopalema ai ha *subject* ‘oku ‘ave ‘a e *subject matter* ko iá ki he komiti ko ení. ‘Oku ha’u meí he kau faiako mei he ‘ū, ko e ‘uhingá pē ke vave ‘a e feme‘a‘akí, ka ‘oku lolotonga lele pē Sea ‘a e ‘u komiti ko ení, mālō Sea.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō, ka ‘oku ‘ikai ke hā mai ‘a e ngaahi tokoni ko iá ‘i he ngaahi me‘a ko ení ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea. Pea ko u talanoa ki he kau faiakó ‘oku ‘alu ke mate ‘a e ngaahi *association* ia ko ení. ‘Oku ‘ikai ke toe mālohi fe‘unga ia, ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa ki ai na‘a lava ‘o vahe‘i mai ha silini ke feinga‘i ke fakamo‘ui, fakamo‘ui pē ke fai mo tu‘u pea tokoni‘i. He ‘oku kau ení ‘i he ngaahi sino ‘oku fakafeohi ai ‘a e kau faiako fakafó‘ilesóni ‘o vahevahe ‘o ako‘i e fa‘ahinga fo‘ou, vahevahe ngaahi founga faka-faiakó pea ‘e lava leva ke ‘aonga ange ai ‘a e faiako ‘a e faiakó. Pea mo ako he fānau akó ‘a e ngaahi me‘a totonu ke nau akó.

Ko e hokó Sea na‘e me‘a mai e ‘Eiki Palēmiá kau ‘i he ngaahi fakakaukau ko hono pe ‘e vahe, hanga he Pule‘angá totongi kotoa ‘a e kau faiako ‘a e ngaahi akó. ‘Oku kau ení ia he fakakaukau ‘oku ou poupou ‘aupito ki ai. ‘Oku faka‘amu au ke lava ‘a e fakakaukau ko ení he koe‘uhí ‘oku lahi hono ngaahi lelei. Ko e tatau pē ‘enau vahé ‘e lava leva ke nau fe‘alu‘aki holo, pē ‘oku te faiako siasi pē ‘oku te faiako pule‘anga, ‘o vahevahe ‘a e ngaahi taukei ko ení ‘a e kau faiakó. Fakatātā‘aki ení, kapau ‘oku tokolahi ‘a e kau faiako sainisi ia ‘a Toloá ka ‘oku nounou mai ‘a Takuilau ia. ‘E lava leva ke ‘alu ha taha ia mei Toloa ‘o faiako ‘i Takuilau he koe‘uhí he ‘oku ‘ikai ke mole ai ‘ene vahé te ne kei ma‘u pē me‘a tatau...

‘Eiki Palēmia: Ko u kole fakamolemole pē au ia ko e *policy discussion* ia ‘oku toki fai ‘amu he ko e ‘uhingá ia ko e *view* ia ‘a‘aná. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘ū siasi ia ‘e ni‘ihi he ‘ikai ke nau loto nautolu ki ai. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘a‘aku ia ko u fiefia au *finally* ‘oku ‘i ai ha me‘a ‘okú ma felotoi ai pea mo e tokoua ko ení. Ka ko e ‘uhingá ‘aku ia ko e ngaahi *discussion* ko ē na‘á ku lau ko ē ke fai ha feme‘a‘aki ki ai. Ko e ‘uhingá ke tau sio angé pē ‘e lava ‘o *afford* ko e hā e founga he ‘oku ‘i ai e siasi ia he ‘ikai ke nau loto nautolu ke ‘unuaki‘i holo ‘enau kau faiakó ē. Ka ko u tui ko e me‘a lelei ia pea mo e Fakafofonga ko ení, lahi e kau Fakafofonga hena. Ke tau toki fai ha feme‘a‘aki ai ke tau sio ange ki he *mortality* mo e founga ‘e fakahoko‘akí. Ko u fakamālō atu au he poupou ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga kae toki fai e feme‘a‘aki ia ko iá ki he ngaahi fanga ki‘i *detail* ‘i tu‘a mu‘a Sea kātaki.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Palēmia. Ko e ngaahi me‘a ia kimui hangē ko e me‘a ‘oku me‘a‘aki he ‘Eiki Palēmiá. Ka ko ‘eku poupou ‘aku ia ki he fo‘i fakakaukau mo hono ngaahi lelei ‘e ma‘u kapau ‘e hoko, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘o e poupou.

Ko e faka‘osi pē Sea ko e lau ko ē ki he ako ta‘etotongí ‘oku ‘ikai ke u poupou au ki he ako ta‘etotongí ‘e ‘Eiki Sea he koe‘uhí ‘oku talamai he Tohitapú te ke kai e ...

<007>

Taimi: 1545-1550

‘Uhila Moe Langi Fasi : ... mā he kakava. Kuo pau ke tō e kakava ia e mātu‘á ka nau toki ma‘u ha ola ‘oku lelei. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e ‘uhinga lahi ‘o e nofo ‘a e ni‘ihi mei he akó ko e ta‘elava ‘o totongi e akó. ‘Oku lava lelei pē totongi e ako ia ‘a e ni‘ihi, ‘a e ngaahi kalapu kava Tonga mo e ngaahi sino kehekehe ‘oku nau ‘ai ‘a e ngaahi sikolasipi ‘o totongi ‘aki ‘a e ako ‘a e fānau. Ka ‘oku ou taukave‘i, kuo pau ke tō e kakava e mātu‘á ‘i he‘enau

fānaú kae ma'u ha ola 'oku lelei. Ko kitautolu ko eni 'oku tau utu 'a e ngaahi lelei mo e ngaahi melie 'o e akó, tau 'ilo lelei pē na'e tō 'a e kakava 'etau mātu'á koe'uhí ka tau ma'u 'a e ngaahi lelei ko ia. Faka'osi pē Sea

Veivosa Taka: 'E lava ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

'Uhila Moe Langi Fasi: 'Ikai 'oku 'ikai ke fiema'u ho'o tokoní. Me'a ki lalo. Faka'osi pē Sea ko u toe fie fakamanatu pē 'a e me'a na'á ku kamata 'aki 'aneuhú. Ko 'etau 'u ngāue kotoa ko ení. Ko 'etau feme'a'aki ko ení, ko e fu'u patiseti mo e 'esitimetí ko ē, ko e ngaahi fu'u 'Apiako kátoa, kau faiako, pa'anga mo e hā fua. 'Oku taha pē hono taumu'á ke ma'u 'e he tamasi'i akó 'a e ako 'oku lelei. Pē ko e hā ho'omou faka'uhinga ki he ako 'oku lelei ka ko e taumu'a ia 'o e akó. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu'a kae 'oatu e ki'i fo'i fehu'i ko ení. 'Oku 'ikai ke u sio he patiseti ko ení ki he me'a mahu'inga ko ia na'a ku 'ohake 'anenaí. He 'oku nofo pē patiseti ia ki he *Education* ka 'oku 'ikai ke u sio au 'oku 'i ai ha patiseti ki he *training*. Ko e 'uhingá eni Sea hono mahu'ingá ko e

'Eiki Palēmia: Ke u tali ai leva ko e 'uhinga 'e vave pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io tokoni mai 'Eiki Palēmia kae ki'i vavevave pē ē.

'Eiki Palēmia: Ko ia ka ko e taimi ko ē 'oku lele ai e *TVET* 'i 'Atelé mo me'á 'oku kau pē ia he'enau *established staff*. 'I ai 'enau kau *instructor* mo e me'a taimi 'oku lele ai 'i Ha'apai *High* ko e me'a tatau pē. *Material* ko ia 'oku 'alu ki aí, 'alu pē mei he'enau *supplies*. 'A ia 'oku 'ikai ke pehē mai ia 'o ko e ako ngaue 'oku 'ai makehe. 'Ikai ko e kau faiako kotoa pē. Konga 'ia nautolu 'oku nau ō mai 'o 'ai 'a e *industrial art* kongá 'oku nau ō mai 'o 'ai 'a e 'u me'a ko ē, ka 'oku fakataha'i fakakātoa pē. Kae fai pē ha toe sio ia ki ai na'a tuku pē Akongāué ia kae ako pē. Ka ko e tu'u ia ko ē he taimi ní Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai Sea 'ikai ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga au ia ki aí. Ko 'eku 'uhinga ki he me'a ko ia na'a ku fakamalanga ki ai 'anenaí he kuo movete e me'á. 'I he 1990 'oku mea'i pē ia 'e he kau Fakafofonga na'a nau ngāue he Pule'angá na'e 'i ai 'a e *Government Training Centre*.

'Eiki Palēmia: Sea ko e talanoa ia ko ia 'oku fai ia he *PSC* Sea ko nautolu eni ia. Ka tau 'unu'unu atu pē mu'a Fakafofonga ka 'oku 'ikai ko ha'atau filosofa eni pē ko 'etau foki eni ki he hisitoliá. Pea 'oku hangē 'oku tau afe tautolu ki he ngaahi tafa'aki kehekehe ko e 'uhingá pe ko e ngaahi fakakaukau mahalo 'oku sai pē ia 'i he *context* ko ē 'o e aleá 'i he tafa'aki ko ía Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō. 'E Sea ko 'eku 'uhingá 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he, 'i he ko e ngaahi ako nounpu ia 'oku ou 'uhinga ki aí 'oku uike 2 māhina 1. Ko e 'uhinga eni, 'oku movete he 'oku faikehekehe e me'a 'oku fai he ngaahi pangikē ako nounou, kuo fai 'e he 'u Potungāue ni'ihí, kuo fai 'e he kau tiuta tautaha pe ia 'a e ako tatau. Ko 'eku 'uhingá eni Sea 'oku 'i ai 'a e *National Training Centre*. 'Oku 'ikai ke hā ia he fakakaukau 'a e patiseti ko ení pē 'oku 'i ai. Ko e kau tolí, hala'atā ke tau ako'i fakalelei ki he ō tolí. 'Oku 'i ai e *Pre-Departure Training* ia. Ko e kakai ko ē 'oku nau nofo 'o fai 'enau ngāue 'i honau ngaahi 'el...

Eiki Palēmia: Fakatonutonu pē. Mahalo ‘oku fakatokanga’i pē ‘e he Fakafofonga ‘oku me’a atu Minisitā ha’ana ‘a e Potungāue pea ne toki ‘ai ‘e ia ‘ene fo’i lomi ko ē ki he kau Tolí. ‘Oku fai ‘a e *training before departure* pea ‘oku toe *introduce* mai ‘a e ‘u *item* kehekehe hangē ko ē, ko e palopalema ko ena na’a mou me’a ki ai lolotonga e alea’i ‘a e patiseti ko iá. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i aí. ‘Oku fai, pea ‘okú ke ‘ilo’i lelei pē ‘e koe eni Fakafofonga he ‘oku kau mo e hoa hotau fānau mei he Fungafonua. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ki’i tuku mai mu’a ‘Eiki Palēmia haku faingamālie ke fakamatala ‘eku poiní kae toki fai ‘a e fakatonutonu ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘oku mahino ia kiate au. Ko e fehu’i ‘a e Feitu’ú na pē ‘oku ‘i fe koā ‘a e *National Training Centre*. Pea ke ako’i ‘a e fānau tautautefito ki he tolí, ko e ō ko ē ki he tolí, pau ke ako’i ke ‘i ai ha fa’ahinga *skills* ke nau ma’u. Pea nau o ‘o ma’u ha toe ki’i tu’unga lelei ange he tolí.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke ngata pē ia ai, ko e hisitolia eni ‘o e me’a. ‘Oku tau nofo foki tautolu he *formal* ‘a ia ko e ‘osi pē foomu *7 Certificate level 2* ‘o lele ia ai ki he tipiloma. Ko e fo’i vaha’a ko iá ‘oku ‘i ai ‘a e fa’ahinga ‘oku nau ‘osi fai pē ‘enautolu ‘enau ngaahi ngāue. Ko hono natulá na’e tokoni’i ‘e Nu’usila mo ‘Aositelelia. Na’e ‘omai ‘a e kau faiakó ia mei Nu’usila mo ‘Aositelelia ‘i he taimi ko iá. Nau ōmai nautolu ia ‘o nofo heni he uike ‘e 2 pē ko e māhina ‘e 1 ‘o ako’i e fo’i kulupu ko iá ki ha fa’ahinga *skill* ‘o fai’aki ‘enau ngāue faka’ekonomiká. Ka ko ‘eku ‘uhingá ia. He ko e *training* ko eni ‘oku fakapipiki hē ko e ‘omai ia mei he ‘Ofisi Palēmiá...

<008>

Taimi: 1550-1555

Taniela Fusimālohi: ... *training* ko ē ‘oku fakapipiki ko ē ‘i he 2007 nai na’e fai ai ‘a e toe fulihi takai holo ‘a e faifatongia ‘a e Pule’angá. To’o mai leva ‘a e Senitā Ako ko eni ‘oku ou talanoa ki aí. Pea ko hono mate’angā ko e ‘omai ‘o fakapipiki ki hē, ka ko e senitā ia na’e ‘osi fai ai e ngāue ko eni ko u talanoa ki ai Sea ‘oku mea’i pē ia ‘e ‘e Tongatapu 5. Ko e Tongatapu 2 mahalo mo e Tongatapu 1. Na’e fai ai he ko e fo’i ava ia nau talanoa ko ē ki ai ‘anenai. ‘Oku fakaivia leva ‘a e kakai ‘oku ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o hoko atu ki he fomoló he ‘oku fomolo ia. Fiema’u pē nautolu ke ha’u ha taha ‘o ako’i fakalelei ki nautolu ‘i ha fa’ahinga ngāue.

Eiki Palēmia: Sea ko e tali nounou pē ki ai ‘ikai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia heni ‘o kapau ‘e toki fai ha alea’i ia ‘i ha potungāue kehe. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ‘oku, ke tali ā ‘ene fehu’í, talaange ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau ke ‘ai me’a pehē

Sea Komiti Kakato: Sai.

Eiki Palēmia: *Training Center* ko e me’a kehe ia mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fokotu’ú leva ‘a’aku ia mai ki ha potungāue hangē ko e Potungāue ‘a e Langa Fakalalakaka Faka’ekonomiká.

Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ...

Taniela Fusimālohi: Mai ki ai pea mo e ...

‘Eiki Palēmia: Ko e tali pē ki ai Sea ‘e ‘ikai ke, ko e ‘osi ‘omai ‘a e ‘ū *institution, TTI* mo me’a kapau ‘oku fiema’ū he potungāué ke ako’i e tokotaha ko iá ke ‘ai ha’ane *diploma*, ‘ave ki *TTI*. Kapau ‘oku ne fiema’u ke ako’i ha’ane ki’i fo’i *Course Computer* ‘ave ki he *TIHE* pē ko fē ka ‘oku ‘osi mea’i pē he Fakafofongá. Ka ‘oku ou kole atu pē au.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke fai ha ako uike ua ‘i *TTI* ko ‘eku ‘uhingá ia.

‘Eiki Palēmia: Nau pehē atu *TIHE* ‘ikai ke u pehē atu *TTI* kapau ko e ‘ai *diploma* ‘ave ki he *TTI*.

Taniela Fusimālohi: Kai kehe pē ko fē ‘oku ke ‘uhinga ki aí ka ‘oku ‘ikai ke fai ia ko ‘eku ‘uhinga ia ko e fo’i ava ia kou talanoa atu ki aí

Sea Komiti Kakato: Sai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ka ko e tali atu ki’i ho’o me’a ‘oku ‘ikai

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Kuo ‘osi mahino ia kiate au pea ko ena kuo ‘osi tali mai ia he ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toe ha fa’ahinga ako *training* pehē ē. Ka ke fakamolemole ‘ai pē ‘oku ‘i ai e founga ke ‘ai ho’o fokotu’u ‘o fakahū ki mu’a ‘i ‘Aokosi. ‘Omai e fokotu’u ko iá ‘o alea’i fakalelei pea ke toe malanga’i pē ‘a e *National Training Center* ko iá, ‘oku tui ki ai ‘a e Feitu’una.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e anga eni ‘eku fakakaukau kae fai atu mu’a ha ngāue he taimi ni ki ai. Koe’uhí he ‘oku loto ke fai ha ngāue ki he ‘ai ko eni e vāhenga e kau faiakó kae loto lelei mu’a ke tau fakakaukau atu he ‘ahó ni ki he fo’i me’a ko iá.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole Fakafofonga kuo mahino ka au ko e ‘ū *option* pē na’a ne ‘omai ‘e lava ha tui e Pule’angá ke nau fokotu’utu’u ki he kaha’ú ke ‘ave pē silini ia ki he ngaahi siasí. Ke nau toki fai pē nautolu e *service* ko ē ki he kau faiakó. *Option* ‘e taha nau fakakaukau ke ‘omi he Pule’angá. Ke fai hono fakaivia e kau faiakó

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku talanoa pē ‘a’aku ia ‘e Sea ke ‘i ai ‘a e *National Training Center* he ‘oku ‘i Fisi ia ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

Taniela Fusimālohi: Ke fai ai ‘ene ngāue ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘O ‘oua te ke toe me’a ki ai fakamolemole he koe’uhí ‘oku ‘i hē ‘ikai ke toe ‘i ai e me’a ko ē. Toki ‘ai pē ha’o Fokotu’u Faka Fale Alea pea fou mai heni ‘o ‘alu ‘o lēsisita pea mo e ‘omai, alea’i pea ‘omi leva ho’o poiní ka tau hoko atu he ē fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō Sea ko ena kuo ‘osi ‘oatu pē poini ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mālō. ‘Io fokotu’u pea pou pou mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea. Na u kole atu ke mai ha’aku ki’i taimi.

Sea Komiti Kakato: Ko ho’o toki me’a hake ena ‘o kole mai ho taimí.

Paula Piveni Piukala: Na u ki’i ‘osi faka’ilonga atu ‘anenai he ‘osi ‘a ...

Sea Komiti Kakato: Pe’i me’a mai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u tui pē au ‘oku mahino’i pē he Falé ia ‘a e tu’unga fakakaukau ‘a e motu’á ni. Na’e ‘ikai ke u fu’u mahu’inga’ia au he fakaikiiki ko ē. Ka ko e ‘oku ou fie ‘omai Sea e kupu 3 kupu 4 kupu 5 ‘a e Lao e Akó. ‘Oku mahu’inga ke tau ke tau ‘unu’unu pē ta’u eni ‘e 10 e fokotu’u e Lao ‘o e Akó mei he 2013. Ka ko ‘eku fanongo pea ko u tui pē kuo ongosia e Falé ni, sio ki he ‘Eiki Palēmia ‘oku ongosia. Pea kuo ‘alu e ‘etau me’á ke hangē ia ko ē ko ē ko ha va’inga ‘akapulu ka ‘oku toutou ‘unu ma’u pē ‘a e kolo fakahū ia. ‘Oku ‘ikai ke fu’u ma’u.

Sea Komiti Kakato: Kupu 3, 3 ‘a e Ako kuo pau ki he tamasi’i, tamasi’i kotoa ‘i Tonga ke ne ma’u ‘a e totonu ke ma’u ha ako lelei ‘a ia ko e (1) ia (2). Kuo pau ki he tamasi’i kotoa pē ke ne ma’u ‘a e totonu ke ne ma’u ha fakamatala mo ha fakahinohino fakaako mo fakangāue, (3) kuo pau ke faka’atā ‘a e fakamatala fakaakó mo e fakangāue ‘i he lea faka-Tonga mo e pilitānia.

Paula Piveni Piukala: Sai pē ke ‘ohake ‘e he Kalaké kau e, kau toki lave pē ki ai he’eku fakama’opo’opo Sea. Ko e *issue* na’e ‘ohake he Fakafofonga Niuá fekau’aki mo e vāhengā. Ko e me’a ko ē ‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i na’e ‘osi ‘i ai e tālanga he Falé ni fekau’aki mo e me’a tatau he tu’unga Sātini ‘i he Potungāue Polisi ia. Ko e Minisitā tatau pē ka ‘oku ‘ikai ke tatau e talí. Ko e tali ko ē ko ē he ‘e he Potungāue Polisi ko e ‘uhinga ...

<009>

Taimi: 1555 – 1600

Paula Piveni Piukala: ... ko ‘ete Sātini pe pe ‘oku te ‘i fē pe, Vava’u, Ha’apai pe ‘i heni pe ko fē, vāhenga tatau. Kole ko ē ko ē ‘a ‘Eua, ‘a Niuá 17, ko e kolé ki he Puleakó. Talamai leva ia ‘oku kehekehe ia. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá Sea ke fakatokanga’i pe pea mo e me’a na’e ‘ohake ‘e ‘Eua fekau’aki pea mo e, hangē ‘oku ‘ikai ke kau katoá.

Ko e kupu 17 foki e Konisitūtoné Sea he kei pule ‘uluaki ko ē ‘Ene ‘Afió. Ke fai ‘Ene Pulé ta’efilifilimanako. Ko e ‘uhinga ia ‘eku lave ki he kupu 5 ‘o e Lao Akó. Ko e fatongia, fatongia ‘o e Potungāué. ‘I kai ko e ako pe ‘a e Pule’angá, ko e fatongia ‘o e Pule’angá ‘a e Potungāué ki he fānau ako katoa pe ‘o e fonuá ni.

Pau te mou lele atu he vaha’a ko eni ‘o *Side School, Side School* ko eni Havelú. ‘Api Lautohi ‘a Havelú, ‘oku ou kau ki ai mo Tongatapu 2. Ko e fo’i hala ko iá pea *Side School* ē, ‘oku mata’ā’ā ai ‘a e fa’ahinga fakakaukau ko iá. ‘Oku hangē ia ha ‘apiako ē ‘i Lonitoní pea ‘apiako ē ‘i Simipapuē.

Ko u ki’i ‘a’ahi atu ko e kole ‘e he ‘ofisakoló ke ki’i fakalelei’i mu’a e fale pehē ko ē ko e ‘o e ‘apiakó. Pea ko ‘eku ‘alú ke u ‘alu ‘o sio tonu pe ‘oku fe’unga e Patiseti na’á ne hanga ‘o fokotu’u maí pe ko e ‘ai pe ke nau ō ‘o va’inga’aki. ‘E Sea, ‘ilo’i ‘eku hifo hifo ‘o hū atu ki he

me’á, ‘uluaki lele mu’a mai pē kauleká ia. Fakafofonga, Fakafofonga. Sio ko e, ko e, kaikehe, ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakatalanoá mahu’inga ‘aupito ‘a e taukave ‘oku fai mei Tongatapu 2 mo e ‘Eua 11. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito pe mo e taukave ‘oku fai ‘e he Minisitā Akó.

Ko e taimi eni ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e fakakaukau na’á ku hanga ‘o ‘omai ‘oku *deny* e Falé ni me’a ‘e 2, *informations* pea mo e taimi. Ko e fakamatala fakata’u ‘a e Potungāue Akó, ‘oku te’eki ai ki ‘i Falé ni ia ke makatu’unga ai ‘etau talanoa ki hono *allocate* e me’a ko e Patiseti. ‘A ia kia au, ‘oku ‘ai ke tau fuhu ‘i ha mala’e fuhu kae nono’o hotau nimá. ‘Ikai ke tau malava fai hotau ngaahi fatongiá.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakamatala fakata’u fē ‘okú ke fiema’ú Fakafofonga

Tokanga Tongatapu 7 mahu’inga ‘omai Fakamatala Fakata’u e Potungāue Ako ke lava muimui’i ‘aki feme’a’aki

Paula Piveni Piukala: Ta’u kuo ‘osí pe, ‘a ē fakamuimui tahá pē. Kaikehe, ko ‘eku ‘uhinga ke ‘omai ha fakamatala fakata’u ke tau lava ‘o sio fakaofiofi. He ko e ‘uhinga ia na’á ku lave foki ai ‘e Sea ki he ngaahi *spike* ko eni ‘o e *forecast*, tala matangi. ‘Oku makatu’unga ia ke tau ‘ilo e ngaahi me’a ‘oku ‘osi hokó. Ko e fakamatala na’e fai ‘e he Minisitā, ‘ene fakahinohino ‘a ‘Eua 11. Kapau leva kimu’a ‘okú ke fokotu’u ha’o ‘apiako. Ke ‘uluaki ‘omai ho’o ngaahi fokotu’utu’u mo e faleako mo e naunau ako. Ka ko ‘eku ki’i ‘eke angé ki he Minisitā pe na’a nau fokotu’utu’u ko ē ke foki e *Form 1* mo e *Form 2* ki he Lautohí. Pe na’a nau hanga ‘o ‘ai e ‘ū me’a ko iá ke maau.

Hangē ko ‘eku, kaikehe, na’á ku faka’eke ki ai ko e anga eni ‘ene talí. Ko e me’a ia ke fetokoni’aki pea mo e *PTA*. Toe foki pe fokotu’utu’u fo’ou’o kavenga’ia ai e kakaí. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou hoha’a ai ko ē ki aí. Mahu’inga ‘aupito e ‘univēsití ia ka ko u fehu’ia ‘e au e taimi ‘e Sea. ‘Uluaki ko ‘etau *debt distress*, ko ‘etau faingata’a’ia ke *recover* ‘etau nō, ‘uluaki ia.

Ua, ko e *economic downturn crisis*, ko ‘etau faingata’a’ia fakapa’anga. Pea tau hanga leva ‘o vahe’i mai ‘a e meimei nimangofulu tupu miliona. Koe’uhi pe ‘oku ‘i ai e *new initiative* ko e ‘univesiti. Kaikehe ko e anga pe ‘eku fakatalanoá ko e ‘uhingá, na’e fakaafe’i foki ‘e he Palēmiá ke ‘oange pe ‘etau fakakaukau’ ko e ‘uhingá kae toki fai ha talanoa mavahe ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ko e kae fakatonutonu pe nimangofulu miliona. ‘A ē na’á ku lau ‘anenaí Sea. Ko e ‘ū patiseti pe ‘a e *TIHE* mo e me’á ‘oku to’o mai ia mei he Potungāue Akó ‘o ‘omai ia ke ‘ave ia ki he ‘univesití. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘oku ‘ikai ko e 50 miliona ko ē ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá ...

<010>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Palēmia: ... kapau te mou sio he ngaahi patiseti ko ē ‘a e *TIHE* ‘oku noa’i kātoa ia he ‘oku tānaki katoa mai leva e seniti ia ko iá ‘o ‘ai leva ia ke ‘ave ke fakalele ‘aki ‘a e ‘univēsití. Ko e kole pē ki he Fakafofongá ke me’a hifo pē ki he patisetí. He ‘ikai, ko e tu’u pē *TIHE* ia

he feitu'u 'oku 'i ai e *TIHE*. Tu'u pē *nursing school* ia 'i Vaiola, tu'u pē 'a e Kolisi Fakafaiakó ia he me'a 'oku 'i ai 'a e Kolisi Fakafaiakó ka ko hono *bring them together* 'i ha fo'i *umbrella* 'e tahá ko e fo'i me'a ia, mo sio ke *cohering* 'enau polokalamá.

Pea ko ia ko e kole pē ki he Fakafofongá 'oua taki hala'i pehē ko e fu'u fakamole lahi eni ko e 'uhinga ia e *deficit*, mole ke mama'o Sea. Kapau te ke me'a pē ki he ngaahi me'a ko ena 'oku 'asi 'i mu'a 'ia koé 'oku noa'i ko iá ko e 'uhingá 'oku tātānaki kátoa mai e seniti ia ko iá ke 'ave ia he ko 'enau patiseti angamahenií 'oku 'ikai leva ke toe 'ai he 'oku 'ikai ke nau toe *under* he Potungāue Akó nau *under* leva 'i he *TNU*. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Sea. Ko 'eku 'uhinga ko e *dimension* ia e Palēmiá ko e *dimension* nau feinga atu au aí, ko e angamaheni e patiseti 'o e Potungāue Akó ko e fitungofulu tupu miliona. Ko e ta'u ni 'oku fokotu'u mai e 138 miliona. Ko 'eku 'uhinga ia fo'i *dimension* tatau ai pe ia pe 'oku 'i fē 'ia ka 'oku 'i ai 'a e *burden* 'i he Potungāue Akó.

'Eiki Palēmia: Ki'i kole pe au ke u tokoni, 'ikai ke u sai'ia au he fakatonutonu, kole pe au ke tokoni ki he vave pē tau feme'a'aki. Ko e pa'anga ko ení Sea na'a ku 'osi fakahoko atu 'a e *project* ko eni 'a e *World Bank* ke fakalelei'i 'a e 'ū 'apiako. Kau ai 'a e 'ū 'api lautohi 'otu motú. Ko e 'uhingá ke 'oua te tau tali afā pē ke holo kae toki langa kae fakalelei'i ke nau lava 'o matu'uaki 'a e afā ke 'oua 'e palopalema ai 'a e akó he taimi 'oku holo aí. Ko e pa'anga lahi ia 'oku fiema'ú. Fakakātoa he ta'u 'e fā pē nima ko ení 'oku mei ofi he 120 miliona 'i he ngaue'aki ke 'uhingá ki hono fakalelei'i ko e *Safer School* ia. Ke fakalelei'i 'a e 'ū 'api lautohi fakatatau ki he *criteria* ko ē na'a ku talaatu 'anenai ko e *re-space assessment* ke nau sio fē 'apiako 'oku *priority* ke fai e ngāue ki ai. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea nau pehē 'e au ia kuo liliu 'a e tau *tone* 'o fakaafe'i mai 'a e fakakaukaú. Ka ko u sio 'e Sea kapau ko ē tuku ā ke toki fai ā hono talanoa'i ha taimi kehe 'a e fakakaukaú. He ko hono 'uhingá hangē ko 'eku laú 'oku *deprive* tautolu he taimi, *deprive* tautolu he *information*'s. Pea 'oku ou tui ko u 'ilo au Sea kapau te tau toe hokohoko atu tautolu te u pākalava au, 'i he fakakaukau ko eni 'a eni pē ko eni na'a ku lave 'aneafi. 'Osi tautea'i fefeka pē *doing nothing* ka 'oku toe fefeka ange, kovi ange 'a e *busy doing nothing*. Pea mahino ia kia aú tatau ai pē pe ko e hā e lahi e me'a te mau 'oatú 'e kei tatau pē, kei 784 pe pea tau kei *deficit* pē.

'I he'ene pehē 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea tau tali ā tautolu e patiseti ka tau sivilivi'i, 'e Sea ko u tānaki mai au e ta'u 'e fā kuohilí ke hoko atu ki ai 'eku ngāue. He 'oku, ko u ongo'i pe au 'oku 'ikai pē ke fe'unga e taimí, 'oku 'ikai ke fe'unga e fakamatalá ka ko e, pea tukuange 'osi e Patiseti, 'oku 'oange ia he 'oku mahino ia *they have the right to govern*. 'Oku 'i ai 'enau totonu ke nau fakalele e fonuá. Me'apango 'oku 'ikai ke nau hanga 'omai 'emau totonu ke ongona homau le'ó. Ka ko 'eku fakakaukaú hangē ko ho'o fokotu'u mai ki hē ke tau tukuange. Kuo ongosia pea 'oku tau, te tau fai fakatamulu pē 'etautolu he ko e 'uhingá koloa pē ke paasi ko e 'uhingá, ka kia aú ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Koe'uhi ko e lele 'a e konifelenisi na'a 'aonga ā 'enau o 'o ma'u aí 'o lotu'i mai tautolu ka tau mālōlō ā.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Fokotu'u Tongatapu 7 ke tali a toenga Patiseti

Paula Piveni Piukala: Pea ko 'eku fokotu'u atu ke tau tali ā tautolu e toenga Patiseti.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha poupou ki ai? (Na'e 'i ai 'a e poupou.)

Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u ko eni 'a e Fakafofonga toenga ko eni e 'ū ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga 'eku fokotu'ú 'a'aku Sea ke 'ai pē ke fakama'ala'ala. Te tau hikinima ā? He 'ikai ke, 'oku 'ikai ke u tali au e Patiseti hono fōtungá ka ko e 'uhingá ka ko 'etau fetakai ai 'o mole e taimi lolotonga ko iá he 'ikai ke toe liliu ha me'a 'i he Patiseti ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'eku pehē tau 'unu ā ki he tafa'aki ko iá.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga? Faka'apa'apa'i pe mautolu kotoa, ko e talu eni 'emau me'a kotoa heni, lau he motu'á ni e Patiseti, lau kotoa he kau Mēmipá ka 'oku faka'apa'apa'i pē Feitu'una. Ko ho'o fokotu'ú ke tau tali ā he kuo ongosia, 'a ia ko e fo'i 'uhingá ia. 'Oku toe 'i ai ha Mēmipa 'oku toe 'i ai hane fokotu'u? Poupou'i eni ia ka tau pāloti. Kau Fakafofonga mou tokanga mai homou fofongá kiate au. Ko e paloti'í te tau fai 'etautolu.

'Aisake Eke: Ki'i fokotu'u atu pē Sea tapu mo e Feitu'una pea pehē ki he Hou'eiki ...

Sea Komiti Kakato: Ke?

'Aisake Eke: 'Oku tau 'osi ē ka tau hoko atu ki he toengá. 'Oku toe pē ua pea tau 'osi.

Sea Komiti Kakato: Mou kole kia Fika 7 Tongatapu 7.

'Aisake Eke: 'Ikai kuo 'osi 'io mai ia pea ko e me'a ia 'oku ou fokotu'u atu aí.

Veivosa Taka: Sea 'oku ua e fokotu'ú.

'Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E Ha'apai 13 ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'una, me'a pē he te tau fononga pē ē.

Veivosa Taka: 'Osi hiki au ia...

<002>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: ... 'Io, kae tuku ā ke si'i hoko atu 'etau me'a, tau hiki e, he e kuo mahino kiate au 'a e me'a ko eni e. Hoko vouti hoko Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, pē ko e Potungāue MOI

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava ke ta u ki’i mālōlō ai.

Sea Komiti Kakato: Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘ai ai mo ho’omou toe kau ‘iate au, fakamolemole. Ko e tu’o fiha eni ‘eku vakai mou me’a atu ki tu’a me’a mai mo ho’omou ‘ilo *tea*, me’a atu, me’a mai, kau tangutu pē, tangutu ‘o ‘ikai ke u lava ‘o vete, ki’i me’a hifo ‘Eiki Minisitā e, pea to’o mo ho’omou ngaahi fetongi. ‘A ia ko e fetongi ko ho’omou koté ia, kau tangutu pē heni, kei tui pē si’oku koté. ‘Okú ke me’a hake ki ‘olunga talamai ke tau mālōlō ‘ai angé ha’o ki’i kamata pē ‘e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi. Kapau ‘e tō lelei pea tau hoko atu, ka ‘ikai pea tau mālōlō he ē, ka ke me’a mai angé.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Sea ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō ‘i he faingamālie ko eni ke tuku atu ai ‘a e patiseti ‘a e Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue Lalahi ‘Eiki Sea.

Tuku pē mu’a ‘Eiki Sea ke u kamata’aki ‘a e veesi Folofola ‘oku ‘omi fakataha’aki ‘a e patiseti ko eni. Pea ‘oku pehē hono fakalea, “ka ‘ikai langa ‘e Sihova e Falé, ko e ongosia ‘a e kau langá, ko e kulanoa pē. Ka ‘ikai le’ohi ‘e Sihova ‘a e koló, ‘oku tu’unga’ a pē ‘a e tangata le’ó.” Sea, ‘aki ‘a e laumālie ko iá Sea, lava ai ke fakahoko atu’aki ‘a e patiseti ‘a e potungāue ni.

Sea ko e patiseti ‘a e potungāué ni, mahino ‘aupito pē ia na’e tu’uma’u pē kae ‘ikai ‘oku ‘i ai ‘ene ki’i holo lekeleka ki lalo. Ko e patisetií fakalukufua ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 143, 1 kilu, 143miliona 529200. Sea ko e hiki hake eni mei he ta’u kuo ‘osí mei he 67 milioná. Sea ko e patiseti ko ē pa’anga ‘a e Pule’angá ‘oku fe’unga pē ia pea mo e 19 miliona. Ko e kongala hi ‘o e pa’anga ko eni Sea, 94.7miliona, ko e ngaahi ngāue lalahi ia mo e ngaahi pa’anga tokoni mai mei muli ki he ngaahi ngāue kehekehe, ‘oku fai ‘i he fonuá ni.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘aitemi lalahi ‘e 3 heni, ‘aitemi ‘uluaki ko e fakalele ‘o e Potungāué, ‘aitemi hono 2 ko e fefononga’aki, pea ko e ‘aitemi hono 3 ko e ngaahi langá ‘i he halapule’angá, pea mo e ngaahi feitu’u kehekehe pē.

Sea ‘oku hangē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a e motu’á ni, ko e patiseti ko eni ‘oku ‘ikai ke hiki ia ki’olunga ‘i he pa’anga ko ē ‘a e Pule’angá. ‘Oku meimei tu’uma’u pē ia tatau pea mo e ta’u kuo ‘osi. ‘Oku ‘i ai ‘a e ongo me’a ‘e 2 Sea ‘oku ou loto ke u lave pē ki ai, kae toki fai hono fakaiiki, ko e tafa’aki ko eni ko ē ‘o e kau ngāué, ko e tokolahi ‘o e kau ngāue Sea ‘oku fe’unga ia mo e toko 434, ‘i he toko 434 ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e toko 247 ko e kau ngāue lau ‘aho ia mo e kau *contract*, ‘oku ‘i ai leva pea mo e 187 ko e kakai ia ‘oku nau ngāue tu’uma’u ‘i he potungāué.

Sea ko e mata’ifika ko eni Sea, lea le’o lahi ‘aupito ‘a ia ko e peseti ‘e 43 nau ngāue tu’uma’u, ko e peseti ‘e 57 ‘oku lau ‘aho, pē ‘oku nau *contract* mai ki loto. ‘Aki ‘a e ‘uhinga ko ia Sea, ‘oku lahi hono ‘ekea pē ko e hā koā ‘a e me’a ‘oku hiki lahi ai ‘a e tu’unga ‘o e vāhenga ‘a e potungāué ni.

Sea tuku mai pē mo ha’aku ki’i faingamālie ke u lave ki he me’a ni, he ‘oku mahu’inga ‘aupito ia ki he motu’á ni.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai he ‘oku ke lolotonga me’a mai pē he taimi ni.

Fakama’ala’ala he Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e kau ngāue lau ‘ahó Sea ko e ‘ata ia kitu’a ‘o e Potungāué. Ko e me’afua ‘oku tuku ‘aki ‘a e potungāué kitu’a Sea, ‘i he patiseti ko e 143 miliona, ko hono me’afua ko e fo’i halapule’anga. Pea ko e me’afua ko iá ‘oku fai ‘aki ia ‘a e ngaahi ngāue ‘o e kau ngāue lau ‘aho pē ko e kau faka’uli pē ko e kau ‘enisinia.

Sea ko e ‘ofisí Sea kae tuku pē ke u fakamanatu pē ‘e au kiate au ...

<005>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Ka mavahe ‘a e motu’a Minisitā pea mo e kau ngāue he ‘ofisí ‘e kei tu’u pē ‘a e potungāue ko eni. Ka mavahe ‘a e kau faka’uli pea mo e kau ‘enisiniá mo e kau ngāue lau ‘ahó. Sea ‘e uesia lahi ‘aupito ‘a e potungāue ko eni, pea kamata ia Sea hangē ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e pōtalanoa he *budget* ko eni ‘a e Pule’anga fai e tokanga lahi ai ‘a e motu’á ni. He ko e potungāue pē eni ‘e taha ‘oku nofo ‘i he malumalu ‘o e kakai ‘oku tau sio ki ai ‘oku ‘ikai, na’e ‘ikai ke nau ma’u ha faingamālie ke nau ō atu ai ‘o ako.

Te u talanoa nounou Sea ki he tokotaha faka’uli kongā lahi ‘iate kinautolu. Mālō na’e a’u ha taha ‘o foomu 3 pē foomu 4, kongā lahi ia na’a nau nofo pē kinautolu he ‘osi ‘a e lautohí. Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia Sea ‘oku ‘ikai ke nau ‘atamai lelei. Na’e ‘ikai pē ke ‘i ai ha faingamālie ia pea ko e me’a ‘oku ou fiefia ai he *budget* ko eni ko ē ‘a e akó. Ke lava ke ako’i e fānau, ako’i e fānau ko eni ke nau mavahe atu mei he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ko eni ‘oku ‘i he potungāué, ke nau a’u ki ha fa’ahinga tu’unga ‘oku toe lelei ange.

Sea mahalo ko e fakamatala ia ko u loto ke ‘ohake heni pea ‘oku ‘asi pē ia ‘i he puipuitu’a ‘o e Patiseti ko eni. Ko e Patiseti eni ko e fika tolu eni he lahi he Patiseti he potungāué. Ko e fika ‘uluaki eni he lahi taha ‘o e kau ngāue lau ‘ahó. Pea ‘oku hanga he pa’anga pē ia ‘iate ia he Patiseti ko eni ‘o talamai ‘a e mahu’inga ‘o e kakai lau ‘ahó. ‘Oku nau mahu’inga hono fakalele ‘o e fonuá ni pea ‘oku tonu ke ‘i ai ha tokanga makehe ki ai a’e Fale Aleá pea mo e Pule’angá ke ‘i ai ha’anau faingamālie ki ha vāhenga ‘oku lalahi ange.

Sea ‘i he ta’u kuo ‘osi pē na’e ‘i ai ‘a e mātu’a na’a nau penisoni atu. Ko e ta’u ‘e tolungofulu Sea ‘enau ngāue he potungāué, te’eki ke lava ia ‘o hū ‘o *staff*. Hanga he *system* ‘o ha’iha’i kinautolu pea mo ‘enau tu’unga fakaakó ke nau ngāue lau ‘aho ‘o nofo he pa’anga ‘e 60 meí he ngāue pa’anga ‘e 60 ‘i he ‘aho. Feinga ko ē ke ke feinga ke nau hiki pe te nau hū ‘o *staff* Sea, ko e fu’u ngāue lahi ia. ‘E fiema’u e la’ipepa ia ke nau hiki’aki. Ko e tokotaha eni Sea ‘oku faka’uli he fu’u mīsini palau. Ko e tokotaha eni ‘oku ne fakafuo e fo’i halá, ko e tokotaha eni ‘okú ne hanga ‘o ‘omai e ‘imisi ‘o e potungāué kitu’á.

Ko ho me’a mai pē he hala Sea sio ki he fo’i halapule’anga ko ē, ‘oku ‘ikai ko e Minisitā ia. Ko e tama faka’uli ia, tama ia ‘oku faka’uli ko eni ko ē ‘oku ‘ikai ke tau tokanga ki ai. Hangē ko e ngaahi fakamalanga ko eni ko ē ‘oku tau sio ki ai. Pea ko e kakai ‘oku tonu ke tokanga’í, kakai ‘oku tonu ke tokanga’i. Ke toe lahi ange ‘ene Patisetí, ke toe tokanga’i ange hono vāhengá. Pea kapau he ‘ikai ke tau tokanga’i hono vāhengá, ‘oku ‘i ai e me’a lahi te tau sio ai ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e halapule’anga ‘i Tongá ni Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e pou pou lahi ki he Patiseti ko eni ko ē Potungāue Akó ‘ikai ke u lave ki ai. Ke hoko atu hono ako’i ‘o e fānau ke lava ke hoko atu ‘enau akó ki muli ma’u ha ngaahi mata’itohi. He koe’uhí ko e fakalele ko eni ko ē ‘a e *system* ‘a e Pule’anga kuo pau ke ‘i ai e la’ipepa ia ke ‘alu ‘o fakahū’aki ke to’o ia mei he ngāue lau ‘ahó ‘o ‘alu ko ha tokotaha ‘oku ngāue fakapule’anga tu’uma’u, ‘uluaki ia.

Ko e me'a hono ua ha'u mo e la'ipepa ko eni ko hono vāhenga toe lelei ange pea ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole, fēfē ke tau ngata ai he fo'i fakafuo ko ē fo'i halá tau ki'i mālōlō, 'osi ko ia pea tau me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tau ki'i mālōlō ē

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Hū 'a e Fale Alea he 5:00pm

Taimi: 1755 - 1800

'Eiki Tokoni Palēmia: ... Sea ki'i tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Tali pe Feitu'una e tokoni mai e Tokoni Palēmiá?

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Osi hiki e fa'itoka ko ē 'o 'Ohonúa ki 'olunga pea kuo 'osi ngāue'aki 'i 'Ohonua, mālō Sea.

Lord Nuku: Ko u lave'i 'e au e me'a ko ē 'oku me'a mai ki aí 'a e hiki. Ka ko e mātu'a ko ē 'i laló, 'e 'osi hono 'ave.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ni'ihi ko ē na'e maumau honau ngaahi falé tukukehe kapau ko e 'uhinga ki he kau pekiá.

Sea Komiti Kakato: Ko e kau pekiá pe eni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Na'e 'osi kole pe ia ki he kāingá ke nau takitaha 'ave hono fāмили ki 'olunga, maau 'osi maau e fatongia ia e Pule'angá Sea, mālō.

Lord Nuku: Sea, ko e Pule'angá na'a nau hanga 'o fekau ke 'ave e mātu'á hūfanga he fakatapú ki he feitu'u ko iá. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fili ia 'a e mātu'á ka ko e 'uhinga ia e tokanga ko ē ki aí. 'Oku 'i ai kakai ia na'e 'auhia kei ava pe mala'é ia, 'oku 'ikai ke u 'ilo'i 'e au pe 'oku mea'i 'e he tokotaha ko ē na'e tokoni maí pe 'ikai. Ka ko e 'uhinga e tokanga atú he 'oku kei 'i ai pe kakai ia 'oku 'i ai. Ka ko e tu'unga fakatu'utāmaki 'oku 'i aí Sea. Pea ko e hala ko ē ko e mei 'Ohonua ko ē ki Tufú 'oku lele he 'one'oné. Ko e me'a ia 'oku ki ai e tokangá, he ko e 'ū 'api ko ē na'e 'i aí, 'osi ia hono 'ave pea ko e 'uhinga ia fai ki ai e tokangá, ko e 'uluakí ia.

Tokanga ki he tu'unga 'oku 'i ai ngāue ki he ngaahi hala hola

'Oku fai e tokanga 'Eiki Sea ki he hala hola ko eni ko ē 'i Nuku'alofá ni. Ko 'etau 'i hení 'oku 'ikai ke tau 'i heni pe koe'uhí ko e fē feitu'u 'okú te ha'u mei aí. Ko e me'a ko u tokanga ko ē ki ai he 'aho ní ko e hala hola ko ē pea mei Nuku'alofá ní, mei Pātangata hē ki Sopu, ko Pea

pē. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi hala mei Hihifo ka ko e ‘uhinga pehē ‘oku fai atu ki ai e tokangá Sea. Ko e tali ko ē ‘oku ‘omaí, mo’oni ka ko e ‘uhingá pe ‘e fai fakakū ‘a e ngāue ko iá.

‘Okú ke mea’i pē meí he me’a’anga ko eni e Tama Pilinisi mei Lapaha ‘o lele mei ai ki Kolonga. ‘Oku ‘osi a’u mai e halá ia he vaha’a ko iá ki he halapule’angá, ‘osi a’u mai ki ai. ‘Oku ‘ikai ke pehē ia ke mita ‘e 1, ‘osi tātā mai e peau ia ‘i he halapule’angá. Ko e me’a ia ‘oku fai ko ē ki ai ‘a e tokangá Sea. Pea ko e, pea mei Lapaha he feitu’u ko ē hūfanga he fakatapú ‘a ē ‘oku me’a ai e Tama Pilinisi ‘a Fonua Tanu. Ko ‘ene ngaungāue pe e tahí ia, ‘oku kau ai mo Talasiu. Ka ko e ‘uhinga ‘oku fai atu ki ai ‘a e fakahoha’á Sea he ko e fakatamaki eni ia fakanatula ‘oku lolotonga hoko pe ia ‘i he taimí ni.

Hoha’a ki he ngaahi fōsoa na’e maumau’i he tsunami

Ka ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ki ai e tokangá pea ‘oku me’a mai pē Pule’angá ia ‘oku faingofua pē. Ka ‘oku nau me’a foki nautolu ‘i Nuku’alofá ni. Ka ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ki ai e fakahoha’á he koe’uhí ko e feme’a’akí ko ē, ‘i, hangē ko ‘Euá, ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e tokangá. He ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha fōsoa ia he feitu’u ko eni ko ē na’e ‘i ai ko ē ko ē ‘a e tuku’anga loló Sea ko e kau mo ia he palopalemá, tukukehe e mala’é. Pea ko ‘etau tō mai ko ē ki heni ke fakalukufua ‘a e fakamatalá Sea. ‘Oku ‘osi ‘i ai e kongá ‘a e ngaahi kongá lahi ‘i Hahaké, lahi mo e ngaahi kongá lahi ‘i he fōsoá na’e maumau’i. Ko e me’a ia ‘a ē ko ē ‘oku fai atu ki ai e hoha’a Sea.

Tokanga ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ma’u’anga ivi ‘uhilá

Pea kapau te tau lave, ko e tokanga lahi taha foki ko eni ko ē ki he me’a ko eni ko ē ki he ‘uhilá ‘Eiki Sea, mo e me’a ko eni ko ē ki he ‘etau ‘alu ko ē ki he ma’u’anga ivi fo’ou’ú ko e potungāue eni ‘oku nau hanga ko ē ‘o fakapa’anga lahi taha mo e tokoni lahi taha ko ē ‘a māmani ko ē ‘oku fai ki ai. Kapau ko e ‘uhingá ‘Eiki Sea ke tau mānava ha ‘ea ma’a pea ‘ai ke mahino ki he kakaí, ko e me’a mo’ui lelei pe ko e ‘uhingá ke tau liliu ‘i tahi pe ko e la’ā pe ko e matangí. Ko e ‘ū me’a kātoa ko iá ‘Eiki Sea ‘oku ta’etotongi ia, me’a’ofa ia ‘a Sihova. Pea ko ‘etau sio ko ē ki ai ko e sola eni *megawatt* eni ‘e fiha ‘oku ‘osi fokotu’u ‘i Tongá ni. ...

<010>

Taimi: 1800-1805

Lord Nuku: ... Ko ‘eku fehu’i atú, ‘oku holo e ‘uhilá? Ko e ngaahi me’a ia ‘oku fai ko ē pe ko ‘etau fakalalakaká ki he mo’ui lelei pe ko ‘etau fakalalakaká ki he faka’ekonōmiká. Ko e me’a ia Sea ‘a ē ko ē ‘oku fai atu ki ai e tokangá Sea he ko e fa’ahinga fakatamaki eni ia fakanatula ‘oku ‘ikai ke pule’i ia ha taha. Ko e me’a ia ‘oku fai atu ki ai e tokangá Sea. He ko e potungāue eni ‘oku lahi taha e hū mai ai ‘a e tokoní pea ko e ‘ai pē ke u fehu’i ange ki he ‘Eiki Minisitā.

Fehu’ia tu’unga ‘oku ‘i ai pa’anga na’e to’o he potungāue ke ‘inivesi

Kātaki pē ‘Eiki Minisitā na’e ‘i ai foki ‘a e pa’anga na’e to’o ‘i he potungāue ko eni ke ‘inivesi mahalo pe ko e *trust* pe ko e hā. Pea ko ‘eku fehu’i atu pē ‘aku ia pe ko e hā hono tu’unga ko é ‘oku ‘i ai he ‘aho ní. Ka ko e kongá ko ē ki he palopalema ko ē fonuá, ‘ai ke mahino ki he fonuá pe ko ‘etau hu’ú ki fē. Tau hu’u ki he mo’ui lelei pe ko ‘etau hu’u ki he faka’ekonōmika

koe'uhí ke fai mai ha tali Sea kae 'uhí kae toki hoko atu 'a e fakahoha'á. Na ko ē kuo 'osi cover kotoa pē 'ū me'á ia, tali si'i mu'a ke fai mai e talí ka tau fanongo. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tali Palēmia ki he ngaahi kaveinga tokanga ki ai 'Eiki Nōpele 'Euá fekau'aki mo e ma'u'anga ivi

'Eiki Palēmia: Sea 'oku lava pē foki 'o 'ai 'o, ke sai ki he mo'ui lelei pea toe sai pē ki he faka'ekonōmiká. 'A ia ko e me'a ko ē na'e fai foki e, fa'a feme'a'aki ai 'a e Fale ni ki he 'ai ko eni ko eni e loló pea mo e ngaue'aki ko eni 'a e holo 'a e *renewable* pe ko ha, 'a ia 'oku tau peseti foki 'e, mahalo 'oku ofi pē he 20 'a e *renewable* he taimi ni. Pea ko 'etau feingá ha fo'i toe 50 ke a'u ki he 70 ki he 2025.

'A ia ko e, hangē na'a ku lau ko ē 'anenaí 'oku 'i ai 'a e 4 miliona 'oku 'omai mei he *EU*. Taimi ko ē 'e fokotu'u ai 'etau 'ū sola mo e uini ko eni 'i Hahaké ke lava 'o *upgrade* e *grid* ke ne lava 'o tufaki mai 'a e ivi ko iá he 'oku lahi ange ia mei he ivi na'a tau palani ki ai kimu'á. 'Uhingá na'a tau palani foki tautolu ki mu'a ki he lēvolo ko ē ka ko eni kuo tau lahi ange e ngaue'aki e 'uhilá pea 'oku pau ke *upgrade* 'aki leva 'a e pa'anga 'e 4 miliona ko eni 'oku 'omai ko eni ke lava 'o a'u mai ki Nuku'alofá ni mo tufaki lelei 'a e 'uhila ko iá.

Ko e *trust fund* 'a ē nau lau atu pē ki ai 'anenaí 'oku 'i ai 'a e 2 miliona mei he *ADB* pea 'oku 'i ai mo e 12 miliona mei Nu'usila. Kau heni 'a e 'ū tangikē vai mo e 'ū me'a pehē ko e 'uhinga pē ke tokoni kapau 'e fu'u lahi e la'ala'ā, 'oku lava e 'o 'ai e tangikē vai. Pea 'oku ou tui 'oku mea'i he konga 'ia moutolu, 'oku, na'e *tender* 'a e ngāue ki he 'ai ha fo'i tu'u'anga tangikē vai 'e 1000 tupu pea 'oku 'osi fai e ngāue ki ai. Ko e 'uhingá pē ke lava 'a e 'ū tu'u'anga vai ko iá kae 'alu atu 'a e 'ū tangikē vai. Fakatatau pe eni ia ki he ngaahi kole 'oku 'omai mo e ngaahi *criteria* pe ko e ngaahi fokotu'utu'u 'a e potungāué 'o sio pe ko hai 'oku tonu ke 'oange ki ai 'a e tangikē ko iá fakatatau ki honau tu'unga faka'ekonōmika mo e alā me'a pehē.

Ko ia hangē pe ko ia na'a ku lau ki ai 'anenaí Sea ki he *foreshore* 'oku 'osi fai e talanoa kau ai 'a Siapani ke toe ki'i hiki 'a e *foreshore* ko ē 'i koló ko e 'uhingá pe ko ena na'e ki'i uesia he *tsunami*. Ko e me'a ko eni ki Hahaké, 'oku mo'oni pe ia tonu ke fai e sio ki ai, fakakakato 'oku 'i ai ha me'a, ka ko e taimi ko ē na'e fai ai ko ē 'a e *technical* mo e *feasibility study* ko eni na'e fai he *ADB* pea na'a nau fili pē ko e talamai ko e konga ē 'oku tu'u lavea ngofua tahá, tau kamata ai pea tau toki hokohoko atu. 'A ia ko e ongo 'elia kehe 'e ua ko eni na'e, 'e fai e sio ki ai toe hoko atu e sio ki ai ko Hihifo pea mo Ha'apai ē. He ko e 'uhingá pē 'oku mahino 'aupito pē 'a Hihifo ia, kai mai he vai ki lotó ka ko e sió eni pe ko e hā ha fa'ahinga me'a 'e fai ke 'aonga ki hano ta'ofi 'aki 'a e vai tatau pē pea mo e sio ko ē ki Ha'apai.

Mahu'inga 'aupito pē ngaahi ngāue pehé ní ke fai 'i he founá, ke fakapapau'i pē 'oku fai e *EIA* mo e 'ū alā me'a pehē. Ko e fiema'u fakalao pe ia ko e 'uhingá ke fakakakato ia kae toki hoko atu e 'ū ngāue. Ko u tui pē 'e ala tokoni atu ia ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a e Nōpelé. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki mu'a ke 'ai pē ki'i fo'i fehu'i faka'osi ko eni. Koe'uhí ko e, ko 'eku fanongo pē 'aku ki he me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele ko ē 'o 'Euá 'a e mafatukituki ko ē malu'i hoku vahefonuá. Ko e tu'ú foki eni Sea ko u tui pē kuo liliu e halanga ia e afā, 'e patō

ma'u pe ia 'i 'Eua, meimei taimi kotoa. Ko e peau lalahi 'e patō pe ai. Ko u kole pe 'aku eni ki he 'Eiki Palēmiā kae pehē ki he 'Eiki Minisitā ko eni e, 'o e *Foreign Affair* ...

<002>

Taimi: 1805-1810

Taniela Fusimālohi: ... Minisitā ki Mulí. Na'e kamata mai foki 'ema ngāue ki he, ke 'i ai foki, ke 'i ai 'a e *sister city* 'o 'Eua mo Siaina. Pea ko e kole pē eni ia Sea, ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i taimi piliote ia ke fai ai ha ngāue ke malu'i hangē ko e fōsoa mo e ngaahi me'a pehē. Ko e hala lele mei lalo ki 'olunga he ko e kolo 'oku tu'ulavea ngofua taha ko Tufuvai, pea mo 'Ohonua. Pea ko e kole pē ia mu'a 'e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Minisitā ko ē ki he *Foreign Affair*, ke, kapau 'oku tuai 'a e me'a ia ko eni mei he *EU* mo e ngaahi me'a pehē, ko e kole 'aku ia ke fēfē mu'a ke tau ngāue ā tautolu ia na'a vave ange mai 'a e *sister city* mo ha tokoni. He koe'uhi he ko e mei he tu'unga ko ē 'oku 'i ai ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e peesi fiha eni 'etau Patiseti Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: Na'a ku fakaongoongo au ko ha'ane fehu'i ka ko 'ene kole.

Taniela Fusimālohi: Sea koe'uhi foki ko e me'a ko eni ko ē 'oku 'asi he ko e ngaahi ...

'Eiki Palēmia: 'E 'Eiki Sea kātaki pē.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'e Palēmia ki he kole ko eni.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a eni ia 'oku tonu ke, 'ikai ke 'i ai ha'ane fekau'aki ia mo ē, 'o kapau ko e kole *sister city* ia ko e, 'ikai ke kau ia. Kapau ko ha'ane 'ai mai ki he *evacuation road*, 'osi 'i ai 'a e fo'i hala 'i Tufu, ko e fo'i hala pē he hala tahi 'oku kei fakakaukau'i he 'oku tu'u lavea ngofua ia Sea. 'Oku kei fakakaukau'i lahi pē 'e toe 'ai pē 'e toe vakai ha hala kehe he 'oku tu'u ia 'i he feitu'u 'e ha'u tonu ai ko ē 'a e mate. Ka 'oku 'osi 'i ai 'a e fo'i *evacuation road* ia 'oku mea'i pē 'e he Fakafofonga, ka ko e kapau ko ha talanoa *sister city* eni ia toki vakai 'a e potungāue ia ko ia ke mo toki feme'a'aki ai 'i he taimi ko ia, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Sea kātaki Sea kau 'oatu ai pē ki'i fiema'u ko eni.

Taniela Fusimālohi: Sea ke faka'osi atu 'eku fakahoha'a. Neongo 'oku 'ikai ke 'asi ia he.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo Ha'apai 13. 'Oku ke mea'i pē 'e koe ko e taimi eni 'o 11.

Taniela Fusimālohi: Neongo 'oku 'ikai ke 'asi ia he, ka ko e, neongo 'oku 'ikai ke 'asi ia hē ka 'oku 'asi hē 'a e ngaahi patiseti ia ki he ngaahi ngāue pehē, ka 'oku hangē ko e lau, 'oku *miss out* 'a e fo'i tāketi ia pea ko e 'uhinga ia. Kapar 'oku 'ikai ke 'asi he pea te fai ā mu'a ha kole, kapau 'oku 'ikai ke 'asi ia he me'a ko ē.

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu atu ...

Sea Komiti Kakato: Sai, me’a hifo ‘Eiki Palēmia. ‘Oku mo’oni ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘i he fakatonutonu ‘anenai, ‘oku tonu ho’o kole ka ‘oku hala ‘a e taimi ko ē ‘oku fai ai e kole. ‘A ia ko e fo’i ‘elia kehe eni ia, lolotonga ‘etau feme’a’aki ‘i he ‘atiteki, he MEIDECC, kuo ke kole mai kole, ha hono ui faka-Tonga, kole tuofefine ngāue fakataha.

Taniela Fusimālohi: Kolo māhanga.

Sea Komiti Kakato: Oh kolo māhanga, ‘o ta ko e kolo māhanga. Ka ko e anga foki ia ‘eku faka-Tonga foki ‘aku ia ko ho’o kole fefine he, kole māhanga.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘ai pē foki Sea, he na’e ‘osi tali ia ‘e he ...

Sea Komiti Kakato: Ka ko ‘eku kole atu ki he Feitu’u na, toki ‘ai ha taimi, ‘oku lahi e ‘ū me’a ia ‘oku tonu ke ke ‘omai he fokotu’u, hangē ko e fokotu’u ko eni na’e ‘ai ‘e fika 4, ‘e fai hono *review*, ‘a e fokotu’u ko ia ‘i he ta’u fo’ou.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e tangi foki eni ia fai mei he até hangē ko e malanga ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Taniela Fusimālohi: Kuo kau mo e sino ia ‘o hoku kāinga he mole ‘i he me’a ko eni.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ko au ‘oku ou fatongia ‘i he Sea, ‘ai ho’o tangi he ate ‘o fakahū fakalelei mai ke *formal* ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘oku fakamātoato ko e tangi ia mei he ate ia.

Lord Nuku: Sea tuku mu’a ‘a e kole ke ‘ave mu’a ki he Pule’anga Sea.

Sea Komiti Kakato: Kole ki he Feitu’u na. ‘Oku ‘osi fanongo pē Pule’anga ka ‘oku ‘ikai ko e founa eni ‘i he taimi ni ke ke fai ki ai ‘a e kole.

‘Eiki Palēmia: Ko ia. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e founa ia ...

Sea Komiti Kakato: Ke ‘ai *sister city*.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘i ai e founa ia ke fai’aki ‘a e *sister city* ‘oku fou ia ai, ‘uhinga kae me’a mai pē mu’a ia he ‘esitimeti. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau tali atu kitautolu, ‘io *sister city* koe mo Mele pea fakafokifā pē, he ‘oku pau ke lotu ki ai ‘a Mele pe ko fēfē kolo ‘oku ke, ‘a ia ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga. ‘Alu pē he *process* ko ia kae tuku mai ‘etau ki’i Patiseti ke fai ha ki’i feme’a’aki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu’u pea pou pou e.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, tuku atu pē a ‘a e kole hē ki he tēpile.

Veivosā Taka: Sea ko e ki’i miniti pē eni ia ‘e taha Sea, ko e ki’i *emergency* pē mei motu. ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na ko e ki’i, ko motu foki ko Kauvai ‘Uiha, Ha’afeva pea mo Nomuka ‘oku nau ngāue’aki ‘a e ngaahi misini ma’u’anga ivi pea mo e *solar*.

‘Eiki Sea pea na’e ‘i ai ‘a e fakatamaki na’e tō ‘i Ha’afeva ‘o vela ai ‘a e *solar* pea mo e misini. Ko e fetu’utaki mai eni ‘a e tokotaha ‘oku ne ngāue ai, ‘osi mo’ui kotoa ‘a e *solar* Sea, ‘uhinga ia ‘oku ou fakahoha’a ki ai ke fakaa’u atu ‘a e fakamālō ki he Pule’anga koe’uhi ko e, pea ‘oku nau toe mo’ui pea mo e misini ‘uhila, pea ‘oku ne palōmesi mai ‘e ‘ave misini *standby* ke lele misini ‘e taha ko e *standby* mei Kauvai pē ki Nomuka.

‘Eiki Sea ko e fakamālō ia mei he motu’a ni ‘a e fu’u ngāue lahi he ‘oku ou ‘ilo ko e pa’anga lahi ‘oku mole, ka ‘oku fakamālō mai ‘a e kāinga, nau *text* mai fakahoko mai ‘oku nau fiefia.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ...

Veivosa Taka: Pou pou atu Sea, ke tau tali.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e pou pou ki he’etau ‘unu leva e, ‘unu mei heni ke ...

Lord Nuku: Sea ki’i kole faka’osi pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io. ...

<005>

Taimi: 1810-1815

Sea Komiti Kakato: ... Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Kole ha ngaahi ī ma’a ‘Eua

Lord Nuku: Tapu pē ‘Eiki Sea pea mo e Feitu’u na. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e fakakaukau ‘Eiki Sea polokalama hono tolu e ma’u’anga ivi pea ‘oku ‘i ai e, ko e me’a ko ē ‘oku kole ko ē he vahefonua ‘Eua Sea. Na’e faipē ki’i savea ia kimu’a ia he Pule’anga ko eni mo e Pule’anga kuo ‘osi ka ko e ma’u’anga ivi ko ē ki ‘Eua ‘Eiki Sea ko e fakahoko pē ke ‘uhī ke mea’i pē he Pule’anga, ko e taimi ko ē, ko e kole ko eni ko e kole pē ‘e lava he Pule’anga ke fokotu’u mu’a ha ...’e ua pē tolu ‘i ‘Eua. He ko e savea ko ē na’e ma’u ‘Eiki Sea ‘oku pehé ni. Ko e noti ‘e ono te ne lava leva ‘o fakalele ha ī ke ne fakalele ‘a e ma’u’anga ivi ‘Eiki Sea.

Ko e savea ko ē ‘i Tonga ni ‘oku ‘i ai ‘a e halanga matangi ia ‘i ‘Eua ‘oku noti ia ‘e fitu. ‘A ia ‘oku malava ‘aupito ‘aupito ke ngāue’aki, ka ko e kole ki he Pule’anga pē ‘oku malava ‘e he ngaahi pa’anga tokoni ko eni ke ‘oange ha ngaahi ī pehē ki ‘Eua. He koe’uhī ko e savea ko eni na’e ‘osi fai ia pea mei ‘Iulope he ta’u ia mahalo ‘e hongofulu tupu kimu’a, ka ko e ‘uhinga ko e tu’unga ko ē he taimi ni. Na’e fiefia ‘a e vahefonua ia he taimi ko ē na’e me’a ange ai ‘a e Pule’anga ‘o fokotu’u ko eni ko ē ‘a e sola. Fiefia kinautolu ‘i he fakamatala ‘o pehē ‘e holo ‘a e mahu’inga ko ē ‘o e ‘uhila pea ‘osi ange ia ‘oku ‘ikai ke holo ia. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e toe ‘omai ko eni ‘a e kole ko e me’a ‘e ua. Ko e hala fononga ko ē ko ē, ko e ‘uluaki kole pē ‘e lava ke ma’u ange he ngaahi ī ki ‘Eua, pē ‘e lava ke hanga ‘e ‘Eua ‘o fakalele ‘enau ‘uhila kapau ‘e lava e tokoni ko eni Sea. Ko e ‘uluaki ia e kole.

Hoha'a ki he tu'unga 'oku 'i ai uafu mo e hala fakakavakava 'o 'Euá

Ko hono ua ko e fetu'utaki ko ē 'a e kauvai ko ē Houma pea mo e Kauvai 'Ohonua. 'Oku tu'u e uafu ki he Kauvai ko ē ki Houma pea hala fakakavakava ia mei ai ki 'Ohonua. 'Osi maumau ia, ka 'oku tu'u 'a e uafu ia he faha'i ko ē ka ko e kakai tokolahi taha ko ē 'o e vahefonua 'oku nau nofo nautolu ki he faha'i ko eni ko ē 'a eni ko ē ki 'Ohonua. Ka ko hono maumau'i ko eni ko e maumau'i pē he taimi ko ē 'oku tahi lahi ai pē 'oku hifo ai 'a e vai ko ē pea mei mo' unga, ka ko 'ene tu'u ko ē anga ko ē tu'u he taimi ni 'oku fakahifo e koloa ia hē 'o toki fononga ai ki he faha'i ko ē 'e taha 'Eiki Sea 'i he hala fakakavakava ka 'oku maumau ia. 'Oku kau ia 'i he ngaahi

Tali 'Eiki Palēmia ki he fakapa'anga ngāue ki he hala fakakavakava 'Ohonua

'Eiki Palēmia: Sai ke tali atu ai leva Sea. Na'e ma'u mai 'a e 1 miliona mei Nu'usila ke fai'aki 'a e ngāue ki he hala fakakavakava ko eni, ka 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ia ki he hala fakakavakava lahi ko eni na'e laú ki loto ange. Ka ko e fiema'u eni ia hangē ko e me'a 'a e Nōpele ke lava 'a e fetu'utaki ia ko ia ka 'oku lolotonga ia pē foki ia he taimi ni fanga ki'i hala ko eni, ka na'e ma'u mai 'a e pa'anga 'e 1 miliona ke fai'aki 'a e ngāue ki he hala fakakavakava mālō Sea.

Lord Nuku: Kapau ko e 'uhinga ia Sea ke 'oua 'e fakahoko mai ai 'a e le'o ko ē 'o e kakai ke talamai ko e 1 miliona eni.

'Eiki Palēmia: 'Osi pē tali atu 'ene fehu'i 'ene me'a mai'aki pea tala ia ko e 'ai ke 'ai mai e le'o 'o e kakai.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Ko u pehē au te ke fiefia 'Eiki Nōpele ...

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i atú ...

'Eiki Palēmia: 'Oku ma'u mai e ki'i seniti ke tokonia 'eta masiva ke tokonia 'ai e hala fakakavakava. Ko e me'a lelei ia ke te fiefia lava ha ngāue lelei pehē 'oku 'ofa mai ha fonua 'e taha 'enau *tax* mai e 1 miliona ke tokonia taua 'ikai ke ke hounga'ia mahalo e Feitu'u na ia mālō.

Lord Nuku: Kātaki fakamolemole pē 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a. Ko e palopalema ko eni 'ikai ko ha toki palopalema. Pea kapau ko e 'uhinga 'oku 'omai ha 1 miliona, fakafeta'i kapau 'e ma'u ai. Ka ko e me'a ko ē 'oku hoko ko ē ko u tui 'oku mea'i pe ia he Palēmia, ko e hala ko ē 'oku loto ko ē ki ai 'a e pule fonua ko ē 'o 'Eua ke lele e hala ko eni ko e 'i 'olunga ko ē ke fetaulaki ai 'a e Tā'anga ko ē pea mo 'Ohonua. Ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'a'aku 'i lalo he ko e hala ia 'oku ngāue'aki he 'aho ni. Ko u tui ko e me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a atu ki ai 'oku mea'i pē ia he Palēmia mo e Pule'anga, ka 'oku 'ikai ke u lave ki 'olunga...

<007>

Taimi: 1815-1820

Lord Nuku : ... he ‘e lau miliona lahi ia.

Sea Komiti Kakato : Ko ia na’e ‘osi eni ‘ene me’a mai.

Lord Nuku : Ka ko e 1 miliona ko ē ko ē ‘oku talamai ko eni ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘e lava ai ‘a e ki’i hala fakakavakava ko ia ‘i lalo. Ka ko e ‘uhinga hono fakahoko atu, ke mea’i pē ‘e he Hou’eiki Pule’anga ‘a e ngaahi faingatāmaki ko ē ‘oku hoko ko ē ‘i he vahefonua.

Tali si’i mu’a ke u ‘osi atu ‘eku me’a ko u tokanga ki aí. Kapau na mou tukuange pē ‘emoutolu ke ki’i fai fiefiemālie pē, ka ‘oku hangē kiate au homou pehē mālō, ko e ‘uhingá ke tuku ā.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai. Me’a pē Feitu’una ia ‘oku hangē pē ko e lotú, ‘io.

Lord Nuku: ‘Io ka ko e talatala mahaki atu pē eni ki he Feitu’ú na Sea. Mālō ‘aupito Sea e faitotonu ho’o Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō ho’o me’a totonu mai he Fale.

Lord Nuku : Ko ia, ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a atu, ‘oatu e faingata’a’ia pea mo e fiema’u. Ko e fiema’u eni ‘a e vahefonua ke kole mai ha ngaahi ī koe’uhi ko ‘enau ‘uhila he na’e ‘osi fai e savea ia ki ai pea ko e ‘uhinga ia hono fakahoko ki he Pule’anga. Ko e fakahoko atu pē, ko hono fakahoko ko e me’a ia ‘a e Pule’anga. Pea ko e ‘uhinga ko eni hangē ko eni ko e ki’i hala ko ē ‘a ē ‘oku fakahoko atu, ko e hala ia ‘oku halafononga he ‘aho ni, ka ko e hala totonu ko ē ke fai mo hanga ‘e he Pule’anga ‘o ngaahí, kapau ‘e me’a mai ‘a e Pule’anga te nau ngaahi ‘a e hala fakakavakava ko ia ‘i ‘olunga ‘osi, ‘ikai ke u toe hoha’a au ki ha me’a. Ka ‘oku ‘ikai foki fai ha feme’a’aki ia ki ai.

Sea Komiti Kakato : ‘E Fakafofonga, ‘e ‘Eiki Nōpele na’e me’a mai ‘e he ‘Eiki Palēmia, 1 miliona mei muli ko e fo’i hala ‘i ‘olunga ‘oku feinga ‘a e Pule’anga ke ngaahi ka ko e pa’anga lahi ia.

Lord Nuku: Fu’u pa’anga lahi ia.

Veivosa Taka : Sea ‘e lava pē ha ki’i fehu’i ki he Hou’eiki Nōpele?

Sea Komiti Kakato : ‘E, ‘ofa mai ā mu’a Fakafofonga Ha’apai 13 ...

Lord Nuku: Sea. Kapau ko ha fehu’i ...

Sea Komiti Kakato: Me’a hifo kae fei mo feinga’i ke ‘osi ka tau tuku he ‘oku ke mea’i ko au ‘oku ou hela’ia lahi tahá.

Lord Nuku : Sai ia. ‘A ia ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fiema’u atú Sea ‘oku ‘osi fakahoko mai ‘e he Pule’anga ‘e hoko.

Sea Komiti Kakato : Ko ia ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku : Mālō Sea. Tali si’i hifo e poupou’u he ‘oku lahi pē ‘ū me’a ia ke ‘oatú. Ko e ‘uhingá pē ‘oku mou a’u ki he ongosia. Ke ongosia koe heni ka nau ongosia au he ki’i feitu’u ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke u ongosia au, ko u fiefia au ho’o me’a maí.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ou fakahoha’a ki ai he ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia ia ‘e hiki e me’a ia ki Ha’apai ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘oku ou fiefia au he’eku me’a atu he ko e fo’i taula ia na’a ta fa’a ngāue’aki kimu’a.

Lord Nuku: Ko e fiema’u eni ‘a e kakai ‘oku ‘ikai ko ha lī taula Sea. Sea ‘oua te ke toe fakahēlele’u he ...

Veivosa Taka: Sea ko e ‘ave pē ...

Lord Nuku: ‘Osi ‘eku me’a na’a ku teuteu ke faí ho’o ngāue ‘Eiki Sea. Teuteu au ke u ha’u ‘o kole e me’a e vahēfonuá talamai ‘e koe ko e lī taula, mole ke mama’o. Ko ‘eku tokanga pē ‘aku ki he vahēfonuá ko e lahi ‘enau fiema’u. Ka ‘oku ou pehē ko e faingamālie eni he ko e halanga pa’anga eni ‘oku fai mai e tokoni ko iá ke ‘oatu ‘a ‘Eua.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Palēmia ki’i me’a mai ange ki he *windmill* koe’uhi ko e ki’i savea ko eni ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpele, hā e tu’u ki he kaha’u?

Fakama’ala’ala ‘Eiki Palēmiá ki he ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai ‘Eiki Nōpele ‘Eua

‘Eiki Palēmia: ‘A ia na’e ‘uhinga pē foki ‘eku lau ‘anēnai na’e fai e *study* ‘i ‘Eua *study* ‘i Ha’apai ke sio pē ‘oku oma fe’unga ‘a e havili ke tu’u ai ha ngaahi *wind farm* mo ha me’a ē. ‘A ia ka ko e hoko atu leva foki ia Sea ‘oku hangē pē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke hangē pē ha, ha *switch* pē fo’i *light* pea mo’ui. Pau ke fai e talanoa ki he kau *donor* tatau pē mo e hala fakakavakava ‘i ‘olunga. Hangē pē ko ē ko ‘eku lau ‘anēnai ko e mālō eni ia ‘oku ma’u ‘a e ki’i 1 miliona ko eni ke fai’aki ha ngāue ki he hala fakakavakava ‘i lalo, kae fai e talanoa ia ko ē.

He ‘ikai ke nau tafoki pē nautolu ‘o ‘omai ha 10 pē 20 miliona. Pau ke ‘i ai e *process* ia pau ke fou ai tatau pē ‘a e hala fakakavakava ko ia pē mo e fakakaukau ki ha *windmill* ‘e Sea. Ko e anga pē ia ‘o e fakatalanoa atu ke, ‘a e founa pē ko u tui na’a ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Nōpelé he na’e ‘Eiki Minisitā pē, ‘a e founa ko ē kuo pau pē ke tau talanoa mo Nu’usila, ‘Asitelēlia pe ko e *World Bank*, tau ‘oatu e ngaahi *study* tau sio ai pe ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u pea kapau leva ‘oku pehē toki lava lava ‘o *confirm* mai e *funding* fai leva e ngāue. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea, ki’i miniti pē ‘e 1. Ko u ‘ilo’i e me’a ‘oku ke tuputāmaki ‘iate au kae sai pē. Ko e ki’i me’a pē ‘oku ou tokanga ki ai Sea ... uafu ..

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele ‘Eua ...

Lord Nuku: Uafu ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e Feitu’ú na ia ko u fiefia, toe ‘oatu ha’o, ‘oatu ha’o miniti ‘e 10.

Lord Nuku : Ko u tokanga ‘aupito au ko ho’o me’a mai ‘oku ke ongosia pea ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai.

Sea Komiti Kakato : Fakamolemole ‘ikai ke u ongosia au.

Lord Nuku : Pea ko u tokanga atu leva ki he ...

<008>

Taimi: 1820-1825

Lord Nuku: ... ko e uafu ‘Eiki Palēmia, hala fakakavakava pea mo e ‘uhila fanga ki’i me’a pē ‘e tolu, ki’i me’a si’isi’i pē ‘e tolu. ‘Oku faingofua pē hanga he ‘Eiki Palēmia ia mo e Hou’eiki Kapineta ‘o kumi mai ha pa’anga. He na’e ‘i ai pē taimi na’e pehē ke tanu ‘a e hala pea nō e Pule’anga ‘oku lolotonga taa ni he taimi ni na’e fe’unga mo e 70 miliona. ‘Oku malava pē ke fai e ‘ū me’a ko ia ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku fakahoko kia nautolu ke nau toki kumi ‘enautolu ia pē ko e hā e founga he kapau ‘oku ‘ikai ke nau lava, mou pehē mai kae pehē atu ha kakai te nau lava.

Ko e anga ia ‘a e fakahoha’a Sea, ka ‘oku fai e toka’i koe’uhí ko e ngāue ai ‘anautolu, ko ‘emau ngāue ‘amautolu ko e ‘oatu e me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he kakai pea ko ia pē ia ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke fai ha faingata’a’ia. ‘Ikai, ko e ‘oatu pē eni ia ‘a e fiema’u, ko homau fatongia ia. Pea ko ia Sea ko u ongo’i pē talu eni ho fakaongosia mei ‘aneuhu ‘alu eni ke po’uli kae hoko atu ā ho faifatongia ‘oku lahi pē me’a ia ke ‘oatu ka ‘oku

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai me’a mai pē Feitu’u na ia ‘oku ‘ikai ke u ongosia au.

Lord Nuku: Ko au foki ‘oku ou loto vaivai ko ho’o pehē mai pē ‘oku ke ongosiá mate he ‘ofa atu. Ko e ‘uhinga ia ...

Sea Komiti Kakato: Ko u ‘ofa atu ki he Feitu’u na.

Lord Nuku: Sio ange toe fakavaivai ange ‘eku me’a ko ē ‘oku ou fiema’u, mālō Sea.

Fehu’ia ‘a e Pule’angá ki ha taimi pau ‘e huufi ai poloseki sola ki he ongo Niuá

Vātau Hui: Sea ki’i hao atu ai pē mu’a Sea hē, miniti pē ‘e taha. Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Komiti Kakato. Sea ko ‘eku tu’u ‘a’aku Sea koe’uhí ko ‘eku ‘ilo’i ‘oku lolotonga lele māfana ‘a e ngāue ki he ngaahi e sola ko eni ‘i he Ongo Niuá. Koe’uhí ko e polokalama 3 ko eni ‘oku ‘asi ai ko e ma’u’anga ivi, ‘ikai ke u toe talanoa fika au ia Sea he Patiseti.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai ‘oku lolotonga fakahoko e ngāue ko ia ‘i Niuatoputapu. ‘Oku ai nai ha taimi pau ko e talu e tala ‘e huufi e sola he ta’u kuo ‘osi, a’u mai eni ki he ta’u ni? ‘Oku ‘i ai nai ha taimi pau fakapapau’i mai ai he Ma’u’anga Ivi pe ko e potungāue ko eni ‘e huufi ai e ma’u’anga sola ko ia ‘a Niuatoputapú?

Fēfē nai ‘a Niuafou’ou ko ‘eku fehu’i Sea fēfē nai ‘a Niuafou’ou? Ka lava ‘a Niuatoputapu ‘oku ‘i ai nai ha polokalama ‘e hoko ki Niuafou’ou, ko hono ‘uhinga ke fanongo mai e kāinga he ko

‘ene tu’u ko eni ‘oku nau ‘unaloto kotoa mai kinautolu. Ko Ha’apai ena ia kuo ‘osi maau mālie, ka ko e ‘uhinga ia e fakahoha’a e motu’a ni Sea.

Faka’amu ke fakamalumu poloseki sola ongo Niuá he Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá ‘o ka lava tu’u e solá

Pea ko hono ua pē mau faka’amu pē Sea ka ‘iloange ‘oku hoko ‘a e, ‘oku lava ‘o tu’u e sola ko ia ‘a Niuá, mau faka’amu pē ke mau piki mai pē he Kautaha ‘Uhila ko ē ‘a Tonga ni ke mau fakamalumu kotoa mai pē ki ai. Koe’uhí ka ‘iloange kuo maumau pea puna ange pē ha taha mei heni ki ai ‘o fai e ngāue ko ia, ke kau mo ia he ngaahi me’a te nau tokanga’i ange ‘o sēvesi ange mei heni. Sea ko e fehu’i ia ‘a e motu’a ni ki he ‘Eiki Minisitā ko ia ‘a e potungāue ko eni Sea mālō.

Eiki Palēmia: Mālō Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tali Palēmiá ngaahi kaveinga ne tokanga ki ai Fakafofonga Kakai, Niuá 17

Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘A ia ‘e huufi ‘a e sola ko eni ‘a Niuatoputapu Sea ‘i he fai ko eni e *show* ‘i Niuatoputapu, pea ko Niuafó’ou leva he kamata’anga ‘o e ta’u kaha’u ‘oku huufi leva ai ‘enau sola he kamata’anga. Vakai, tuli pē ki Fepueli pea ko e tu’u ia he taimi ni. Ko e fakalahi e *project* ko eni Sea ko u tui pē ke ‘ai pē ke, he ‘oku mahu’inga pē ke mahino ‘a e mahu’inga ko eni ‘a e ongo motu ko eni.

Fe’unga mo e \$8 miliona e poloseki sola ki he Ongó Niuá

‘Oku fe’unga mo e 8 miliona ‘a e *project* sola ko eni ki he ongo motu Sea mālō.

Fokotu’u & poupu Vouti Potungāue MEIDEC

Sea Komiti Kakato: Mālō, fokotu’u pea poupu. Mālō.

Ko e *Anti-Corruption* eni ‘e Hou’eiki ko e faka’osi ia. Ko e me’a fo’ou eni ē.

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Hangē na’a tau ‘osi paasi ia ‘anepō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fokotu’u pea poupu.

Eiki Tokoni Palēmia: Poupu Sea mālō.

Tokanga ki he Pule'angá pe 'e tali mo e ngaahi fokotu'u fakatonutonu mei he Komiti Pa'angá

Sea Komiti Kakato: Tali ia ē, Hou'eiki te u fakama'opo'opo atu kimu'a pau faka'osi hoku fatongia, ka ko u fakamālō atu ko 'ene lava ia 'etau ngāue ki he poó ni. 'Eiki Palēmia ko 'ene 'osi pē eni pea te tau pāloti. Na'e 'i ai 'a e fokotu'u fakatonutonu na'e 'omai he Komiti Pa'anga. Pule'anga mou tokoni mai ki he motu'a ni na'e kau fakataha pē hono alea'i 'i heni, hā 'a e tu'unga te tau 'i ai 'Eiki Minisitā Pa'anga tali pē mo ia ka tau pāloti?

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea mo e Komiti Kakato. Sea na'e 'osi tali eni ia he Komiti Kakato e tali e fokotu'u ko ē ke fai e fakatonutonu kātoa. 'A ia ko e tali e Patiseti 'osi tali ia. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga, ki'i me'a hifo pē he ko u 'osi hiki pē 'e au ia fakamolemole. ...

<007>

Taimi: 1825 – 1830

Sea Komiti Kakato: ... Ko e tali pē ha, ha hano fakalea, fakatokanga'i pē. Ka ko e 'ai eni ke tau fakapapau'i pau 'aupito.

Tali 'e he Pule'angá ngaahi fokotu'u fakatonutonu mei he Komiti Pa'angá

'Eiki Palēmia: Ko ia, ko ia Sea, 'a ia ko e tali pea mo e fakatonutonu ko ē na'e 'ohaké.

Sea Komiti Kakato: Tali e fakatonutonú, sai. 'A ia ko e fokotu'u ko ē ke hiki ko ē 700-1 aféouf. Hou'eiki na'e 'ave foki ki he komiti pea na'e 'omai, na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Tongatapu 4 'a ia 'oku toloi atu ia ki he ta'u fo'ou. 'E fai leva e talatalanoa pea mo e Pule'angá ke fai hano *review*, vakai'i pea makatu'unga ki ai 'a e tu'unga 'e toki 'i ai 'a e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 4.

'A ia ko e fo'i pāloti te u faí te u pāloti e Palani ko ē 'a e 'Atitá ē, tali e Palani ia 'a e 'Atitá mo 'enua fokotu'u na'e 'omai. Kalake. Ki'i fakamolemole ē ko e ki'i, 'oku mo'oni 'aupito pe Kalaké. 'A ia nau na'á ku kau he komiti ko iá 'oku 'i ai e ki'i fo'i kupu he laó 'i he, 'a ia 'oku fakatonutonu e kupu ko eni ki he fo'i lea ko ē "**kuo pau**". 'E 'Eiki Minisitā 'e, uehe fakamolemole, 'e Sea 'a ia ko e fo'i leá ko e "**kuo pau**". 'A ia ko hono fakapālangi ko e "**may**"?

'Aisake Eke: 'Ikai, fulihi, tapu mo e Feitu'una, fulihi pē ko ena kuo 'osi 'oatu ia. Na'e "**may**" ki mu'a pea ko e fakatonutonu ena na'e ke 'ai ke "**shall**"

Sea Komiti Kakato: *Shall*.

'Aisake Eke: *Shall*, ko ia tonu mālō.

Sea Komiti Kakato: 'I he fakapālangi ē, *ok* sai pe ia. 'A ia 'oku pau pe ia 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga, sai pe e fo'i fakatonutonu ko iá ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ko e faka-Tongá ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha liliu ia ai ‘oku tatau pe ia.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō, te tau pāloti leva Hou’eiki ē. Ko ia ‘oku loto ke ne tali ‘a e Palani mo e fokotu’u ‘a e ‘Atitā fakahā loto ki ai, hiki nima.

Pāloti ‘o tali Palani mo e fokotu’u ‘a e ‘Atita Seniale he Komiti Kakato

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosa Light of Life Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, Vaea Taione, Vātau Mefi Hui, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko ení toko 19.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou’eiki he ‘ikai ke toe fai ha toe pāloti he ‘oku mou loto laumālie kotoa pe ki ai ē. Ko ia ‘oku loto ke tali ...

Lord Nuku: Sea, ko e ki’i kole pe ‘e taha, faka’osi pe ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Lord Nuku: Ko e ‘ai pe ke tuku ki he Pule’angá.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Lord Nuku: Ko e kole pe ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá hangē ko e ‘ū polo, ko ‘etau Patiseti polokalama foki. ‘Oku Patiseti polokalama foki pea ko ‘eku lave’í meí he fika 10 ki he fika 22. Ko e halanga ‘alu ia ko ē ‘o e pa’angá ke fakapa’anga ko ē ‘a e fonuá. Ka ko ‘eku ‘eke pe ‘aku ia ‘Eiki Minisitā Pa’anga pe ‘e lava ke tu’u atu ha fika 23 pe ko ha fika 9 ke ‘i ai ha pa’anga ngāue ke ‘alu ki he kau ngoué, ‘alu hangatonu. He ‘oku mahino kiate au polokalamá ia ko ē ‘oku fakapa’anga ia e me’a. Ka ko e ‘uhinga ko u ‘uhinga atú ‘Eiki Sea, hangē ko e me’a ko ení, tokoni ki he ngaahi fakalakalaka sekitoa taautahá.

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i

Lord Nuku: Ko ‘eku kole pe ‘aku ia ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pe ko e ‘uhingá kuo ‘osi tali ‘a e fakafo’i voutí. ‘Oku ‘ikai ke u ma’u pau pe te tau toe foki ‘o liliu ha me’a. Ko ‘eku kole pe aku na’a fakama’ala’ala mai ‘e he Feitu’una. Ko e ‘uhingá ka tau hoko atu ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Mālō ‘aupito ko e ‘uhinga pe ‘eku ‘ohaké he kei fai ko ē lave ki aí ki he ‘ū polokalamá ‘a e Patiseti Polokalamá.

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’u ko ení ‘Eiki Nōpele fakamolemole kuo ‘osi ‘a e feme’a’akí ia. Koe pālotí ení ia ke kotoa kotoa ‘a e ‘ū voutí pea ko ‘ene tukuange atu ia e fo’i Laó fakataha mo e fakatonutonu.

Lord Nuku: Ka ‘ikai pē ko u kole atú ke ‘omai ha’aku huo langa mo ha huo epu ke lahi, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fo’i Lao fakataha mo hono fakatonutonu ‘a e ngaahi fo’i kupu he laó, mo e ngaahi fakatonutonu fika ‘i he Patiseti ‘Esitimeti 2023/2024 fakahā loto ki ai, hiki ho nima.

Pāloti tali Komiti Kakatō Lao ‘Esitimeti mo e ngaahi fakatonutonu

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, Vaea Taione ...

<010>

Taimi: 1830-1835

Kalake Tēpile: ... HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai ...

Kalake Tēpile: ‘Oku loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki mou tui kote mu’a fakamolemole. Ko u fakamālō atu kia moutolu, ko ‘ene lava lelei ia ‘etau ngāue ‘i he Komiti Kakatō pea ‘i he taimi tatau ko u kole fakamolemole atu kia kimoutolu tautautefito ki hoku kaungā Fakafofonga ‘i he Fale Aleá. Hou’eiki Pule’anga kole fakamolemole atu kia moutolu kapau na’e ‘i ai ha to’onga e to’o fatongia mo e tataki ‘oku fai he motu’á ni, ka na’e fai pē ki he lelei taha. Te u meimei nofo ‘eku tokangá si’i ni’ihi e kau Fakafofongá ‘o hangē ko ia he uike kuo ‘osí ‘o fai mai eni a’u ki he uiké ni koe’uhí he ko kimautolu ‘oku mau nofo atu mei Fale Aleá ni, moutolu he tafa’aki e Pule’angá. Pea kapau ‘oku mou ongosia he ngaahi me’a ‘oku nau me’a ki ai, ko hono fakalukufuá ke lelei fakalukufua ‘i he Fale ni pea mo e kakai e fonuá. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.) **Liliu ‘o Fale Alea he ‘osi 6:230pm efiafi**

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he Sea e Komiti Kakatō ke lipooti mai ki he Falé.

Lipooti e ngāue he Komiti Kakatō

Lord Tu’ilakepa: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele e fonuá, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí, tapu ki he kau ngāue kae ‘uma’ā foki ‘Eiki Sea ‘a e kakai e fonuá ‘oku nau me’a mai he opé.

‘Eiki Sea ko ‘ene lava ia ‘a e ngāue ‘a e motu’á ni ki he 4.1 ki he Lao Fakaangaanga ‘a ia ko hono fakahū e fo’i lao ko ení he 2003/2004 ‘Eiki Sea. Na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ki he fo’i kupu ko ení ‘Eiki Sea pea ‘oku tali lelei he Komiti Kakató fakataha mo e ‘ū fakatonutonu na’e ‘omai he Komiti Pa’angá.

‘Eiki Sea ko hono faka’osí ko e, ‘io, ko e fokotu’u ko ē na’e fai he Fakafofonga Tongatapu 4 fakamolemole fekau’aki pea mo e hiki mei he pa’anga ‘e 700 ki he 1000 ‘oku ‘ave ia ki he Pule’angá ke toki fai hono *review* ki he ta’u fo’ou.

Ko e fokotu’u faka’osí ‘Eiki Sea fekau’aki mo e Palani ‘a e ‘Atitá ‘Eiki Sea na’e tali lelei ia he ‘e Komiti Kakató fakataha mo e ngaahi fokotu’u mei he ‘Atita ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea mahalo ko e me’a pe ia ‘oku ou manatu’i he taimi ní, kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e manatu’i ‘Eiki Sea ka ko e kakato ia e fatongia e motu’á ni ‘i he Komiti Kakató ‘Eiki Sea. Fakafoki kotoa hake ki he Feitu’una ke fai ha’o tu’utu’uni ki ai e Feitu’una ‘Eiki Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e Lao Fakaangaanga ‘i he ‘asenita fika 4.1 ‘a ia ke Fakahū Atu e Pa’anga ki he 2023/24 ki he Ngaahi Ngāue Pule’angá 2023 ko e Lao Fika 8/2023 na’e ‘osi tali hono lau ‘uluakí pea na’e lau tu’o ua kimu’a pea toki tukuhifo ki he Komiti Kakató. Mei ai na’e ‘ave ki he Komiti Pa’angá pea fakafoki mai mo ‘ene ngaahi fakatonutonu pea ko ení ‘oku foki mai ki he Falé ke tau pālotí. Kole eni ki he Kalaké ke tau pālotí hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fika 8/2023 ko e Polokalama Patiseti ‘a e Pule’angá ki he Ta’u Fakapa’anga fo’ou. Ko ia ‘oku loto ke tali mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, Vaea Taione, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 14.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahāloto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea ‘e lava ha ki’i fakahoha’a?

‘Eiki Sea: Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko e, tapu pē mo e Feitu’una, tapu mo e Fale ‘eikí, ko ‘eku fakahoha’á ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ‘a e kau Fakafofonga ko ē na’e ‘omai ke tali ka ‘oku ‘ikai ke nau tali. Ko e anga ia ‘eku fokotu’u atú pe ‘oku nōmolo pē pe ‘oku, mālō ‘Eiki Sea. ...

<002>

Taimi: 1835-1840

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea fakamolemole pē 'a e Fakafofonga 13, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pēhē ia 'Eiki Sea. Ko e, kapau 'oku 'ikai ke hiki nima 'a e kau Fakafofonga ia tuku pē nautolu ia he 'oku 'ikai ke nau kau nautolu ai 'oku 'ikai ke kau ia 'Eiki Sea. Ka 'oku ou kole atu mu'a 13, tukuange mu'a ke fai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea, hoko atu ho'o pāloti 'au 'Eiki Sea fakamolemole.

Veivosa Taka: Sea ko e, tapu pē mo e Feitu'u na, ko 'eku 'uhinga ko 'eku fokotu'u, pea 'oku ou loto ke tali, pea kapau 'oku 'ikai ke u hiki nima, hā leva 'a e me'a 'a e Feitu'u na mo e Fale 'eiki, 'a e fokotu'u ko ē ...

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Mo e fakatonutonu ko nautolu na'a nau hanga fokotu'u mai.

lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu. 13 ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na, tuku ā mu'a.

Lord Nuku: Sea, 'oku ou pou pou atu ki he fokotu'u ko eni 'a Fika 13. Tu'usi 'a e kau ta'ehiki ia kae tali pē fokotu'u, kae tali e lau 'o e lao ia, ko 'ene fokotu'u ia. Koe'uhi kapau 'e 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke kau ai pea tu'usi 'a Ha'apai ia, kapau ko 'ene fokotu'u ia 'Eiki Sea, ko u pou pou atu ki ai.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'oku 'ikai ke mahino kia au 'a e fokotu'u, ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni ko 'etau lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga. Kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u pea mou fokotu'u mai ke tau toki pāloti, ka ko e anga ko ē tu'u 'etau ngāue 'oku pau ke fakakakato hono lau 'uluaki, lau tu'o ua, lau tu'o tolu pea mo hono pāloti'i e Lao Fakaangaanga ko eni.

'Eiki Palēmia: Sai pē Sea, ko e kole atu pē ke tau fakakakato ā 'a e fatongia 'o e Feitu'u na kae mālō pē 'oku fakatokanga'i.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau tu'o 3.

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Fika 8/2023 (Patiseti e Pule'anga)

Kalake Tēpile: (*Lau tu'o 3*)

KO E LAO KE FAKAHŪ ATU 'A E PA'ANGA KI HE NGA AHI NGĀUE 'A E PULE'ANGA, 2023

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'IMO E FALE ALEA 'O TONGA 'I HE FAKATAHA ALEA 'O E PULE'ANGA 'O PEHĒ:

1. 'E UI 'A E LAO NI KO E LAO KE FAKAHŪ ATU 'A E PA'ANGA 2023/24 KI HE NGA AHI NGĀUE 'A E PULE'ANGA 2023, PEA KUO PAU KE KAMATA NGĀUE'AKI 'I HE 'AHO 1 'O SIULAI 2023.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2023 fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Pāloti ‘o tali Lao ‘Esitimeti mo e ngaahi fakatonutonu

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Vaea Taione, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā fā, 14.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga ko e ‘Esitimeti, me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Me’a fakamālō ‘Eiki Minisitā Pa’angá

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu atu ki he Tokoni Sea, tapu atu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Tokoni Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineti, tapu atu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Tu’u pē ke fakafofonga’i atu ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea ‘a e fakamālō lahi, fakamālō lahi atu ki he Feitu’u na, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato he tataki ‘a e tali ‘e he Fale Alea ‘o Tonga ‘a e Lao ko eni ki hono Fakahū atu ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he 2023/24 ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga.

Fakamālō lahi atu ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa hono kotoa ‘o e Fale, kae ‘uma’ā ‘a e, pehē ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e kau Hou’eiki Kapineti kae ‘uma’ā ‘enau ngaahi potungāue, kae ‘uma’ā foki ‘a e fakamālō makehe ki he kau ngāue, ki he Pule Ngāue, mo e kau ngāue ‘a e Potungāue Pa’anga, koe’uhi ko e ngaahi ngāue lalahi kotoa pē kuo fakahoko ‘o lava lelei ai ‘a e Patiseti ko eni.

‘Eiki Sea ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’u na ko e Patiseti eni ma’a e kakai ‘o e fonua, pea ‘oku toka ‘a e monū mo e koloa ‘i he Patiseti ko eni ki hono fakahoko. Hangē ko e lau ‘a e punaké, ko hota monū ē ke fakafeia pea ‘oku pehē ‘a e pole mo e tala. Ko e ngaahi fokotu’utu’u mo e ngaahi me’a kotoa na’e fai ai ‘a e fema’a’aki, to’o pē ia ko e ngaahi me’a ke fai ai ha tokoni mei he kau Fakafofonga, kae ‘uma’ā ho Fale ‘eiki. Pea ‘ikai ke, ngaahi me’a kotoa ko ia ‘e hoko pē ko e pou pou ki he langa ngāue ‘oku fai. Ka ko e ‘Otua pē hotau paletu’á, pea ko ia pē ‘oku tuku ai ‘etau falalá ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue ko eni. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā. Hou’eiki ko e 4.1 ko e Lao Fakaangaanga ia kuo toki ‘osi hono tali ...

<005>

Taimi: 1840-1845

‘Eiki Sea: ... 4.2 ko e Lipooti ia mei he Komiti Pa’anga ‘a ia na’e fakahū ki he Lao ko eni kuo ‘osi tali. 4.3 ko e fokotu’u ko eni ‘oku fakafoki ki he Pule’angá. Tau hoko mai leva ki he

4.4 ‘a ia ko e Lipooti ko ia, Lipooti ki he Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale na’e tali he Komiti Kakato kole atu Hou’eiki ke tau fakapapau’i he Fale Alea ‘aki ha pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali e palani...

Lord Tu’ilakepa: Sea fakataha pea mo e fokotu’u na’e ‘i ai mo e ngaahi fokotu’u ki he palani ko ia. Na’e ‘omai mei he Komiti Pa’anga ‘i he Palani ‘a e ‘Atita.

‘Eiki Sea: Ko ia, ke tau pālōti he lipooti mo e palani. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘aitemi fika 4.4 he’etau ‘asenita fakahā mai ho nima.

Pālōti tali Lipooti Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale & fokotu’u e ‘Atita Seniale

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Veivosā Taka, ‘Eiki Minisitā Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, Vaea Taione, Vātau Mefi Hui, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘a e ‘asenita na’e tukuhifo ki he Komiti Kakato, tau hoko atu leva ki he ‘asenita faka’osi ‘etau ‘asenita e Fale fika 5, ko e Fokotu’u ki he Lakanga ‘o e ‘Omipatiṁeni. Ko e lakanga ko eni Hou’eiki na’e fakanofu ‘a e Le’ole’o ‘e he Fale Alea ‘aki hono fakafuakava’i ko e fakanofu ko eni ‘oku ngata ia he ‘aho 30 ‘o e mahina ni. Ko e ngāue na’e ‘osi fakahoko he Pēnolō ‘a e Fale Alea ki hono fekumi ha taha fo’ou ke ne hoko atu e lakanga ko eni, kuo kakato pea ko eni kuo fakahū mai e lipooti te u kole ki he Kalake ke ne lau mai.

Fokotu’u ki he Lakanga ‘Omipatiṁeni

Kalake Tēpile: Ko e lipooti ko eni ‘oku ‘i he ‘ulu’itohi ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Aho Tūsiti 27 ‘o Sune 2023

Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

Hou’eiki Mēmipa,

Fokotu’u ‘o e ‘Omipatiṁeni

‘Oku fokotu’u atu ki he Fale Alea ke tali ke fokotu’u ‘a ‘Alisi Numia Taumoepeau *KC*, ko e ‘Omipatiṁeni ‘o kamata lau mei he ‘aho 1 ‘o Siulai 2023 pea ngata ki he ‘aho 1 ‘o Sune 2028.

‘Oku ‘oatu ‘a e fokotu’u ni ‘o fakatatau ki he Kupu 3(2) ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni.

Ko e ngaahi makatu’unga ‘o e fokotu’u ni:

1. ‘I he ‘aho 9 ‘o Fepueli 2023 na’e tali ai he Fale Alea ke fokotu’u ‘a ‘Alisi Numia Taumoepeau KC, ko e ‘Omipatimeni fakataimi ‘o makatu’unga ‘i he fakafisi ‘o e ‘Omipatimeni mālōlō, ‘Aisea Taumoepeau mei hono lakanga ‘i he hokosia ‘a hono ta’u 72 ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e kupu 5(3) ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni.
2. Na’e tali he Fale Alea ke ngata ‘a e fokotu’u ko ‘eni ‘o e ‘Omipatimeni fakataimi ki he ‘aho 30 Sune 2023.
3. ‘I he vaha’ataimi ko eni na’e fakahoko ai ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ha talangāue ‘i he founa totonu pea ko e fokotu’u ‘eni ‘oku ‘oatu ki he Fale Alea pē te nau tali ke hoko ‘a ‘Alisi Numia Taumoepeau KC ki he lakanga ‘Omipatimeni ‘o fakatatau ki he kupu 3(1) ‘o kamata lau ‘ene fakahoko fatongia mei he ‘aho 1 ‘o Siulai 2023.
4. Fakatatau ki he Kupu 7 ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni ‘i he taimi ‘e ‘atā ai ‘a e lakanga ‘o e ‘Omipatimeni kuo pau ke fokotu’u ha taha ki he lakanga ni ‘o fakatatau mo e kupu 3.
5. Ko e founa ‘e ua ‘oku ‘omai he kupu 3 ki hono fokotu’u ha taha ki he lakanga ‘o e ‘Omipatimeni.
 - i. **‘Uluakí ko hono fokotu’u ha taha ki he lakanga ni ‘e he ‘Eiki Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea, hili ha talangāue ‘i he founa totonu ‘a ia ‘oku hā ‘i he kupu 3(1); pē**
 - ii. **Ko hono fokotu’u fakataimi ha taha ki he lakanga ni ‘e he ‘Eiki Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea ‘a ia ‘oku hā he kupu 3(2).**
6. ‘Oku toe ‘omai foki ‘i he kupu 3(3) ‘a e ngaahi taukei pe tu’unga kuo pau ke ma’u ‘e ha taha ‘oku fokotu’u ki he lakanga ni. Ko e ngaahi fiema’u ‘e fā ‘a e lao ki he tokotaha ke fokotu’u ki he lakanga ni ‘o anga pehe ni:
 - i. Falala’anga, faitu’utu’uni pau mo faka’apa’apa’i ...

<007>

Taimi: 1845-1850

Kalake Tēpile : ... ‘i he komiuniti;

- ii. ‘Oku ‘i ai ‘ene taukei lahi ‘i he lao, fakahoko ngāue ‘i he Pule’anga mo e Pule;
- iii. Kuo tali ke ne hoko ko e Fakafofonga Lao ‘i Tonga pē ‘i ha fonua Kominiueli; pea
- iv. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano mo’ua kuo tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga pē kuo tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga ke tānaki ‘ene koloa pē ko ha mo’ua hulu ‘oku ‘ikai lava ‘o totongi.

7. Na'e fakahoko 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'a e talangāue ki he lakanga 'Omipatimeni he founa totonu 'o fakatatau pea mo e fiema'u 'a e kupu 3(1) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni. Na'e fili 'e he 'Eiki Sea ke tokoni ki he ngāue ko eni ha pēnolo na'e Mēmipa ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, Hon. Samiu Kuita Vaipulu, Fakafofonga Nōpele Fika 2 'a Tongatapu Lord Tu'ivakanō, Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 2 – Hon. Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi pea mo e Fakafofonga 'o e Kakai 'o 'Eua 11 – Hon. Dr. Taniela Fusimālohi.
8. 'I he hili 'o e fakama'opo'opo 'o e ngāue 'a e 'Eiki Sea pea mo e pēnolo, 'oku 'oatu 'a e fokotu'u ni fakatatau ki he kupu 3(1) ke fokotu'u 'a 'Alisi Numia Taumoepeau KC ki he lakanga 'Omipatimeni koe'uhi 'oku ne ma'u 'a e ngaahi taukei mo e tu'unga 'oku fiema'u 'e he kupu 3(3).
9. 'Oku 'oatu fakataha mo e fokotu'u ni 'a e fakamatala 'o e ngaahi taukei mo e tu'unga 'o e ngāue 'a e tokotaha ni.
- i. Kuo ne ma'u 'a e ngaahi tohi fakamo'oni ako ma'olunga ange 'i he mala'e 'o e Lao.
 - ii. Kuo ne fakahoko fatongia ko e Fakafofonga Lao 'i Tonga ni 'o laka 'i he ta'u 'e 40, pea kuo ne a'usia 'a e tu'unga taukei fakalangilangi ko e Fakafofonga Lao 'a 'Ene 'Afio ko e Tu'i (*King's Counsel*).
 - iii. Kimu'a 'e ne hoko ko e 'Omipatimeni fakataimi pea mo e Pule Ngāue 'i he 'Omipatimeni na'a ne fakahoko fatongia 'i he Pule'anga 'i he ta'u 'e 26 'o kau ai 'ene fakahoko fatongia 'i he ngaahi ta'u ko e Fakahinohino Lao Pule 'a e Pule'anga, pea ne a'usia 'a e tu'unga ko e Tu'i Fakamaau Lahi Le'ole'o pea ne hoko foki ko e 'Ateni Seniale mo e Minisitā Lao 'a Tonga.
 - iv. Kuo foaki kiate ia 'a e ngaahi tu'unga fakalangilangi o makatu'unga 'i he'ene ngaahi ngāue 'i he Siasi pea mo e Pule'anga 'i he fonua ni pea mo muli foki.
10. 'I he 'aho 3 'o Fepueli 2023 na'e fakahū mai ai 'e he Ma'u Mafai Vāhenga 'a e ngaahi fokotu'u fekau'aki pea mo e ngaahi monū'ia 'a e 'Omipatimeni pea 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 1**.
11. Neongo 'a e ngaahi fokotu'u mei he Ma'u Mafai Vāhenga 'oku fokotu'u atu heni ke ma'u 'e he 'Omipatimeni 'a e tu'unga vāhenga pea mo e ngaahi monū'ia na'e ma'u 'e he 'Omipatimeni Mālōlō 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga ko eni.
- i) Ko e lakanga faka-Konisitūtone matu'aki mahu'inga 'eni 'oku ngāue 'o fekau'aki pea mo e lao, pule (*governance*) fakatotolo pea mo hono fakalelei'i 'o e vā 'o ha ni'ihī 'oku fakafekiki (*conflict resolution*). 'I hono 'oatu 'o e tu'unga vāhenga ko eni, 'oku ne fakapapau'i 'oku fakangāue'i ha tokotaha kuo fakanaunau 'aki 'a e tu'unga potō'i ngāue mo e taukei 'oku ma'olunga pea taau mo e sino faka-Konisitūtone ko eni.
 - ii) 'Oku tu'utu'uni 'e he kupu 8(2) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni, 'e 'ikai ke holoki 'a e vāhenga mo e ngaahi totongi 'a e 'Omipatimeni lolotonga 'a hono fokotu'u ia. Koe'uhi ko e tu'unga vāhenga eni na'e ma'u 'e he 'Omipatimeni mālōlō 'oku taau ke ngāue'aki pē 'a e tu'unga ko eni, koe'uhi ko e ngaahi fiema'u 'a e lao ki he lakanga ni pea mo e natula 'o e ngāue 'oku tatau pē.

- iii) 'Oku tu'utu'uni 'e he Konisitūtone kuo pau ke tau'atāina kakato 'a e 'Omipatimeni tukukehe 'o ka tu'utu'uni kehe 'e he Lao, pea ke ngāue'aki tau'atāina hono ngaahi mafai mo e fatongia fakalao 'o 'ikai ha kaunoa mei ha taha pē mafai. Kapau 'e lelei 'a e tu'unga vāhenga 'o e 'Omipatimeni 'e si'isi'i ange 'a e faingamālie ki ha'ane tu'u lavea ngofua ki ha ngaahi 'ahi'ahi mei tu'a pē ko ha kaunoa, koe'uhi he 'oku 'ikai ke fakafalala fakapa'anga ia ki ha ni'ihi kehe.
- iv) 'Oku 'i ai 'a e falala te ne fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi launga, fakahoko 'a e ngaahi fakatotolo pea 'oku ne fakapapau'i 'oku ma'u ha ngaahi ola 'oku totonu pea mo potupotu tatau. 'I hono 'oatu 'a e tu'unga vāhenga ko eni 'oku tokoni ia ke fakangāue'i ha tokotaha 'oku ne fakahoko tōtōivi pea mo fakakukafi 'a hono fatongia.
- v) 'Oku fuesia 'e he 'Omipatimeni 'a e fatongia mafatukituki ki hono fakapapau'i 'oku 'ata ki tu'a pea 'i ai 'a e taliui 'i he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga 'oku ne ngāue ki ai. 'Oku totonu ke ho'ata mei he tu'unga vāhenga pea mo e ngaahi monū'ia 'a e 'Omipatimeni 'a e mafatukituki 'o e ngaahi fatongia 'oku tu'utu'uni 'e he Lao.
- vi) 'E tuku 'e he 'Omipatimeni 'a hono taimi mo e ivi ngāue ke hokohoko atu 'a e fakalalalaka faka-...

<008>

Taimi: 1850-1855

Kalake Tēpile: ... polofesinale, fakahoko 'a e ngaahi founa ngāue 'i he tu'unga fakamuimitaha ke hoa mo taau mo e ngaahi ta'au 'o taimi 'i he ngāue faka-'Omipatimeni.

12. Ko e ngaahi tu'unga 'o e fokotu'u ki he lakanga ni 'oku kau ai 'a e vāhenga mo e ngaahi monū'ia, 'e fakahoko ia 'i he aleapau ngāue 'i he vaha'a 'o e 'Eiki Sea pea mo e 'Omipatimeni 'o hangē ko ia 'oku fakamatala atu 'i he **Fakalahi 2.**

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau mai e fokotu'u.

Kalake Tēpile: Peesi 6: **Ko e fokotu'u**

1. Ke tali ke fokotu'u 'a 'Alisi Numia Taumoepeau *KC*, ko e 'Omipatimeni 'o kamata lau mei he 'aho 1 'o Siulai 2023 pea ngata ki he 'aho 1 'o Siulai 2028, fakatatau ki he Kupu 3(1) pea mo e Kupu 5(1) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni.
2. Ke tali 'a e ngaahi tu'unga 'o e fokotu'u ni 'oku 'oatu 'i he **Fakalahi 2** ke fakahoko ia 'i he founa 'o e aleapau 'i he vaha'a 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mo e 'Omipatimeni.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Ke lau mai mo e fakalahi 2.

Kalake Tēpile: Fakalahi 2: Ngaahi tu‘unga ‘o e fokotu‘u ki he lakanga ‘Omipatimeni ‘o ‘Alisi Numia Taumoepeau KC.

1. Vāhenga

- i. ‘Oku fokotu‘u atu ‘a e tu‘unga vāhenga pa‘anga ‘e taha kilu mā nima afe ki he ta‘u.

2. Ngaahi monū‘ia kehe

- i. Ko e ngaahi monū‘ia lolotonga ‘oku foaki ki he lakanga ‘Omipatimeni ‘oku kau ai ‘a e
 - I. Me‘alele ke ne ngāue‘aki
 - II. Totongi ‘o e fakamole ki he fetu‘utaki pa‘anga ‘e 2400 ki he ta‘u
 - III. Totongi ‘o e me‘a‘anga peseti ‘e 12.5 ‘o e vāhenga
 - IV. Fakahounga ‘a e ngāue peseti ‘e 20 ‘o e vāhenga
 - V. Tātānaki he vāhenga mālōlō peseti ‘e 30 ‘o e vāhenga
 - VI. Livi ‘aho ngāue ‘e 25
 - VII. Livi faka-falemahaki ‘aho ngāue ‘e 14
 - VIII. Livi angamaheni ‘aho ngāue ‘e 7
 - IX. Livi makehe ‘i he fakangofua ‘e he ‘Eiki Sea ‘aho ngāue ‘e 20
 - X. Totongi folau ‘i he tu‘unga ‘o e Hou‘eiki Minisitā
- ii. **‘Oku fokotu‘u atu ‘a e ngaahi monū‘ia ko eni kotoa ke foaki ki he ‘Omipatimeni pea ke fika‘i ‘o fakatatau ki he fiema‘u ‘o fakatatau ki he vaha‘a taimi ngāue.**

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou‘eiki ko e toenga e ngaahi pepa ko eni ‘oku tānaki atu ko e fakakakato ia ‘a e ngaahi fiema‘u fakatatau ki he Tu‘utu‘uni pea mo e Lao ‘a ia ‘oku ‘osi maau atu pē ‘i he fakalahi ko eni ‘oku tufa atu ke mou me‘a ki ai.

Ko e pēnolo na‘e ngāue ki he ‘asenita ko eni na‘e kau mai ki ai ‘a Tongatapu 5, ‘Eua 11 ‘Eiki Nōpele ‘o Tongatapu pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā Lao. Tuku eni e faingamālie kapau ‘oku ‘i ai ha, kātaki ‘ikai ko Tongatapu 5 ko Tongatapu 2 pea mo ‘Eua 11 na‘a na fakafofonga‘i mai ‘a e Hou‘eiki Fakafofonga Kakai. Kapau ‘oku ‘i ai ha taha mei he kau pēnolo toe ‘i ai ha me‘a ke nau tānaki mai ka ko e fokotu‘u ena ‘oku ‘osi kakato atu pē mo e ngaahi tohi tānaki, me‘a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia, Tama Pilinisi mo e Hou‘eiki Mēmipa ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko e fokoutua hake pē motu‘a ni ke fakahoko atu mu‘a e anga e fakakaukau mo e me‘a lelei ke tau matuku ‘i he pō ko eni ‘oku tau‘atāina hotau konisēnisi ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘ikai ko ha me‘a eni ia ‘oku faingofua ki he motu‘a ni, fu‘u maheni ‘aupito au mo e tokotaha ko eni taimi na‘a ku fokoutua ai ‘i he Kapineti. Na‘a ku haea ‘e au ‘a e tokotaha ko eni ‘o tokoni he ngaahi ngāue ‘a e Potungāue Polisi, pea ‘oku ‘ikai ke u toe ‘ekea ‘e au ‘a e taukei mo e tu‘unga fakaako ‘a e tokotaha ko eni.

‘I ai e tokanga pe na’e fai ha vakai ki he tu’unga mo’ui lelei ‘a e ‘Omipatimeni

Ko e me’a pē ‘oku ou fehu’i Sea ki he pēnolō pē na’e ‘i ai nai ha’anau vakai ki he tu’unga mo’ui lelei ‘a e tokotaha ni, ko hono ‘uhinga ko e ngaahi taukei mo e poto ‘oku tau ma’u ‘e lava pē ‘o ngāue‘aki kapau foki ‘oku lelei e tu’unga mo’ui lelei ‘oku tau ma’u Sea. Ko hono ‘uhinga ko e ngāue kafakafa eni ‘oku hili he tokotaha ko eni....

<007>

Taimi: 1855 – 1900

Mateni Tapueluelu: ... ko e Potungāue eni ‘oku kau he ngaahi Potungāue ‘oku ou fu’u fakamahu’inga’i lahi hoku mafú. He ko hono ‘uhingá ko ‘enau kau ‘i hono pukepuke ‘o e pule lelei he fonuá ni. Nau hoko ko e me’a sivi ke ta’ota’ofi atu ha ngaahi pule kovi pe ngaahi tō nounou pe faihala pea ‘oku mafatukituki ia ki he’etau ngāué. Kau ai ‘a e ngaahi vāhenga ‘oku hili ki aí Sea pea ‘oku tupu ai ‘eku fehu’i pe ‘a’aku ki he pēnoló. Pe ‘oku ‘i ai nai ha fakakaukau ki he tu’unga mo’ui lelei e tokotaha ko eni.

Tui pelepelengesi ke alea’i ha sivi mo’ui lelei ha taha ‘i Fale Alea

Lord Nuku: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu pē Sea, ko ‘eku fakatonutonu atu pe Sea. Ko e me’a ko eni ‘oku fehu’i ko ē ko ē ‘e he tokotaha ko eni Sea. Ko e me’a ia ‘oku pelepelengesi ke ‘omai ki he Falé ni, ha mo’ui pe ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i aí Sea, ke tau hanga ‘o alea’i ha tu’unga ‘o fekau’aki mo ha mo’ui lelei ‘a ha taha ke ‘omai ki he Fale ko eni Sea.

Ko e fatongia ko eni kuo ‘osi tuku mai ki he Fale Aleá pea ‘oku ou tui hangē ko e me’a ko ena ne mou hanga he pēnoló ‘o fokotu’u mai ko eni Sea. ‘Oku ou tui kuo ‘osi kakato, ka ko ‘eku fakatonutonu ke ‘omai ha sivi mo’ui lelei ‘a ha taha ki he Falé ni Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Na’e ‘ikai ke u ‘uhinga atu au Sea ke ‘omai ‘a e lēkooti sivi mo’ui lelei. Ko e ‘uhinga pe ‘a’aku ke mahino pe ‘oku tali ‘e he pēnoló ‘oku ma’u ‘e he tokotaha ko eni ‘a e tu’unga mo’ui lelei pe ko e *health*, ke ne lava ‘o matu’uaki fe’unga ‘a e fatongiá. Ko e fehu’i pe ia ‘oku ou hanga ‘o ‘oatú ‘e ‘Eiki Sea. ‘Oku ou lave’i pe ‘e he motu’á ni ko e *medical record* ko e me’a ia ‘oku fakafo’ituitui pe taautaha *privacy*. Ko u ‘uhinga pe au ‘i he anga e fai fakamaau fakalukufua e pēnoló. ‘Oku taau pe tu’unga mo’ui lelei e tokotaha ko eni te ne matu’uaki e fatongiá Sea. Ko e me’a pe ia ‘oku ou hanga ‘o ‘oatú, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lolotonga ‘eku fakaongoongo atu ki he toenga e pēnoló pe te mou fie me’a mai ki he fehu’i ko eni e Tongatapu 4. Ko ‘eku tali pe ‘aku ia ko e tñaki atu ki he feme’a’akí ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’unga mo’ui lelei ‘oku tu’utu’uni ‘e he tu’utu’uni fekau’aki pea mo hono fekumi ha taha ki he lakanga ko eni. Ko e me’a pe ‘oku lau ki ai ‘a e Lao ‘o e ‘Omipatimeni ko ‘ene a’u pe ki he ta’u 72 ‘oku fiema’u ke mālōlō meí he ngāué. Ko e tu’unga pe ia e mo’ui lelei ‘oku hā ko ē he kaó, ka ko e anga ko ē ‘a e *minimum criteria* pe ko e fiema’u ko eni ‘a e tohi ngāué ki he lakangá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fiema’u ia ke mo’ui lelei.

Mateni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea, ko u faka’apa’apa’i lahi ‘e au ‘a e me’a e Feitu’una, ‘oku mo’oni ko e tu’u he fofonga e laó ‘oku ‘ikai ha me’a pehē ia, ko e ta’ú pe. Pea ko u tuku atu pe ‘e au ki he Fale Alea ‘o Tonga ‘Eiki Sea. Neongo pe ‘ikai ke ‘omi ‘e he fofonga ‘o e laó ha me’a pehē ka ko u tui Sea ‘i he fakapotopotó te tau kei lava pe ‘o fakakau mai e fekitoa ko

ia. Ka ko e me'a ia e Fale Alea 'o Tongá Sea pea ko e anga ia 'eku fakakaukaú ka ko u tuku atu, mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālié.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 2.

'Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Aleá. Ka u ki'i tokoni atu pe ki he me'a ko eni 'oku tokanga ki ai e Fakafofongá. Ko e fili foki ko eni ki he ngaahi tohi talangāué 'oku 'ikai ke toe kehekehe ia mo 'ete fai e sivi ko ē he akó. Ko e sivi ko ē he akó 'oku tali pe 'a e fehu'i 'oku 'oatú pea te te fakamaaka pe 'o fakatatau ki he'ene tali e fehu'í.

Tatau pe mo e fili ko eni pe ko ha toe ngaahi ngāue'anga pe. 'E sivi pe tokotaha ko iá 'o fakatatau ki he ngaahi me'a na'e fiema'u he tu'uakí. 'A ia kapau na'e 'ikai ke tu'u atu ia he tu'uakí ha ngaahi me'a ka 'oku faka'amu e pēnoló ia ke kau he'ikai ke lava ia. He koe'uhí 'e ala faka'ilo ai 'e he tokotaha ia ko eni e pēnoló ko hono sivi'i'aki ia 'a e me'a na'e 'ikai ke fiema'u ke ne 'omai 'i he tu'uakí. Ko ia neongo pē pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'a kehe ia 'oku fai ki ai e tokangá ka na'e 'ikai ke kau 'i he ngaahi fiema'u 'a e tu'uakí he 'ikai ke kau ia 'i hono sivi'i, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole he toe fokoutua hake, ko u fiemālie 'o tali fiemālie 'e au ia 'a e toe fakama'ala'ala ko eni 'a e Fakafofonga Tongatapu 2 Sea ...

<010>

Taimi: 1900-1905

Mateni Tapueluelu: ... ko e tali ē ia 'a e faiako, taukei pea ko u tui mahalo Sea ko e me'a ia ko ē 'oku fa'a lava ai pē 'a e ni'ihia ia na'e tonu ke tō ko ē he'ene fānauakó he na'e 'ikai ke kau ia hono sivi'i. Ka ko u fakamālō kia Tongatapu 2 'Eiki Sea mālō. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e tu'u hake pē au koe'uhí na'e fai pē foki 'a e ngāue 'a e Pēnoló fakatatau ki he ngaahi fiema'u ko ē 'a e lakanga pea mo e ngaahi fiema'u ko ē 'a e laó. Ko e tokotaha foki ko eni 'oku 'ikai ke puli ki ha taha pea 'oku, ko ia 'oku lolotonga *CEO* ko ē 'i he 'Omipatimení, 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimení pea ko ia 'oku lolotonga *Le'ole'ó*. Pea 'oku 'ikai ke hā mai 'i he lolotonga 'o e fakahoko 'a e 'initaviú ia ha fa'ahinga me'a ke ala fai ai ha fehu'i ia ki he tu'unga 'o e faka-mo'uí.

Ko ē na'e fai pē he Pēnoló ia 'a e me'a na'e fakahā mai 'e he laó pea mo e tu'uakí ke fai 'aki hono sivi e tokotaha ko eni pea ko e ola pē eni ia 'o e ngāue 'a e Pēnoló. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha veiveiua ia 'a e Pēnoló *whatsoever* pe ko e toe hā ha toe veiveiua. 'Oku taau 'a e tokotaha ko eni ke ne fakahoko 'a e lakangá. 'Oku 'i ai mo e ngaahi me'a ia 'i he *contract* toki fakakakato ai ha ngaahi me'a ia 'amui ka ko e, ka ki he motu'á ni ia na'e kau 'a e Pēnoló, na'e 'ikai ke toe 'i ai ha'aku veiveiua 'aku ki he tokotaha ko eni ki hano fokotu'u ki he lakanga ko eni koe'uhí ko e ngaahi me'a na'e fai 'aki hono sivi. Na'a ne fakakakato kātoa pē 'o a'u ki he tu'unga ma'olunga 'aupito. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'ú eni pea 'oku 'i ai 'a e pou pou. *Oh* ko ho hiki nima pāloti, ko ia. Kātaki Hou'eiki kole atu ke tau pāloti 'a e fokotu'u ko eni pea ko u kole atu ke tau toe

fakatokanga'i pē koe'uhí ko e tokotaha ko ení na'e 'osi fakafuakava ia ki he lakanga Le'ole'ó ke hoko atu ai pē 'ene fuakava ko ia ki he fakanofu ko eni kapau 'oku mou tali. Kapau 'oku 'ikai ke mou tali ia 'e toe kole pē ke toe ha'u 'o fakafuakava, ka ko u tui 'oku fe'unga pē 'ene 'uluaki fakafuakavá 'i he 'ao 'o e Fale Aleá.

Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'ú 'i he 'asenita fika 5 fakahā mai ho nima.

Pāloti tali Fokotu'u 'Alisi Taumoepeau ki he lakanga 'Omipatimeni

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Veivosā Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'ikai ke loto ki ai 'a Mateni Tapueluelu, Vaea Taione. 'ikai ke loto ki ai e toko ua.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. 'Oku tali he Falé ni 'a e fokotu'u ki he lakanga 'o e 'Omipatimeni, fakamālō atu ki he ngāue 'a e Pēnoló pehē foki ki he loto lelei 'a e Fale Aleá ki he fokotu'u.

Ko 'ene ngata ia 'etau 'asenitá ki he efiāfi ni Hou'eiki pea ko u fakamālō atu ki he ngāue lahi kuo fakakakato he Fale ni.

Toloi fanongonongo 'a e Fale Aleá

Te u tolói fanongonongo 'a e Falé Hou'eiki. Ko 'ene ngata eni 'etau 'asenitá. Mou me'a hake ke tau Kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pē he 'Eiki Seá pea tolói fanongonongo 'a e Falé.)

<002>